

Class No. 891.256

Book No. S 13 P

Accession No. 4154

(Well-known Sanskrit Scholar, Editor of the Bower Manuscript,
Author of "Medicine of Ancient India" and Professor, Oxford University)

8, Northmoore Road,
Oxford.

April 17, 1913

Dear Sir,

I have received your letter of the 13th February as well as the advance copy of your Sanskrit Osteology (प्रत्यक्ष-शास्त्रम्). I thank you for sending me the latter and quite appreciate the honour implied in your request that I should write an English introduction to it. But I am hardly the right person to do that. I am merely an historical student interested in the study of ancient Indian medicine. Yours is a professional book and should be judged and recommended properly only by a professional man. Still with that limitation, I have been greatly pleased with your work and congratulate you on what to me seems a very creditable performance.

The inherent difficulty, in an attempt like yours, to introduce students and practitioners of Hindu medicine, who as a rule do not know English, to a knowledge of modern Anatomy, is the necessity of making use of the old Ayurvedic nomenclature, which, in not a few respects, covers facts and ideas very different from those accepted at the present day. With this difficulty, you seem to me to have grappled with considerable skill and success. There is much that is valuable in the old Ayurvedic System of Medicine; but there is much more that modern Hindu practitioners may, with profit to themselves and to their patients, learn from the great advances made by modern Medical science. To them, your work with its re-interpretation of the old names, amplified, where necessary, with newly-coined names may be heartily recommended. Moreover, what is sure to prepare for it a welcome among them is the fine classical Sanskrit in which you have succeeded to clothe your descriptions.

Believe me,

Yours very truly,

A. F. Rudolf Hoernle.

प्रत्यक्षशारीरम्

समस्तभारतभिषक्सम्मेलनलब्ध-

‘वैद्यावतंस’पदवौकेन

कविराज

श्रीगणनाथ सेन विद्यानिधि-कविभूषण, एम्-ए,

एल्, एम्, एम्,

इत्यनेन कृतः

प्रत्यक्षदृष्टनरदेहतत्त्व-

वर्णनपरः

शारीरग्रन्थः ।

[तस्य चायम्

अस्थिसन्धिस्रायुवर्णनीयो नाम

प्रथमो भागः ।]

तदन्तेवासिना

श्रीराखालदास सेन काव्यतीर्थेन

कलिकाता महानगरतः

प्रकाशितः ।

891.256

Sq ~~13~~ 13 P

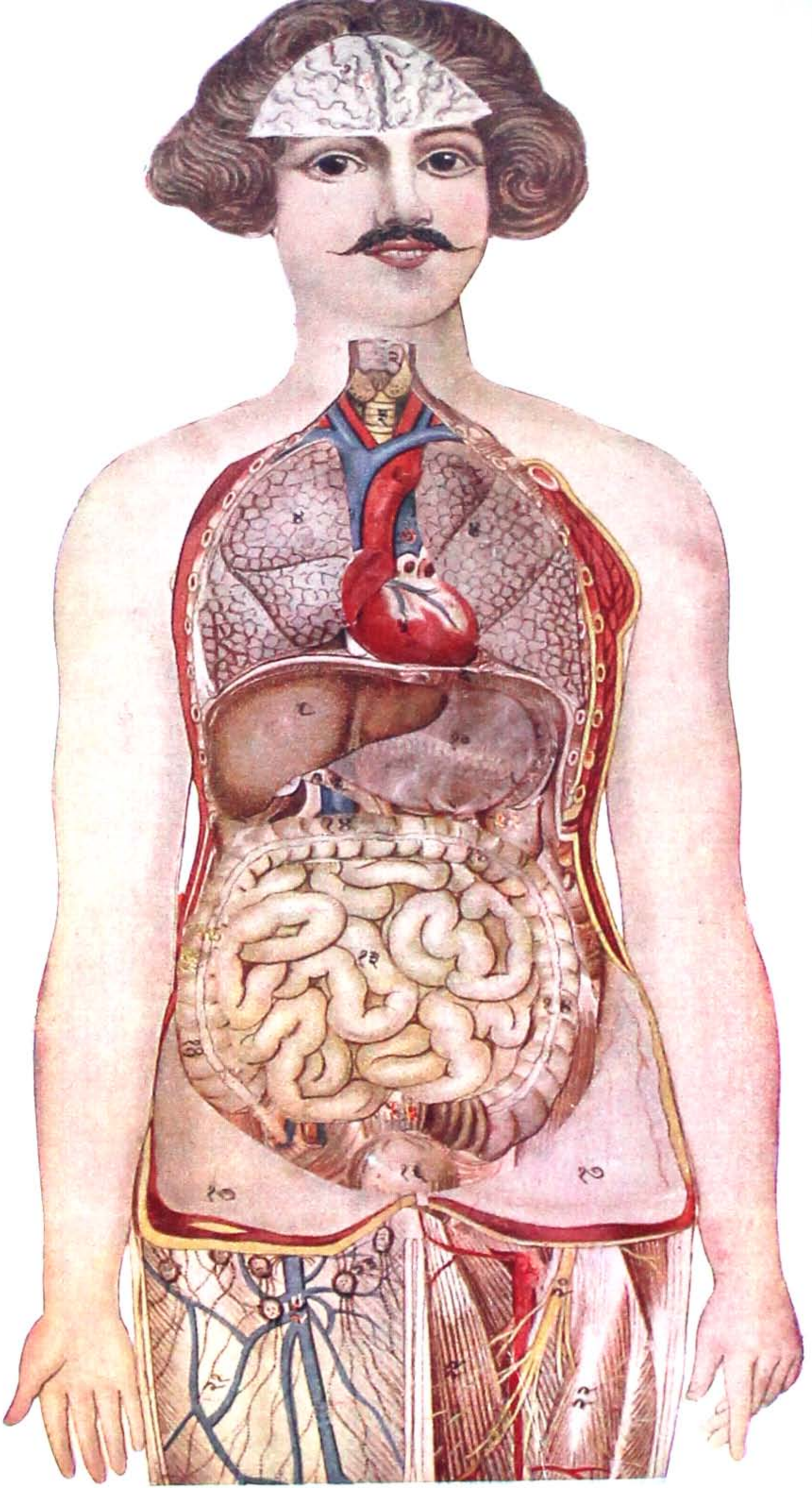
4154.

PRINTED BY GOBARDHAN PAN.

AT THE GOBARDHAN PRESS,
80/1, Mukhtaram Babu's Street, Calcutta.

and

PUBLISHED BY KAVIRAJ RAKALDAS SEN KAVYATIRTHIA
From 65, Beadon Street, Calcutta.

इह बामतो दृश्यमानं—पुरश्चितम्—आशयादिप्रदर्शनार्थम् ।

चित्र-व्याख्या ।

१ । मस्तिष्कम्	१२ । वृक्कः (बामः)
२ । स्वरयन्त्रम्	१३, १३ । क्षुद्रान्त्राणि
३ । श्वासपथः	१४-१४-१४ । वृहदन्त्रम् (मलाशयः)
४, ४ । फुस्फुसद्वयम्	१५ । उत्तरगुदम्
५ । हृदयम्	१६ । वस्तिः (मूत्राशयः)
६ । महाधमनी	१७ । उदरच्छ्रुदा कला
(विदार्य दर्शिता)
७ । फुस्फुसगा धमनी	१८ । सिराः
८ । महाप्राचीरिकाख्या पेशी	१९ । धमन्यः
९ । यकृत	२० । नाड्यः
१० । आमाशयः
(तत्पृष्ठतो दृश्यः सर्पाकारः
अग्नाशयः)	२१ । रसायन्यः
११ । प्लीहा	२२ । पेश्यः
	२३ । रसायनीमूलस्थाः ग्रन्थयः ।

तत्रेदं विशेषतो लक्षणीयम्.—सिराः नीलाः, धमन्यो लोहिताः, नाड्यः पीताभाः, रसायन्यः सूक्ष्ममालाकाराः । ता एताः, आशयाश्चेह प्रायः स्वाभाविक-वर्णेरेव चित्रिताः ।

दृश्यतां शरीरपारिभाषिकीयाध्याये आशयादिवर्णनसंक्षेपः, तद्विस्तरश्च यथास्थानम् ।

प्रथमभागस्य विषय-सूची ।

<p>उपोदघातः</p> <p>मङ्गलाचरणम् ... १</p> <p style="text-align: center;">प्रथमोऽध्यायः ।</p> <p>शारीरोपक्रमणीयाध्यायो नाम ३</p> <p style="text-align: center;">द्वितीयोऽध्यायः ।</p> <p>शारीरपारिभाषिकाध्यायो नाम ५</p> <p>त्वचः ... ५</p> <p>कलाः ... ६</p> <p>पेश्यः ... ६</p> <p>स्नायवः ... ७</p> <p>सिराः ... ८</p> <p>धमन्यः ... ८</p> <p>रसायन्यः ... ८</p> <p>नाड्यः ... ८</p> <p>स्रोतांसि ... ८</p> <p>धातवः ... ८</p> <p>रसः ... ८</p> <p>रक्तम् ... ८</p> <p>लसीका ... ८</p> <p>मांसम् ... ८</p> <p>मेदः ... १०</p> <p>वसा ... १०</p> <p>अस्थीनि ... १०</p> <p>मज्जा ... १०</p> <p>शुक्रम् ... १०</p> <p>आश्रयाः ... १०</p> <p>शिरोगुहा ... १०</p> <p>उरोगुहा ... १०</p> <p>उदरगुहा ... १०</p>	<p>ज्ञानेन्द्रियाधिष्ठानानि ... ११</p> <p>श्रोत्रे ... ११</p> <p>त्वचः ... ११</p> <p>नेत्रे ... ११</p> <p>रसना ... ११</p> <p>घ्राणे ... ११</p> <p>कर्मेन्द्रियाधिष्ठानानि ... १२</p> <p>वागिन्द्रियम् ... १२</p> <p>पाणिपादम् ... १२</p> <p>पायुः ... १२</p> <p>उपस्थः ... १२</p> <p>नवद्वाराणि ... १२</p> <p>मर्माणि ... १२</p> <p>शिरोऽग्रीवोपाङ्गानि ... १२</p> <p>शाखोपाङ्गानि ... १२</p> <p style="text-align: center;">तृतीयोऽध्यायः ।</p> <p>अस्थिसामान्यवर्णनीयाध्यायो नाम १३</p> <p>अस्थिसामान्यस्वरूपम्—</p> <p>अस्थिविभागश्च ... १३-१४</p> <p>तत्र अस्थिसंख्याने प्राचां समन्वयः १४</p> <p>शाखास्थ्यां संख्या ... १५</p> <p>मध्यशरीरास्थ्यां ” ... १६</p> <p>शिरोऽस्थ्यां ” ... १६</p> <p style="text-align: center;">चतुर्थोऽध्यायः ।</p> <p>अस्थिविशेषवर्णनीयाध्यायो नाम १७</p> <p>तत्र शाखास्थिविज्ञानीयः परिच्छेदः १७</p> <p>अथ अधःशाखास्थीनि—</p> <p>पादाङ्गुल्यस्थीनि ... १८</p> <p>पादकूर्चास्थीनि ... २०</p> <p>जङ्घास्थि ... २२</p> <p>अगुजङ्घास्थि ... २३</p> <p>जान्वस्थि ... २४</p>
---	--

जम्बस्थि	...	२५	पश्चात्कपालम्	...	५८
अथोर्ध्वशाखास्थीनि—			पार्श्वकपाले	...	६३
कराङ्गुल्यस्थीनि	...	२७	पुरःकपालम्	...	६५
करकूर्चास्थीनि	...	२८	शङ्खास्थिनी	...	६८
प्रकोष्ठास्थिनी	...	३१	शङ्खचक्रम्	...	६८
प्रगण्डास्थि	...	३४	कर्णमूलपिण्डम्	...	७०
			अश्मकूटम्	...	७०
अथ मध्यकायास्थि विज्ञानीयः परिच्छेदः			जतूकास्थि	...	७२
पृष्ठवंशः	...	३७	भर्भरास्थि	...	७५
कशेरुकासामान्यलिङ्गानि		३७	कपालचक्रकाणि	...	७७
ग्रीवाकशेरुकाः	...	३८	मुखमण्डलास्थीनि	...	७७
पृष्ठकशेरुकाः	...	४१	नासास्थिनी	...	७७
कटीकशेरुकाः	...	४३	ऊर्ध्वहन्वस्थिनी	...	७८
त्रिकास्थि	...	४३	अश्रुपीठास्थिनी	...	८१
अनुत्रिकास्थि	...	४४	गण्डास्थिनी	...	८१
त्रोणिफलकम्	...	४५	ताल्वस्थिनी	...	८४
जघनकपालम्	...	४७	सीरिकास्थि	...	८६
कुक्षन्तरास्थि	...	४७	अधोहन्वस्थि	...	८७
भगास्थि	...	४८	कण्ठिकास्थि	...	८०
अंसफलकम्	...	४८	समग्रकरोटिदृष्ट्या विशेषाः		८२
अक्षकास्थि	...	५२	करोटिपटलम्	...	८२
उरःफलकम्	...	५३	करोटिभूमिः	...	८५
ग्रे वेयकम्	...	५३	करोटिपीठम्	...	८५
मध्यफलकम्	...	५५	करोटितलम्	...	१००
अग्रपत्रम्	...	५५	करोटिपक्षी	...	१०४
पर्शुकाः	...	५५	शङ्खातम्	...	१०५
सामान्यपर्शुकाः	...	५६	गण्डोत्तरखातम्	...	१०५
विशिष्टपर्शुकाः	...	५७	हनुजातूकखातम्	...	१०६
उरःपञ्जरम्	...	५८	करोटिपुरोभागः मुखमण्डलम्		
अथ शिरोऽस्थिविज्ञानीयः परिच्छेदः			नेत्रगुहे	...	१०८
शिरःसम्पुटम्	...	५८			

नासागुहे	...	१११
समग्रकरोटिदृश्याः त्वाचभागाः		११४

अथ सन्धिसन्ध्यायुखण्डम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सन्धिसन्ध्यायुसामान्यविज्ञानीयोनाम		११५
सन्धिसामान्यवर्णनम्	...	११५
सन्धिप्रकारभेदाः	...	११६
कोराः	...	११६
उदूखलाः	...	११७
सामुद्राः	...	११७
प्रतराः	...	११७
तुन्नसेवन्यः	...	११७
वायसतुण्डाः	...	११७
मण्डल-शङ्खावर्त्ताः	...	११७
सन्धिदृश्याः विशेषाः	...	११७
सन्ध्याग्रंशाः	...	११८
तरुणास्थीनि	...	११८
स्रायवः	...	११८
श्लेष्मधरकलाः	...	११८

द्वितीयोऽध्यायः ।

सन्धिविशेषविज्ञानीयो नाम		११८
अधोहनुसन्धानम्	...	१२०
शिरोग्रीवसन्धयः	...	१२१

पृष्ठवंशसन्धयः	...	१२४
पशुकापृष्ठसन्धयः	...	१२४
पशुकापूर्वसन्धयः	...	१२७
अचकोरःसन्धानम्	...	१२८
श्रोणिचक्रसन्धयः	...	१२८
श्रोणिचक्रस्य पृष्ठवंशेन		१२८
श्रोणिचक्रास्थां परस्परम्		१३०
अंससन्धयः	...	१३२
अंसचक्रसन्धानम्	...	१३२
अंसोदूखलसन्धानम्		१३३
कूर्परसन्धिः	...	१३४
प्रकीष्ठान्तरीयसन्धयः	...	१३५
मणिवन्धसन्धिः	...	१३६
करकूर्चान्तरीयसन्धयः	...	१३७
करतलसन्धयः	...	१३८
कराङ्गुलिसन्धयः	...	१३८
वङ्गणसन्धिः	...	१३८
जानुसन्धिः	...	१४०
जङ्घान्तरीयसन्धयः	...	१४३
गुरुफसन्धिः	...	१४४
पादकूर्चान्तरीयसन्धयः	...	१४५
पादतलसन्धयः	...	१४७
पादाङ्गुलिसन्धयः	...	१४७

चित्र-सूची ।

पुरचित्रम्—(ग्रन्थारम्भे)

कङ्कालचित्रम् (प्रथमम्)	१४	पश्चात्कपालम् (पुरस्तलम्)	६०
कङ्कालचित्रम् (द्वितीयम्)	१६	पश्चिमकपालम् (पृष्ठतलम्)	६२
पादास्थि ...	१८	पार्श्वकपालम् (आभ्यन्तरतलम्)	६४
जङ्घास्थि ...	२२	पुरःकपालम् (बहिस्तलम्)	६६
जान्वस्थि ...	२४	पुरःकपालम् (अन्तस्तलम्)	६७
ऊर्ध्वस्थि ...	२५	शङ्कास्थि (बहिस्तलम्)	६८
पाणिपुरोभागः ...	२७	शङ्कास्थि (अन्तस्तलम्)	७०
प्रकोष्ठास्थिनी ...	३१	जतूकास्थि (ऊर्ध्वतलम्)	७३
प्रगण्डास्थि ...	३४	भर्भरास्थि ...	७६
पृष्ठवंशः ...	३७	नासास्थिनी ...	७७
पृष्ठकशेरुका ...	३८	ऊर्ध्वहन्वस्थि (बहिस्तलम्)	७८
ग्रीवाकशेरुका ...	३९	ऊर्ध्वहन्वस्थि (अन्तस्तलम्)	७९
चूडावलयः ...	३९	अश्रुपीठास्थि ...	८१
दन्तचूडा ...	४०	गण्डास्थि (बहिस्तलम्)	८२
महाकण्टकिनी ...	४१	गण्डास्थि (अन्तस्तलम्)	८२
पृष्ठकशेरुका (पार्श्वतो दृष्टा)	४१	ताल्वस्थि ...	८४
विशिष्टाः पृष्ठकशेरुकाः ...	४२	सीरिकास्थि ...	८६
त्रिकास्थि ...	४३	अधोहन्वस्थि ...	८८
अनुत्रिकास्थि ...	४४	कण्ठिकास्थि ...	८९
ओष्णिफलकम् ...	४६	करोटिपटलम् ...	९३
अंसफलकम् ...	५०	करोटिपीठम् ...	९६
अक्षकास्थि ...	५२	करोटितलम् ...	१०२
उरःफलकमुपपर्शुकाश्च ...	५४	करोटिपक्षः ...	१०५
पर्शुका (सामान्यतः) ...	५६	मुखमण्डलम् ...	१०७
विशिष्टपर्शुकाः ...	५७	नासागुहा ...	११२
करोटिः ...	५८	अधोहनुसन्धानम् ...	१२०

शिरोग्रीवसन्धिः (पुरस्तलम्)	१२२	मणिवन्धसन्धिः	...	१३६
शिरोग्रीवसन्धिः (पृष्ठतलम्)	११३	वङ्गणसन्धिः	...	१४०
पर्शुकापूर्वसन्धयः	१२७	जानुसन्धिः	...	१४१
पर्शुकोरःसन्धयः	१२८	जानुसन्धेरभ्यन्तरम्	...	१४२
श्रोणिचक्रसन्धयः	१३१	गुल्फसन्धिः		१४४
अंससन्धयः	१३३	पादतलस्थाः स्नायवः		१४६
कूर्परसन्धिः	१३४			

प्रत्यक्षशारीरम् ।

ओं नम आयुर्वेदाचार्येभ्यः ।

कालिन्दीजलनीलिम्बो^१ नीलं ज्योतिरूपास्महे ।
यदुभासैदनुभासन्ते ज्योतीर्षि^२ च जगन्ति च ॥ १ ॥

वैद्यविद्या-महाभोधि-पारङ्गत-महाधियम् ।
विद्याकल्पद्रुमं तातं विष्णुनाथं गुरुं नुमः ॥ २ ॥

यदन्तरगतं^३ महः परमहर्षिबोधोज्ज्वलम्
विराट्पुरुषधामर्जिन्निखिलरोदैसी व्यानशे ।
विलोप-परकल्पना-जलदजाल-मन्दप्रभो
न कस्य विषयः शुचां स इह वैद्यविद्यारविः ? ॥ ३ ॥

आत्रेयादिमहर्षिभिर्निजतपःप्रज्ञा^४ नदीसेक्षणे-
दुर्ज्ञेयान्यपि^५ चेत्करामलकवत्तत्त्वानि संजज्ञिरे^६ ।
सुज्ञेयं करणैः^७ पुरो नयनयोर्देदीप्यमानं तनोः
स्थूलं तत्त्वमपास्य^८ हन्त भिषजग्न्या न लज्जेमहि^९ ? ॥ ४ ॥

१ यमुनाजलनीलतायाः सारभूतमिति शेषः । यदा कालिन्दीजलस्य नीलिमेव नीलिमा यस्य तादृशस्य । २ श्रीकृष्णरूपमिति फलितार्थः । ३ प्रकाशमानं । ४ सूर्यचन्द्रादीनि । तथाच श्रुतिः— “तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वं तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति ।” ५ यस्य अभ्यन्तरगतं तेजः । ६ सहस्रशीर्षो विष्णोस्तेजःस्यर्हि, तथाचोक्तं— “ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्त्ती” त्यादि । ७ समयदावापृथिव्यौ । ८ व्याप । ९ विलोपः— अग्निवेशसुसुतोपधेनवौरभादिमहर्षिप्रणीतमूलग्रन्थानामनासादनं, परकल्पनाः— नानानार्थजनोद्भावित-प्रचिन्तमतादीनि । १० प्रज्ञानं परमज्ञानं, तपःप्रज्ञानाभ्यामुन्मीलितदिव्यदृष्टिभिः । ११ पारलौकिकान्यपि किमुत ऐहिकानि । १२ सम्यग् ज्ञातानि । १३ इन्द्रियैः । १४ शारीरं तत्त्वमज्ञात्वं । १५ न लज्जे-महीति काकुः ।

प्राच्यप्रतीच्यगुरुसङ्घमुपास्य तस्मात्
तत्तद्भिषग्जनवचांसि विचार्य सम्यक् ।
प्रत्यक्षदृष्टनिखिलार्थकमद्य शास्त्र-
मुद्योतयन्न भवितास्मि विगीतकृत्यैः ॥ ५ ॥

प्राचां गिरः गिरसि नोऽथ तदीयशैली
प्रायः पवित्रयति पद्धतिमस्मदीयाम् ।
भागीरथीव्यतिकरः कुरुते महिम्ना
रथ्यापयोऽतिमलिनं विमलं क्षणेन ॥ ६ ॥

प्राचां विरोध इह नास्ति, कुतोऽथ भाति,
प्रत्यक्षवस्तुविषये सहनीय एषः ।
आर्षे निबन्धुशतकूटैवचोभिमृष्टे
शास्त्रेऽपि शस्यतुषभेदविदो विदः स्युः ॥ ७ ॥

धान्वन्तरीयमतमाकुलतामुपेतं
स्वच्छं पुनर्विदधता मृतकान् परीक्ष्य ।
अग्रन्थि सम्प्रति मया नवको निबन्धो
बोद्धा अमस्य यदि तं गिरसा नमामि ॥ ८ ॥

तनुमतिरपि गुरुकरुणां गणनाथः सोऽयमाश्रयन् शरणम् ।
रचयति शरीरतत्त्व-प्रत्यक्षीकरणकारणं दीपम् ॥ ९ ॥

क्षमध्वमिह दोषान्ते^१ चिनुध्वं गुणलेशकान्
आद्रियध्वञ्च यत्सत्यं प्रत्यक्षे^२ को न संशयः ? ॥ १० ॥

१ पृथिव्यां प्राच्याः भारतवर्षाद्याः, पायात्या यूरोपीयाः । २ शवच्छेदादिना प्रत्यक्षीकृतसमस्ततत्त्वम् । ३ निन्दितकर्म । ४ सम्पर्कः । ५ यतः अनार्यजनप्रमादादिजन्य एव दृश्यते लभ्यमानग्रन्थेषु शरीरवस्त्वर्थ-
व्याकुलीभावः । दृश्यतामुपोदातः । ६ यथा मिराधमन्यादिशब्दः । ७ निबन्धुणां शतैः प्रचिप्तानि यानि व्याकु-
लायांनि वचांसि तैर्दृष्टिते । ८ इदं शस्यं गार्हपत्यमिदं प्रत्याज्यमिति भेदज्ञाः । ९ पण्डिताः । १० व्यरक्षि ।
११ कचित् प्रमिद्विभान्तमतविरुद्धकथनादौन्, दम्भरेऽस्मिन् शास्त्रे गलितानि च । १२ तत्रापि सकलजन-
साधारणे स्थूलप्रत्यक्षे । उक्तं च केनचित् - “अध्यापयन्ति यदि दर्शयितुं क्षमन्ते शिष्यान् एव गुरवो गुरवन्त-
एव” इति । अप्रत्यक्षीकृतशरीरतत्त्वाः केचन चेदतापि विवक्षितानि, का गतिः ?

प्रत्यक्षशरीरम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः शरीरोपक्रमणीयमध्यायं* व्याख्यास्यामः ।

इह खलु शरीर-मनः-शरीरि-समवायः पुरुष इत्युच्यते, तद्दुःख-संयोगांश्च व्याधय इति । दुःखसंयोगश्चासौ द्वेधा समुत्पद्यते, शरीरव्यतिकारेण मनोव्यतिकारेण चेति । तत्र शरीराधिष्ठाना व्याधयः शरीरैरूपचारैरूपक्रान्ताः प्रतिनिवर्तन्ते, मनोऽधिष्ठानाश्च भूम्ना तथैव, अपरैश्च समधिधान्त्वादिभिरुपायैः प्रायेण शरीरद्वारप्रयुक्तैः । तस्मात् व्याध्यायतनमिति चिकित्साधिष्ठानमिति च कृत्वा शरीरमेवादौ भिषजां विजिज्ञासितव्यं भवति । आहुश्च प्राञ्चः— “शरीरविचयः” शरीरोपकारार्थमिष्यते, भिषग्विद्येयम् । ज्ञाते हि शरीरतत्त्वे शरीरोपकारकेषु भावेषु ज्ञानमुत्पद्यते । तस्मात् शरीरविचयं प्रशंसन्ति कुशलाः—इति (च. शा. ६ अ.) ।

इतश्चेदं शरीरं मातापितोरान्तरभावभाविता^१ दृष्टविशेषाकृष्टशुक्रशोणित-संयोगादुद्भूयमानं क्रमशस्तैस्तैरवस्था^२-विशेषैरभिव्यज्यमानस्वरूपं रसादि-शुक्रान्तधातूनामनेकाशयसिराधमन्यादीनाञ्चाधारभूतमभिसम्पद्यते प्राणायतनं नाम । प्राणा हि शरीरमाश्रित्य ध्रियन्ते^३ । तस्मात् प्राणान् रक्षितुकामेन शरीरं ज्ञानमवश्यमन्वेष्टव्यं भवति ।

* शरीरस्वोपक्रमणमारम्भः तदधिकृत्य कृतम् (कप्रत्ययः) एवमग्रेऽपि । १ शरीरी आत्मा, समवायः समष्टिः । तथाहि चरकः “सत्त्वमात्मा शरीरञ्च वयमेतच्चिदण्डवत् । लोकस्तिष्ठति संयोगात्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ।” २ अयं सुश्रुतस्त्वानुवादः (सु. सू. १ अ.) तस्मिन् पुरुषे ये दुःखसंयोगास्तैः । ३ सम्पर्केण । ४ शरीराः । ५ मानसाः । ६ प्राचुर्येण । ७ समाधिशिक्तैकाग्र्याम्, सात्त्वं मधुरवचः । ८ “समं कायशिरोगीवं धारयन्नचलं स्थिरः । संप्रेष्य नासिकां स्वं दिशयानवलोकयन्” इत्यादिभगवदुक्तरीत्येति भावः । ९ विशेषेण ज्ञातुमीक्षितम् । १० अन्नविनिश्चयविद्या । ११ गर्भाधानकाले यथा यथा पितोरान्तरा भावास्तथा तथा गर्भस्यापि सम्भवन्ति, अदृष्टविशेषतश्च तस्मिन् काले गर्भसम्भवः । १२ कललाद्यवस्थाविशेषैरित्यर्थः । तथाहि सुश्रुतः—“प्रथमे मासि कललं जायते” (सु. शा. ३ अ.) इत्यादि । १३ तिष्ठन्ति ।

द्विविधः पुनरस्य शरीरस्य विज्ञानोपायो भवति,—बाह्य आभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्यः पञ्चभिरिन्द्रियैर्विशेषतस्तु चक्षुषा नानाविधयन्त्रादिसहकृतेन जीवच्छरीरं मृतकशरीरञ्च समभिवीक्ष्य प्रयुज्यमानो ज्ञानमुत्पादयति । आभ्यन्तरस्तूपायस्तपोज्ञानर्क्षिसमृद्धै^१ राखीयमानो^२ ज्ञानचक्षुःसाधनः स्थूलेन्द्रिय-प्रयत्नमन्तरेणैव सर्वमपि सूक्ष्मानुसूक्ष्ममपि प्रकाशीकरोति । सोऽयमुत्तर उपायो योगिभिरेव शक्यः प्रयोक्तुं नास्मादृशैरिति बाह्यमुपायमाश्रित्य वक्ष्यामः ।

तथाच सुश्रुतः—“तस्मात् समस्तगात्रमविषोपहतमदीर्घव्याधिपीडित-मवर्षशतिकं निःसृष्टान्त्रपुरीषं पुरुषमवहन्त्यामापगायां निबद्धं पञ्चरस्यं मुञ्च-वल्कलकुशशणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गमप्रकाशे देशे कोथयेत्^३ । सम्यक् प्रकु-थितञ्चोद्धृत्य देहं सप्तरात्रादुशीरबालवेणुवल्कलकुर्चीनामन्यतमेन शनैः शनै-रवघर्षयंस्त्वगादीन् सर्वानेव बाह्याभ्यन्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् लक्षये-च्चक्षुषेति” (सु. शा. ६ अ.) ।

तदेतत् खलु षडङ्गं शरीरं शरीरविदो भाषन्ते । अङ्गानि चास्य “शाखा-स्रतस्त्रो मध्यं पञ्चमं षष्ठं शिरैस्त्रेति”—(सु. शा. ५ अ.) ।

तत्र ग्रहणधारणस्थूणनचलनादिसहायाः शाखास्रतस्त्रः—द्वौ बाह्व, द्वे च सक्थिनी । शोणितसंवहनश्चसमानविपाचनमूत्रोच्चारविभजनाद्याशयाधारो मध्यं, प्रकाण्ड इव महीरुहस्याश्रयः शिरसः शाखानाञ्च । श्वासान्नहारयोर्मुख-मण्डलस्य चाधिष्ठानं, संज्ञावहचेष्टावहानां नाडीनां^४ बुद्धीन्द्रियाणाञ्च मूलाधिष्ठानं शिरः, तद्वि ज्ञानायतनमुत्तमाङ्गं^५ माहुः मस्तिष्काधारत्वात् । मस्तिष्कं हि

१ अणुवीक्षणदिमूक्षदर्शनयन्त्रसहायेन । तथाहि—सिराधमनीरसायनीनां सूक्ष्माणि जालकानि मस्तिष्क-सुषुम्णादिगता विज्ञेयाश्च अणुवीक्षणयन्त्रादिभिरन्येन न सम्यक् वेत्तुं शक्याः । २ दिव्यज्ञानसम्पन्नमहर्षिभिः । ३ प्रयुज्यमानः । ४ गलितं कुर्यात् । ५ कृञ्चीति भाषायाम् । ६ स्थूलोऽयमुपायः सर्वथा सर्वानेव विज्ञेयात्र दर्शयितुं समः । पाशान्यनये तु कोथनिवारणैरुपायैरभिरचिते शरीरे ते ते विशेषाः सूक्ष्मानुसूक्ष्माः स्पष्टं परिदृश्यन्ते चक्षुषा । अस्थिविशेषास्तु निर्मांसकङ्काल एव सम्यक् ज्ञायन्ते । ७ चरके तु शिरोशीवमिति गृह्यते, मध्यं मध्यकायः, चरकेऽस्यैवान्तराधिसंज्ञा । ८ सूक्ष्माः स्रग्भाः तत्कर्मकरणमवलम्बनम् । ९ शक्तम् । १० द्विविधा नाशः, संज्ञावहाचेष्टावहाश्च । तत्र संज्ञा-वहाः—शब्दादीन् विषयान् मस्तिष्काभिमुखं वहन्ति, येन तत्तद्विषयग्रहणं भवति । चेष्टावहास्तु—मस्तिष्कत-श्चेष्टाप्रवर्तकान् वेगानादाय पेशीः क्रियावतीः कुर्वन्ति । ११ अत एव वाग्भटः—“ऊर्ध्वं मूलमधःशास्त्र-मध्यः पुरुषं विदुः । मूलप्रहारिणस्तस्मात् रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ॥ सर्वेन्द्रियाणि येनाऽस्मिन् प्राणा येन च संश्रिताः । तेन तस्योत्तमाङ्गस्य रक्षायामादृतो भवेत् ॥” (वाग्भट. उत्तरस्थान २४ अ.) ।

नाम सर्वज्ञानाकरतया मन्यन्ते परीक्षकाः । सोऽयं षडङ्गस्य देहस्य परिचयो भवति बीजरूपो यमधिकृत्य विस्तारोऽत ऊर्ध्वम् ।

भवन्ति चात्र—

“शरीरं सर्वदा सर्वं सर्वथा वेद यो भिषक् ।
आयुर्वेदं स कात्स्नेन वेद लोकसुखप्रदम् ॥” (च. शा. ६ अ.)
“शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्याद्विशारदः ।
दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमवापोह्याचरेत् क्रियाः ॥
प्रत्यक्षतो हि यद् दृष्टं शास्त्रदृष्टञ्च यद् भवेत् ।
समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्धनम् ॥” (सु. शा. ६ अ.)

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः शरीरपारिभाषिकीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

त्वचः, कलाः, पेश्यः, स्नायवः, सिराः, धमन्यो, रसायन्यो, नाड्यो, धातवो रसादिशुक्रान्ताश्चेति शरीरोपादानसमुच्चयः । आशयाः श्वसनान्नविपाचनादि-क्रियाकरा बहवः । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाधिष्ठानानि । पञ्च कर्मेन्द्रियाधिष्ठानानि । नव दाराणि । ललाटभ्रूगण्डादीनि चोपाङ्गानि—इति प्रत्यङ्गावयव-समासः । तत्र—

त्वचो नाम—सर्वदेहावरणरूपा भूमिः स्पर्शेन्द्रियस्य, स्रोतसाश्च स्नेदवहानां, रोम्नामपि सरोमकूपानाम् । ताः स्थूलदृष्ट्या स्तरद्वयविभक्ताः,—

१ दूरीकृत्य । २ समुच्चयतः । ३ शरीरशास्त्रे वच्यमाने या याः संज्ञाः प्रयोक्तव्याः तासां परिभाषा अवश्यमेवादी बक्तव्या, अन्यथा प्रचलितार्थेषु तेषां प्रयोगाननुसृत्य व्याकुलीकुर्युरर्थान् शिथ्या इत्यभिप्राये-
शोपक्रम्यतेऽयमध्यायः । ४ न खल्वोपादानानि उपादानकारणानि, किन्तु उपादानवत् शरीरनिष्पाद-
कानि । ५ ओक्त्वङ् नेत्ररसनाग्राणाख्यानि । कर्मेन्द्रियाधिष्ठानानि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि । यानि तु लोके
निर्दिश्यन्ते इन्द्रियाणीति तानि हि इन्द्रियाधिष्ठानानि । इन्द्रियाणि त्वतीन्द्रियाणि । ६ स्पर्शेन्द्रियाधिष्ठानमित्यर्थः ।
भूमिपदेन परतोऽपि सम्बन्धः ।

बहिस्त्वग्भागोऽन्तस्त्वग्भागश्चेति । तत्र बहिस्त्वङ् नामातीव तन्वी कृष्ण-
गौरादिवर्णाधारा वङ्गिस्पर्शेण श्लोषपिङ्काव्यञ्जना च । अन्तस्त्वङ् नाम स्थूला
शरीराभिरक्षिणी स्नेहादिकर्षणी च । सैव प्रधानायतनं स्पर्शस्य स्वेदस्रुताश्च
मार्गाणाम् ।

प्राश्चस्तु सूक्ष्मदृष्ट्या क्षीरस्येव सन्तानिकाः सप्त षड् वा त्वचो मन्यन्ते । तासु
प्रथमा अवभासिनी नाम, तस्या बाह्यत्वग्भागेनाभेदः । अपरासान्तु अन्तस्त्वग्-
भागेऽनुप्रवेशः ।

कला नाम — सूक्ष्मकौषेयवासःसमाकारा नानाविधसंस्थाना मांस-
स्यास्थु आशयानाञ्च सर्वेषामन्तर्बहिरावृत्य तिष्ठन्ति, यथादेशकर्म संज्ञाश्च
लभन्ते । ताः “धात्वाशयान्तरमर्यादा”—इति पूर्वे (सु. शा. ४ अ.) ।
आहुश्च—

“स्नायु”भिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा ।

श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदुः ॥” (सु. शा. ४ अ.)

कलाविशेषांस्तु तत्र तत्र वक्ष्यामः ।

पेश्यो नाम—प्राणभृतां सकलचेष्टासाधनानि । ताः मांसमय्यः

१ वङ्गिदाहेन या श्लोषपिङ्का समुदेति तथा व्यज्यते तन्वी बहिस्त्वक् पृथगेवान्तस्त्वच इति । २ पङ्क्ति
चरकमतं, सप्तेति मुश्रुतस्य (सु. शा. ४ अ.) । पाश्यात्यमतेऽप्ये वमणवीक्षणयन्मदृश्यश्च । सन्तानिका सरः । अव-
भासिनीति मुश्रुतोक्ता संज्ञा, चरकमते प्रथमा उदकधरा नाम । कृष्णगौरादिवर्णाधारत्वात् अवभासिनी, श्लोषपिङ्-
कायां जातायामुदकेन तां पूरयतीति उदकधरा वा । ता एतास्त्वचः षडङ्गं शरीरमवतत्य तिष्ठन्ति । ३ धातवो—
रसादीन्याधेयानि, आशया आमाशयाया आधाराः, तेषामन्तरे मध्ये मर्यादाः व्यवधायिकाः तत्तदाशयानामन्तरा-
वरण्यः सूक्ष्मपटरूपाः । इह धातव आशयाथेतुपलक्षणमाधेयाधारार्थकं पदद्वयम् । तेनामाशयादौ धियमानस्यान्नादे-
रपि ग्रहणं, तथाच आमाशयान्तरावरणी या कला सैव तत्र व्यवधायिनी सेयं भुक्तधरा नाम, अस्थ्यन्तरावरणभृता
या कला साऽसौ मज्जधरा नामेति दिक् । तदेतदुच्यते—“धात्वाशयान्तरमर्यादा” इति । पूर्वे—धन्वन्तरिप्रमुखाः ।
४ स्नायुभिः तदाख्यैः शुभ्रसूक्ष्ममूत्रैः । प्रतिच्छन्नान् परस्परानुप्रवेशेन निष्पन्नान् । जरायुः सूक्ष्मजालकं
तेन सन्ततान् व्याप्तान् । श्लेष्मणा श्लेष्मकाख्येन तरलपिच्छिलपदार्थेन वेष्टितान् स्निपितान् । तथाच
सूक्ष्मकौषेयवासःसदृशाः कला इति फलितोऽर्थः । [कलाः = Membranes.] ५ सकलचेष्टासाधनानि
सकलचेष्टानां साधनभूतानि । चेष्टाप्रवृत्तिस्तु मस्तिस्कतयेष्ठावङ्गनाडीराशित्य भवति, तास्य नाड्यः पेशीरनुप्रविष्टा
नियमेन । तथाच चेष्टाप्रवृत्तेः समागतायाः साधनभूता अधिष्ठानभूता वा पेश्यः । मांसमय्यः—मांसो-
पादानाः, न हि मांसं नाम पेशीतः किञ्चित् पृथगस्ति ।

स्वरूपेण प्रायः स्थूलमध्या रज्ज्वाकाराः क्वचित् प्रच्छदाद्याकाराश्च । ताः द्विविधाः स्वतन्त्राः परतन्त्राश्च क्रियावैशेष्यात्^१ । तत्र परतन्त्राणां प्रायः सर्वासामेव पेशीनामेकैकस्या द्वावन्तौ प्रायेण रजतवर्णावस्थिनिबद्धौ चोभयतः । आकुञ्चन-प्रसारणाभ्याञ्च पेशीनां नानाविधचेष्टाभिर्निवृत्तिः । रज्ज्वाकाराणान्तु पेशीनां शुभ्रममृणदृढप्रान्तभागाः कण्डरा^२ इत्युच्यन्ते । ताः स्वरूपतः स्नायुनिर्मिता रजतशुभ्रा बहुभारसहाश्च । तासां पेशीष्वेव स्नायुष्वेव वाऽनुप्रवेशः । “स्नायवो वृत्ताः कण्डरा भवन्ती”ति हि प्राञ्चः (सु. शा. ५ अ.) ।

स्नायवो नाम—सान्द्रममृणशणगुच्छसमाकाराः सन्धिवन्धनार्थाः प्रायेण । स्नायुशब्देऽप्येव द्वयोरर्थयोर्दृश्यते प्रयुक्तः—स्नायुसंहतौ स्नायुव्यक्तिषु च । तत्र प्रथमः अस्थिसन्धिवन्धनरूपोऽर्थः, स मुख्यः—“प्रतानवतीभिर्हि स्नायुभिर्दृढीकृताः सन्धयः”—इति पूर्वाचार्योक्तेः । अथ द्वितीयः स्नायुव्यक्तिरूपोऽर्थः, स गौणः । सोऽयं स्नायुशब्देन शणसूत्रवत् दृढशुभ्रसूक्ष्मसूत्राण्यभिधत्ते । तथाहि कलासु कण्डरासु पार्श्वपृष्ठोरपेश्यन्तेषु आमपक्काशयवस्त्यन्तभागेषु च दृश्यते यः स्नायुशब्दः प्रयुक्तः पूर्वैः सोऽस्मिन्नेवार्थे । आहुश्च—

“स्नायुश्चतुर्विधा विद्यात्तासु सर्वा निबोध मे ।

प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्वश्च शुषिरास्तथा ॥

प्रतानवत्यः शाखासु सर्वसन्धिषु चाप्यथ ।

वृत्तासु कण्डराः सर्वा विज्ञेयाः कुशलैरिह ॥

आमपक्काशयान्तेषु वस्तौ च शुषिराः खलु ।

पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्थथ ॥

१ प्रच्छदाद्याकाराः—यथा ललाटसङ्कोचनी पेशी, सेयं प्रच्छदवदास्यता शिरःकादयति । २ क्रियावैशेष्यञ्चे-दृशम्—अन्नादिनिर्मापिकानां पेशीनां क्रियासु नास्मदिच्छायाः प्रभुता, स्वतन्त्रा हि खल्वेताः । करसञ्चालनादि-करीणां पेशीनां क्रियास्त्वस्मदिच्छाधीनाः अत एव ताः परतन्त्राः । ३ एकैकतः अस्थिप्रदेशविशेषे दृढनिबद्धौ, तथाच पेश्याः सङ्कोचे सति अस्थिविशेषैकदेशाकर्षणेन अवयवविशेषस्य चेष्टाविशेषः । चेष्टाभिर्निवृत्तिः—चेष्टानिष्पत्तिः । ४ कण्डराः = Tendons. ५ पेश्यवयवत्वात् पेशीषु, स्नायुनिर्मितत्वात् स्नायुषु वा । ६ इन्त तावदयं स्नायुशब्दो बहुभाषायां कदाचित् केषाञ्चिज्ज्ञानप्रयोगदर्शनात् नास्त्यर्थे (To imply Nerves) प्रयुज्यते बहुशः । तथाच न धर्मितव्यम् । न खल्वेष स्नायुशब्दः कदाचिदपि कथञ्चिदपि संज्ञावहचेष्टावहनाङ्गीरूपमर्थं प्रकाशयति । यथ तावच्छास्त्रे जातिव्यक्तिरूपो द्विविधोऽर्थो दर्शितः स युक्त एव यथा दृणशब्दस्त्वणविशेषे दृणजातौ च प्रसिद्धो यथा च लोहमृगादयोऽपि शब्दाः । (स्नायुः = Ligament or Fibrous tissue.)

नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्बहुभिर्वृता ।

भारक्षमा भवेदप्सु नृयुक्ता सुसमाहिता ॥

एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः ।

स्नायुभिर्बहुभिर्वृतास्तेन भारसहा नराः ॥” (सु. शा. ५ अ.)

सिरा नाम—अविशुद्धशोणितबद्धाः सर्वदेहगाः प्रणाल्योऽस्मिन् शास्त्रे । ताभिः शरीरप्रचारान्मलिनीभूतं शोणितमभिप्रवर्तते हृदयाभिमुखम् । निखिल-देहव्याप्तानामपि तासां मिलितानामाशयो हृदयं समुद्र इवापगानाम् ।

धमन्यो नाम—विशुद्धशोणितबद्धाः सर्वदेहगाः प्रणाल्योऽस्मिन् शास्त्रे । तासां मूलं हृदयं, तच्च धमनीद्वारेण सर्वत्र शरीरे शोणितं धमति विक्षिपति वा । ताभिर्जीवरक्तवाहिनीभिः केदार इव कुल्याभिरभिप्रीयते शरीरम् ।

रसायन्यो नाम—लसीकाख्यतन्वच्छरसवाहिन्यः प्रणाल्यः । ता अपि निखिलदेहप्रसृताः, कक्षावंक्षणगलादिषु प्रदेशेषु गुञ्जानिम्बफलाद्याकारैर्यन्यभि-रनुबिद्धाश्च ।

नाड्यो नाम—मृदुसूक्ष्मसूत्रसंघातमय्यो नीरम्भास्तन्त्रोऽस्मिन् शास्त्रे । ताश्च समान्त्रित्य संज्ञाचेष्टयोरभिप्रवृत्तिः । तासां भगवान्वायुरधिष्ठाता । स हि विभुरचिन्त्यशक्तिरखिलान् शब्दादीन्विषयानादत्ते प्रवर्त्तयति च मानाविधाश्चेष्टाः क्रमेण संज्ञावहाश्चेष्टावहाश्च नाडीरधिष्ठाय । तासां च निखिलानां मूलं मस्तिष्कं सुषुम्नाकाण्डश्च ।

१ सिराधमनीशब्दयोरस्मिन् शास्त्रे विशिष्टार्थयोर्निरोधः, अन्यथा लभ्यमानचरकसुसुतादिषु प्रतिसंस्कार-प्रयोगाननुसृत्य व्याकुलीकुर्युरर्थानविशेषविदः । एतत्प्रासङ्गिको विचारस्तु उपोद्धाते सविस्तरं द्रष्टव्यः । [सिराः = Veins ; धमन्यः = Arteries] । २ शरीरप्रचारान्मलिनीभूतं हि शोणितं फुल्लसंप्रचारेण प्राणवायु-समानोत-विष्णुपदानृत (Oxygen)-संयोगात् ग्रहीभूतं हृदयन्त्रेण विक्षिप्यते सर्वतो धमनीभिः । ३ [रसायन्यः—Lymphatics] रसायनीति चरककृतेयं संज्ञा (च. वि. ५ अ.) । ४ व्याप्ताः । ५ नाडीशब्दस्येह तन्त्रशास्त्रोक्तार्थो निरोधः । ताश्च नाड्यो विद्यद्बद्धातुमयमूत्रवत् रन्ध्रीहीनास्तन्त्रवः । तासु काचित् शब्दादिसंज्ञाः प्रापयन्ति मस्तिष्काभिमुखं, ताः संज्ञावहा नाम । अपरास्तु मस्तिष्कतो बहिर्मुखं गयन्ति चेष्टावेगविशेषान्, ता एतायेष्टावहा नाम । (नाड्यः = Nerves) ६ स चायमचिन्त्यशक्तिर्वायुर्नाम येन समुत्पादने चतुर्मुखा बहिर्मुखाश्च वेगाः । अत एव चरकः “वायुस्तन्त्रयन्त्रधरः, प्राणोदानसमानव्यानापाणात्मा, प्रवर्त्तकयेष्टानामुच्चावचानां, नियन्ता प्रवेता च मनसः, सर्वेन्द्रियाणामुद्योतकः, सर्वेन्द्रियार्थानामभिवोदे”त्यादि (च. सू. १२ अ.) ।

सर्वासाक्षां विस्तरं यथास्थानं वक्ष्यामः ।

[स्त्रोतांसीति—तु शरीरमार्गाणां साधारणी संज्ञा । तथाहि चरकः—“स्त्रोतांसि खलु परिणाममापद्यमानानां धातूनामभिवाहोनि भवन्त्यय-
नार्थे” इति (च. वि. ५ अ.) ।]

धातवो नाम—प्रीणन-जीवन-चालन-स्नेहन-धारण-गर्भोत्पादनादि-
कराणि शरीरोपादानानि । ते सप्तसंख्याः । “रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि
धातवः” इति । तत्र—

रसो नाम—चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्यस्याहारस्य सम्यक्परि-
णतस्य तेजोभूतः सारः सौम्यः । “रस गतौ धातुरहरहर्गच्छतीति रसः ।”
स खल्वाप्यो रसो भुक्तमार्गस्थैरतिसूक्ष्मैः स्त्रोतोभिराकृष्यमाणो यकृत्प्लीहानौ
प्राप्य पाकरागावुपैति रक्तसंज्ञाञ्चानन्तरं लभते । भवति चात्र—

“रञ्जितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ।

अव्यापन्नाः प्रसन्नेन रक्तमित्यभिधीयते ॥” (सु. सू. १४ अ.)

रक्तं नाम—सकलधातुप्रीणनः सारः शरीरस्य रस एव रञ्जकाख्येन
पित्तेन तथा विपरिणमितः । तस्य च संग्रहणप्रेरणस्थानं हृदयम्, तद्धि हृदयादेव
धमनीरनुप्रविश्य कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयति वर्धयति धारयति जीवयति
यापयति च । मलिनीभूतञ्च तत् शरीरप्रचारात्, सिराभिः प्रविशति हृदयमेव
पुनः शुद्ध्यर्थं फुस्फुसगमनाय ।

[लसीका तु—शोणितस्यैव तन्वच्छजलभागो रसायनीषु प्रचरिणुः
सर्वधातुपोषणी । तस्याः शोणित एव रस एव वान्तर्भावः ।]

मांसं नाम—पेशीनामुपादानधातुर्मृदुलोहिततन्तुमयो जलोकाशरीरवत्
सङ्कोचप्रसरणशीलः ।

१ “रसवहानां स्त्रोतसां हृदयं मूलम्” (च. वि. ६ अ.) तेन विधस्यन्ते रसात्मकमोजः (गृह्यशोणितं)
सर्वत्र शरीरे । तथाहि चरकः—“तेन मूर्लेन महता महामूला सता दश । आजीवहाः शरीरेऽस्मिन् विधस्यन्ते
समन्ततः ।” (च. सू. १६ अ.) तच्च शरीरप्रचारान्मलिनीभूतं पुनरभिप्रपद्यते हृदयं गृह्यर्थं फुस्फुसगमनाय ।
तस्मादुच्यते, “अहरहर्गच्छतीति । २ तथाच सुश्रुतः—“तस्य च हृदयं म्यान”मित्यादि । (सु. सू. १४ अ.)
अतुःप्रकोष्ठं च हृदयम्, तद्विवरणमग्रे वक्ष्यते । ३ लसीका = Lymph

मेदो नाम—सान्द्रसर्पिस्तुल्यः स्नेहधातुः शरीरस्य । तस्य स्थान-
मुदरान्तः, त्वचामधेश्च ।

[वसा तु—मांसगतः स्नेहस्तस्या मेदस्यनुप्रवेशस्तुल्योपादानत्वात् ।]

अस्थौनि नाम—स्थिरकठिनावलम्बनो धातुः कायस्य यमाश्रित्य
समग्रं शरीरमवतिष्ठते । विशेषञ्चास्थामनुपदं व्याख्यास्यामः ।

मज्जा नाम—अस्थिमध्यगतः स्नेहः । स द्विविधः पीतो रक्तश्च, तत्र
पीतो नलकास्थामन्तः, रक्तः सर्वेष्वितरेषु प्रान्तभागेषु च नलकास्थाम् । सोऽयं
स्थूलस्वरूपेण मेदसोऽभिन्नोऽपि कर्मवैशेष्यात् पृथगेव धातुः ।

शुक्रं नाम—प्रजाजननार्थश्चरमो धातुः । तस्य प्रभवस्थानं मुष्को^१ ।
स्रोतसो चास्य द्वे मूत्रमार्गप्रतिबद्धे । तत् खल्वव्याकृतं “स्फाटिकाभं द्रवं स्निग्धं
मधुरं मधुगन्धि” चाहुः । त एते रसादिशुक्रान्ता धातवः ।

आशया नाम—श्वसनान्नपचनशोणितसंवहनादिक्रियाकरा बहवः ।
तेषां तिसृषु गुहास्त्ववस्थानम् । तास्तु यथा—शिरोगुहा, उरोगुहा, उदरगुहा
चेति । [दृश्यतां पुरश्चितम् (ग्रन्थारम्भे)] तत्र —

शिरोगुहायां—मस्तिष्कमनुमस्तिष्क^२ सुषुम्नाशीर्षकञ्च^३ । तदेतत्त्रयं
निखिलसंज्ञाचेष्टामूलं, येन संबध्यते निम्नतः सुषुम्नाकाण्डः पृष्ठवंशान्तरस्थः ।
स्यं प्रथमा शिरोगुहा व्याख्याता भवति ।

उरोगुहायां—फुस्फु^४सद्वयं हृदयञ्च प्रधानम् । तत्र श्वसनार्थो फुस्फुसो
श्वासपथेन कण्ठाभिगतेनोरसि द्वेधाविभक्तेन प्रतिबद्धौ । शोणितसंग्रहणप्रेरणार्थकं
हृदयं पुण्डरीकाकारं फुस्फुसयोरन्तरालस्थं, तत्र प्रतिबद्धं महासिराद्वयं
महाधमनीमूलं, सिराधमन्यश्च यथास्थानं वक्ष्यमाणाः—इति द्वितीया उरोगुहा
व्याख्याता भवति ।

उदरगुहायां—भुक्तमात्रस्याधारो दृतिसमाकार आमाशयः स नाभे-

१ उदरच्छदभूतायां वपाव्यस्थूलकलायाम् (In the Omentum) इति भावः । २ मेदोधराव्यकलायां
सर्व्वदेहश्चादिन्याम् । ३ “यथा पयसि सर्पिस्तु गृह्येक्षी रसो यथा” इत्याद्यभिधानन्तु पुलक्षणस्मृतादिसम्पादक-
सर्व्वशरीरचरगुक्तसारपरम् । तद्विवरणमयं वर्त्तते । ४ आशयास्त्रिविधाः सगर्भा अगर्भाः ईषद्वर्गाश्च । तत्र सगर्भाः
आमाशयाद्याः । अगर्भा यकृतप्लीहाद्याः । ईषद्वर्गाः मस्तिष्काद्याः । अगर्भेष्वपि मूत्रसिराधमन्यादिजालकानां बाहु-
ल्यात्, अग्निरने दाषधातुमला एविति व्युत्पत्त्याऽऽशयपदप्रयोगः । ५ मस्तिष्कम् = Cerebrum (Brain.) अनु-
मस्तिष्कम् = Cerebellum सुषुम्नाशीर्षकम् = Medulla Oblongata. ६ फुस्फुसद्वयम् = Lungs ७ हृदयम्
= Heart. ८ आमाशयः = Stomach.

रूढम् । पच्यमानस्य विपक्वस्य चाशयः पक्वाशयः स नाभेरधः परितश्च
(पक्वाशयश्चान्त्राणि च मलाशयश्चेत्यनर्थान्तरम्) । पाचकरञ्जकपित्तयोः प्रभवो
यकृत^१, तत्र संलग्नः पित्ताशयः । रञ्जकपित्तप्रभवः प्लीहा^२ । यकृतप्लीक्षोश्च स्थितिः
क्रमेण दक्षिणतो वामतश्चामाशयात् । पृष्ठत आमाशयात् कुठारिकाकारो-
ऽग्न्याशयः । मूत्रप्रभवौ महाशिखीबीजाकारौ कोषौ वृक्कौ^३ नाम कटिपार्श्वयोः ।
वृक्कप्रभवस्य मूत्रस्य मूत्रस्रोतोभ्यां समागतस्याशयो वस्तिर्नाम स नाभेरधः ।
योनेरुर्ध्वमुखप्रतिबद्धः क्षुद्रकलसाकारो गर्भाशयः^४, स स्त्रिया एव । सोऽयं स्वमुष्टि-
मात्राकारोऽगृहोतगर्भायाः, गृहोतगर्भायास्तु यथागर्भमभिवर्द्धते । तस्य चाभयोः
पार्श्वयोः बीजकोषौ^५ नाम, तौ बीजस्रोतोभ्यां^६ प्रतिबद्धौ गर्भाशयेन—तावेव तु
पुरुषस्य बहिःस्थितौ मुष्कौ^७ नाम शुक्रप्रभवौ । सेयं तृतीया उदरगुहा व्याख्याता
भवति ।

ता एतास्तिस्त्रो गुहा यासु निखिलाशयावरोधः ।

पञ्च ज्ञानेन्द्रियाधिष्ठानानि—श्रोत्रत्वङ्नेत्ररसनाघ्राणाख्यानि ।

तत्र—

श्रोत्रे^८ द्वे श्रवणेन्द्रियाधिष्ठाने । तदवयवास्तु—कर्णशङ्कुल्यौ^९ कर्णकुहरौ^{१०}
श्रुतिपटहादीनि^{११} चेति । तेषां विस्तरो यथास्थानम् ।

त्वचो—व्याख्याताः । ताः स्पर्शेन्द्रियाधिष्ठानम् ।

नेत्रे—द्वे दर्शनाय । तत्र प्रतिनेत्रमवयवास्तु—सपक्ष्मणी नेत्रपुटे, नेत्र-
वर्त्मनी, अक्षिगोलके चेति । अक्षिगोलकान्तर्गतविशेषास्तु यथास्थानं वक्ष्यामः ।

रसना त्वेका—पेशीमयी, तत्र स्वादग्राहिनाद्याः प्रतानमुखानि
स्वादङ्कुरेषु प्रतिबद्धानि । वाग्यन्त्रोपकरणं च रसना । ततश्च वाग्वाहिनाद्या
अपि प्रताना रसनापेशीषु प्रतिबद्धाः ।

घ्राणे—द्वे अस्थिप्राचीरकेण द्विभागविभक्ते । तदवयवास्तु—घ्राण-
पुटे, घ्राणविवरे, घ्राणकला, घ्राणपथश्च त्रिभूमिविभक्तः । घ्राणकलायाञ्च गन्ध-
ग्राहिनाद्याः प्रतानाः ।

१ पक्वाशयः = Intestines. अनर्थान्तरं समानार्थकम् तत्र केचिदाहुः क्षुद्रान्त्राणि पच्यमानाशयः = (Small Intestines). बृहदन्त्रं तु पक्वाशयो मलाशयो वा (= Colon). २ यकृत = Liver. ३ पित्ताशयः = Gall-Bladder. ४ प्लीहा = Spleen. ५ आग्नेयरसप्रभवत्वादग्न्याशयः = Pancreas. सोऽयं क्लीमेत्यपरि । तच्चिन्त्यम्, दृश्यता-
मुपोद्घातः । ६ वृक्कौ = Kidneys. यत्, “वृक्कौ पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः” इति, तत् सन्दिग्धार्थं प्रति-
भाति, प्रत्यक्षविरोधात् । ७ मूत्रस्रोतसौ वृक्काभ्यामधोमुखे वस्तिमभिप्रपन्ने = Ureters. वस्तिः = Bladder.
८ गर्भाशयः = Uterus. ९ बीजकोषौ = Ovaries. १० बीजस्रोतसौ = Fallopian Tubes. ११ मुष्कौ =
Testicles. १२ कर्णशङ्कुल्यौ = Pinnae of the Ears. १३ कर्णकुहरम् = External Auditory
Meatus. १४ श्रुतिपटहम् = Tympanum. आदिपदात् श्रुतिशब्दकादीनि यथास्थानं वक्ष्यमाणानि ।

पञ्च कर्मेन्द्रियाधिष्ठानानि—तानि वाक्पाणिपादपायूपस्थसंज्ञानि ।
तत्र —

वागिन्द्रियाधिष्ठानम्—जिह्वासमवेतस्वरयन्त्रः कण्ठस्थः । वाचो हि
कण्ठघोषेण नानाविधजिह्वापरिवृत्तिपरिणमितेनाभिनिष्पाद्यन्ते ।

पाणिपादम्—ग्रहण-धारण-स्थान-चलनादिसहायमित्युक्तपूर्वम् ।

पायुर्नाम—मलविक्षेपकर्मा बृहदन्तस्य प्रान्तभागो गुदसंज्ञः ।

उपस्थो नाम — जननेन्द्रियम्,—पुरुषस्य शिश्रुः, स्त्रियास्तु योनिरिति ।

नव द्वाराणि—चक्षुषी, श्रोत्रे, नासाविवरे, मुखं, पायुर्मूर्तमार्गश्चेति ।
स्त्रियास्तु त्रीण्यधिकानि—स्तनावपत्यपथश्चेति ।

[“मर्माणि नाम मांससिरास्त्रायुस्थिसन्धिसन्निपातास्तेषु स्वभावत एव
विशेषेण प्राणास्तिष्ठन्ति । तस्मान्मर्मास्वभिहतास्तांस्तान् भावानापद्यन्ते । तान्ये-
तानि पञ्चविकल्पानि मर्माणि । तद्यथा—सद्यःप्राणहराणि कालान्तरप्राणहराणि
विशत्यघ्नानि वैकल्यकराणि रुजाकराणि चेति” । समोत्तरञ्च मर्मशतमत्र काये ।
तद्विवरणमार्करे द्रष्टव्यम्) ।

अथेदानीं प्रत्यङ्गावयवविशेषान् ब्रूमः ।

ललाटं, श्रुवौ, शङ्खौ, गण्डौ, ऊर्ध्वहनुमण्डलम्, अधोहनुमण्डलम्, ओष्ठा-
धरौ, चिवुकं, शिरोधरा चेति शिरोग्रीवोपाङ्गानि स्पष्टार्थानि ।

स्तनौ, वक्षः, पार्श्वौ, पृष्ठम्, उदरं, नाभिः, वस्तिदेशः, कटिः, त्रिकञ्चेति
मध्योपाङ्गानि प्रसिद्धार्थानि ।

शाखोपाङ्गानि तु—अंसः कक्षा प्रगण्डः कफोणिः प्रकोष्ठो मणिवन्धः
पाणितलं पाणिपृष्ठमङ्गुलयश्चेति प्रतिबाहु उपाङ्गानि । तत्रांसो भुजशिरः ।
भुजवक्षसोः सन्धिः कक्षा । अंसात् कफोणिं यावत् प्रगण्डः । बाहुमध्यसन्धेः
पृष्ठभागः कफोणिः स एव कूर्परोऽपि । कफोणेरधश्चोर्ध्वं मणिवन्धात् प्रकोष्ठः ।
करप्रकोष्ठयोः सन्धिर्मणिवन्धः । (मणिवन्धादाकनिष्ठं करबहिर्भागः
करभः) । अधो मणिवन्धात् पाणिः करापरपर्यायः । पाणेः सम्मुखो रेखा-
ङ्कितो भागः पाणितलम्, तद्विपरीतं पाणिपृष्ठम् । अङ्गुष्ठतर्जनीमध्यमानामिका-
कनिष्ठाख्याः पञ्च कराङ्गुलयः ।

जघनं वंक्षण ऊरुर्जानु जङ्घा गुल्फौ पादसन्धिः पाणिः पादतलं प्रपदं पाद-
पृष्ठमङ्गुलयश्चेति प्रतिसक्थि उपाङ्गानि । तत्र जघनं नाम श्रोणिपार्श्वं सक्थि-
शिरःस्थम् । मध्यकायसक्थ्योः सन्धिवंक्षणः । वंक्षणजानुनोर्मध्यमूरुः ।
ऊरुजङ्घयोः सन्धिर्जानु । जानुनोऽधस्तात् जङ्घा । जङ्घाया अधोभागे उभयतः
गुल्फौ । तदधस्तात् पादसन्धिर्गुल्फसन्धिर्वा । तदधः पादः । तदवयवास्तु — पाद-
पश्चिमो भागः पाणिः, पादाग्रं प्रपदं, रेखाङ्कितो भागः पादतलम्, तद्विपरीतं
पादपृष्ठम्, पादाङ्गुलयश्च पञ्च कराङ्गुलिवदेव नाम्नेति ।

सा खल्वियं शरीरपरिभाषा या सम्यगवगता निखिलमपि शरीरतत्त्वमग्रे
वक्ष्यमाणमवबोधयिष्यति ।

तथाचाहुः—

“अव्यक्तानुक्तलेशोक्तसन्दिग्धार्थप्रकाशिकाः ।
परिभाषाः प्रकथ्यन्ते दीपीभूताः सुनिश्चिताः ॥”
“शरीरसंख्यां यो वेद सर्वावयवशो भिषक् ।
तदज्ञाननिमित्तेन मोहेन स न युज्यते ॥” (च. शा. ८ अ.)

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातः अस्थिसामान्यवर्णनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

अस्थीनि नाम—स्थिरकठिनावलम्बनधातुः शरीरस्येत्युक्तं प्राक् । तानि
प्रथमतः परिच्छेयानि, तेषां प्रधानालम्बनत्वात् कायस्य । तथाह्युक्तम्—

“अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः ।
अस्थिसारैस्तथा देहा ध्रियन्ते देहिनां ध्रुवम् ॥
तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् ।
अस्थीनि न विनश्यन्ति साराण्येतानि देहिनाम् ॥” (सु. शा. ६ अ)

तान्युपादानद्वितयसंयोगादभिनिष्पद्यन्ते । उपादानद्वितयञ्च—कोमलः स्नायु-
संघातभागः, कठिनः सुधाभागश्चेति । कोमलस्नायुतन्तुजालकेषु कठिनसुधांश-
संयोगाच्च सर्वास्थ्यामभिसम्भवः ।

अथास्यां द्विरूपमावरणम्—बाह्यमाभ्यन्तरञ्च । तत्र या बहिरावृणोत्यस्थीनि, सा अस्थिधरा नाम कला जीवभूमिरस्थाम् । यात्वन्तरावृणोत्यस्थिविवराणि अन्तर्वेष्टनीभूय, सा मज्जधरा नाम स्वेनामव्याख्याता ।

द्विविधस्यास्य मुपादानसङ्घातविशेषः—घनसङ्घातः शुषिरसङ्घातश्चेति^१ । तत्र घनसङ्घातः सर्वास्यां बहिर्भागेषु, विशेषतश्च नलकास्थाम् । शुषिरसङ्घातः क्षुद्रास्यां कपालास्याञ्चाभ्यन्तरतः, प्रान्तेषु च नलकास्थाम् ।

एष पुनरस्यां पोषणप्रकारः । धमन्यः सर्वास्थिषु स्फुटानि विवरार्या-
म्रित्य प्रविशन्ति, प्रसरन्ति चानेकधा सूक्ष्मान्सूक्ष्मैः प्रतानैः—एवं पोषणार्थं शुद्धरक्तागमः । सिराश्च तैरेव विवरैरविशुद्धरक्तं बहिर्नयन्ति—एवमविशुद्ध-
रक्तविसर्गः ।

अथैषां सर्वेषामेवास्यां बाल्ये तारुण्यं^२ संख्याबाहुल्यञ्च ; वयःपरिणामेन कठिनीभावः संख्याल्पत्वञ्च परस्परसंयोगेनापञ्चविंशवर्षात् । श्वासपथादि-
गतानान्तु नियतमेव तारुण्यमन्यत्र वार्द्धकात् । वार्द्धके तु नियततरुणानामपि केषाञ्चित् काठिन्यसम्भवः ।

आकृतितः पुनः पञ्चविधान्याहुरस्थीनि प्राञ्चः । तानि—“कपालरुचक-
तरुणवल्यनलकसंज्ञानि ।” तत्र कपालाकृतीनि कपालानि यथा शिरसि ।
दशनासु रुचकानि^३ । घ्राणकर्णादिषु तरुणानि । पार्श्वपृष्ठोरःसु वलयानि^४ ।
शाखासु नलकानि ।

इतरान्यपि सन्ति क्षुद्रकठिनान्यस्थीनि येषां नैतेष्वन्तर्भावः सुकरः । तानि
विषमार्णि^५ नाम यथा—पाणिपादकूर्चास्थीनि ।

१ मेयं कला (Periosteum) चेदभिहन्यते, तदा तदाहतमस्यपि शीर्यते, अतएवेयं जीवभूमिरस्थाम् ।

२ मृधांशाधिक्ये सति घनसङ्घातः, स्रायुंशाधिक्ये शुषिरसङ्घातः (Compact tissue and Cancellous tissue) . ३ कपालास्थ्यामपि बहिरावरणफलकद्वयं घनसङ्घातमयमेव । ४ नलकास्थ्यामेकैकस्य दावन्ती, ती चान्तः शुषिरसङ्घातमयी । ५ परिदृश्यमानानि । ६ Nutrient Foramina. ७ हृदयाभिमुखं नयन्तीति भावः । ८ कोमलत्वम् । तरुणास्थीनि हि कोमलास्थीनि । ९ बह्वः खन्वस्थ्यवयवाः प्रीडावस्थारम्भे परस्परं संयुज्यन्ते । १० रुचकानि, रुचकाकारत्वात् । रुचकं नाम कडुतिका (कंकड़ी, चिरुणीति भाषा)

११ नलयप्रायाकारत्वात् । १२ विषमाकारत्वात् ।

संख्यातसु त्रीणि सषष्टौन्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते । त्रीणि शतानि शल्यतन्त्रविदः । द्वे शते प्रतीच्याः । आपातविरुद्धवादिनोऽपि सर्व एवैतेऽवितथमाहुः । गणनाप्रकारभेदात् । तथाहि वेदवादिनो नखदन्तादीनस्थिगणनायामन्तर्भावयन्ति नैवमितरे । तरुणास्थीनि दशनांश्च गणयन्ति शल्यतन्त्रविदः प्राच्याः, नैवं प्रतीच्याः । पृथग्वयोगग्रहणाच्च । प्राञ्चो हि यौवनप्रविष्टस्य सञ्चक्षतेऽस्थीनि, प्रौढस्य तु पञ्चविंशतिवर्षदेशीयस्य प्रतीच्याः । ये खलु तावदस्थ्यवयवाः पृथक् सन्ति यूनस्त एव एकीभूय बहुधा सम्पूर्णास्थीनि स्वल्पसंख्यानि निष्पद्यन्ते प्रौढस्येति हि संख्याभेदः ।

इह तु प्रौढकाये प्रत्यक्षदृष्टानि कठिनास्थीन्येव संचक्ष्महे—गणनासौकर्याल्लाघवाच्च । तरुणास्थिनखदशनानान्तु नेह ग्रहणम् । तरुणास्थ्यामसंख्येयप्रायत्वात् । नखदशनानाञ्च त्वग्विपरिणाममात्रत्वात् । एवञ्च कठिनास्थीनि चतुर्विधानि,—कपालानि, वलयानि, नलकानि, विषमाणि चेति ।

अथैषां सङ्ग्रहानम् । तत्र

शाखाऽस्थीनि—यथा [दृश्यतां कङ्कालचित्रद्वयम्]—एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि, द्वे अङ्गुष्ठे इति चतुर्दश अङ्गुलीषु । पञ्चानामङ्गुलीनां मूलतः शलाकाः पञ्च । पादकूर्चास्थीनि सप्त । जङ्घायां द्वे । जानु^१न्येकम् । एकमूर्^२ाविति । त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थि भवन्ति । तथा द्वितीये । बाहौ तु अङ्गुलीषु चतुर्दश । शलाकाश्च^३ पञ्च पूर्ववत् । पाणिकूर्च^४स्थीनि अष्टौ । प्रकोष्ठ^५

१ चरकयाज्ञवल्क्यादयः । २ सुश्रुतभेलाद्याः । ३ यूरोपीयाः । ४ कशेरुकावयवादीनां पृथक्-संख्यानात् स्फुटमनुमीयते खल्वेतत् । चरक-सुश्रुत-नयमतानां संख्यानादितुलना तु उपोदघातप्रकरणे दर्शयिष्यते । ५ त्वच एव विपरिणामेन निष्पद्यन्ते नखा दशनाश्च शैशवे । तेषामस्थिषु गणनं वेदवादिनामेव युज्यते, दशनादीनामपि गङ्गाजलादौ निःक्षेपे फलस्वीकारात् । ६ यत्तु सुश्रुते “एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि द्वे अङ्गुष्ठे” इति अङ्गुलीसन्धीनां चतुर्दशैव संख्या निर्दिष्टा (सु. शा. ५ अ.) । अङ्गुल्यस्थीनि = Phalanges. ७ पादाङ्गुलिशलाकाः—Metatarsals ८ पादकूर्चास्थीनि—Tarsal Bones. ९ जङ्घास्थिनी=(Leg Bones) Tibia and Fibula. १० जान्वस्थि=Patella. ११ ऊर्ध्वस्थि=Femur. १२ कराङ्गुलिशलाकाः—Metacarpals. १३ पाणिकूर्चास्थीनि=Carpal Bones. १४ प्रकोष्ठास्थिनी=Radius and Ulna.

हे । प्रगण्डे^१ एकम् । त्रिंशदेवमेकस्मिन् बाहौ भवन्ति । तथा द्वितीये । एवं शाखासु सविंशमस्थिशतं द्रष्टव्यम् ।

अथ मध्यशरीरे अस्थीनि—तत्र मध्यालम्बनभूते पृष्ठवंशे कण्ठादारभ्य कटिं यावत् चतुर्विंशतिः कशेरुकाः^२ । तदनुबन्धेन त्रिकसंस्थमेकं त्रिकास्थि नाम (तदस्थिपञ्चकसङ्घातमयम्) । तदनुबन्धेन च गुदपश्चिममेक-मनुत्रिकं^३ नाम (तदपि तथैव) । श्रोण्योर्द्वे कपालास्थिनी^४ श्रोणिफलके नाम । उरसि पुरो मध्यफलकमेकम् उरःफलकं नाम (तदस्थित्रयसंयोगजम्, अस्थि-षट्कसंयोगजं वा) । अक्षके^५ द्वे तदुभयतः । अंसफलकं^६ द्वे अंसपृष्ठतः । पार्श्वयोरेकैकस्मिन् द्वादशेति चतुर्विंशतिः पर्शुकाः^७ । ग्रीवायां पुरो रसना मूलगमेकमर्ध्वलयाकारं कण्ठिकास्थि^८ नाम । एवमष्टपञ्चाशदस्थीनि मध्य-काये भवन्ति ।

अथ शिरसि—चत्वारि शिरःकपालानि, पुरःकपालम्,^९ पश्चात्कपालं^{१०} लं-पार्श्वकपाले^{११} द्वे चेति । शङ्खयो^{१२} द्वे शङ्खास्थिनी नाम । द्वे शिरोभूभिभूतं—तयोरेकं जतूकाकारं^{१३} कण्ठताल्वादिच्छादनं जतूकास्थि नाम, अपरं भूर्भ-राख्यं^{१४} लघुशुषिरं नासामूलगम् । द्वे गण्डयोः^{१५} । द्वे ऊर्ध्वहनौ^{१६} । एक मधोहनौ^{१७} । द्वे ताल्वस्थिनी^{१८} । द्वे नासामूलतः^{१९} पार्श्वयोः नासास्थिनी नाम । द्वे नासाभ्यन्तरतः^{२०} शुक्तिके नाम । एकं नासामध्यप्राचीरभूतं^{२१} सीरिकास्थ्यम् । द्वे अक्षिकोटरपार्श्वयोरशुमार्गाश्रये अशुपीठे^{२२} नाम । वीणि सूक्ष्मास्थीनि^{२३} प्रति-कर्णमभ्यन्तरत इति कर्णयोः षट्, तानि श्रुतिधन्वोपकरणानि । एवमष्टाविंशति-रस्थ्यां शिरसि ।

तदिदं समुदायेन षडधिकं शतद्वयं कठिनास्थ्यामवगन्तव्यम्, शतद्वयं वा कर्णास्थिवर्जम् ।

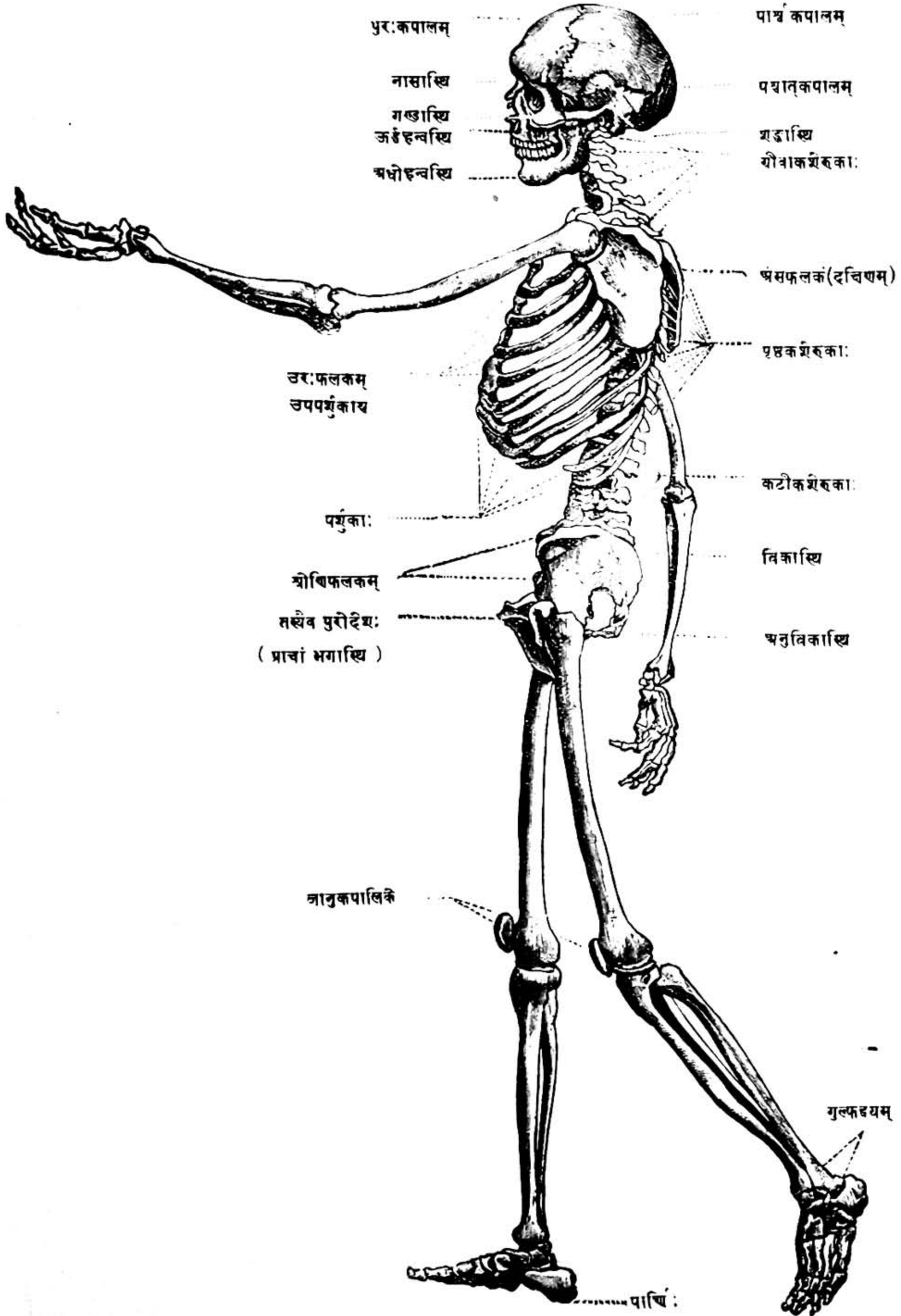
केषुचित् कण्ठरान्तेष्वपि प्रायश्चणकाकाराणि दृश्यन्ते क्षुद्रास्थीनि^{२४} । नेह तेषां पृथक् संख्या, अनिश्चितावस्थानात् ।

तरुणास्थ्यां^{२५} च नेह गणनेति प्रागवोचाम, दिग्दर्शनार्थन्तु कानिचिच्चिः

१. प्रगण्डास्थि = Humerus. २ Vertebrae. ३ Sacrum ४ Coccyx. ५ Os Innominatum (Hip-bone). ६ Sternum. ७ Clavicles. ८ Scapulae. ९ Ribs. १० Hyoid. ११ Frontal. १२ Occipital. १३ Parietal. १४ Temporal. १५ जतूका चर्मचटिका (चामचिके इति बह्वभाषा) । जतूकास्थि = Sphenoid. १६ Ethmoid. १७ Malar Bones. १८ Superior Maxillary. १९ Inferior Maxillary. २० Palate Bones २१ Nasal Bones. २२ Inferior Turbinate. २३ Vomer. २४ Lachrymal Bones. २५ Ossicles of the Ear. २६ कण्ठराचणकास्थीनि = Sesamoid Bones. २७ तरुणास्थि = Cartilage.

द्वितीयचित्रम् ।

नरकङ्कालम् (पार्श्वतो दृष्टम् ।)

दिश्यन्ते । तानि यथा पृष्ठवंशे, कशेरुकान्तरालेषु, सम्यन्तरालेषु, पर्शुकान्तेषु, नासाप्राचीरयोः, कर्णपाल्योः, श्वासपथे तच्छाखाप्रशाखासु चेति ।

दशनासु द्वाविंशत् । तेषु चतुर्णां पश्चिमानां यौधने समुद्भेदः कदाचिच्चिरेण वा । त्वग्विपरिणाममात्रत्वादशनानामिह नास्थित्वमित्युक्तपूर्वम् ।

सोऽयं सर्वास्थिप्रविभागः संक्षेपेण व्याख्यातः । विशेषोऽत ऊर्द्धम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातोऽस्थिविशेषवर्णनीयाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इह खलु सामान्यतः परिज्ञानेऽप्यस्यां विशेषा अवश्यं ज्ञातव्या भवन्ति सूक्ष्मप्रतिपत्तये पेशीक्रियाविज्ञानार्थं भग्नादिप्रतिसंन्धानार्थञ्च । तानिवेदानां विशेषान् प्रविभज्य समाचक्ष्महे ।

आदौ चेह तावत् पुरुषस्योत्तानकरयुगलस्यालम्बितहस्तपादस्य ग्रहणम् । तदपेक्षया च ऊर्द्धमधः-पुरः-पश्चादिति व्यवहारः सर्वावयवेषु । तस्य च नाभेरनुक्रमेण कल्प्यते ऊर्द्धाधोगामिनी रेखा—सेयं मध्यरेखा नाम । तस्याः सन्निकृष्टः सीमा—अन्तःसीमा, विप्रकृष्टश्च बहिःसीमा नाम ।

अथ प्रथमः

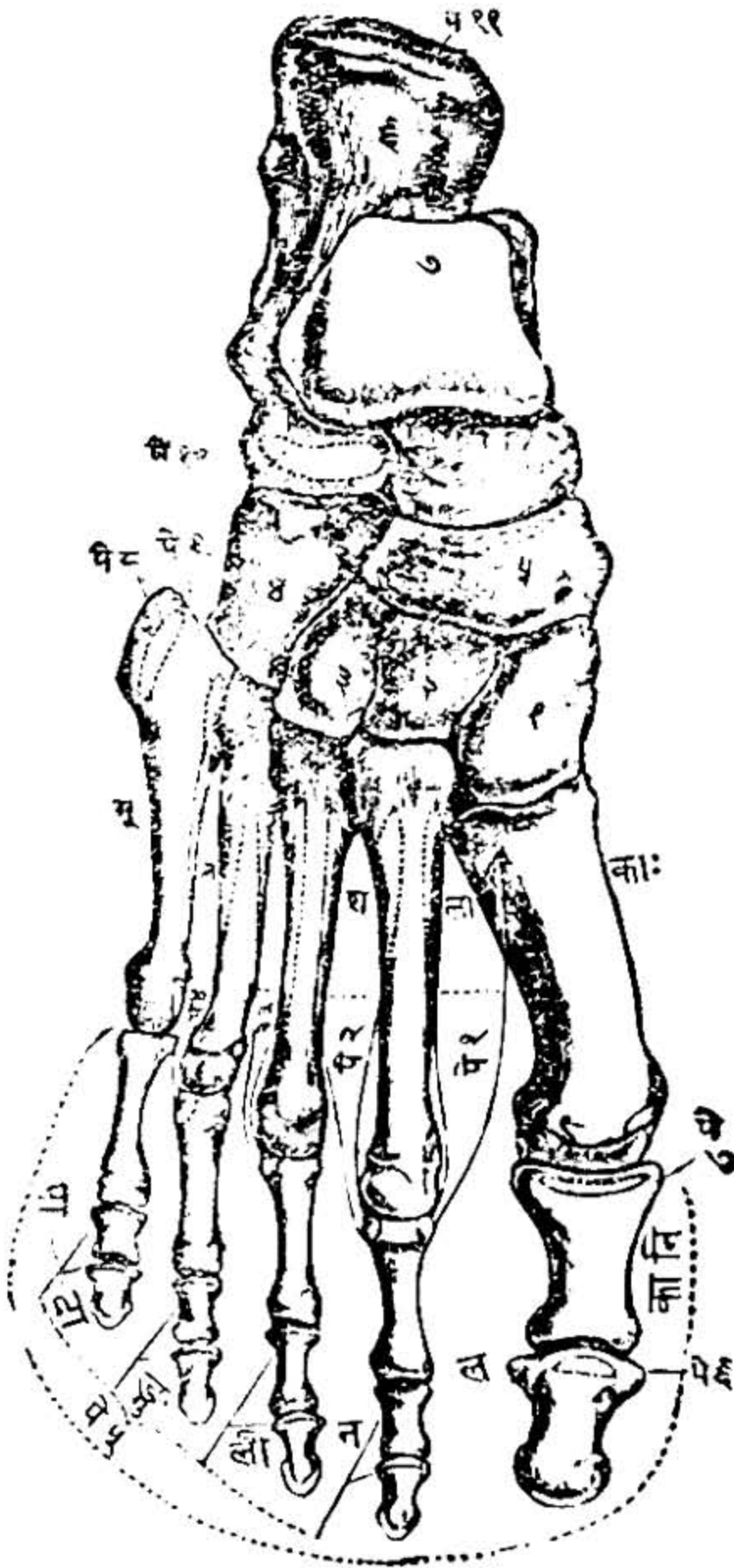
शाखास्थिविज्ञानीयः परिच्छेदः ।

तत्र ग्रहणधारणस्थूणनचलनादिसहायाः शाखाश्चतस्रो—द्वौ बाह्वे च सक्थिनी । तत्र प्रतिसक्थि त्रिंशदस्थीनि । तदयथा—पादाङ्गुलीषु चतुर्दश, पादमध्ये मूलशलाकाः पञ्च, पादमूले पादकूर्चास्थीनि सप्तेति प्रतिपादं षड्विंशतिः, जङ्घयोर्द्वे, जानुन्येकमेकमूराविति ।

१ पेश्यो हि अस्थिनिवद्धाः प्रान्तभागे रित्युक्तपूर्वम्, पेशीक्रियाय करचरणादिमञ्चालनानेकविशेष-
रूपाः, अस्थिसन्निवेशविशेषतय पेशीनां क्रियाविशेषाः । ते तु पेश्यध्याये वक्तव्याः । २ पेशीसन्निवेशज्ञानादस्थि-
विशेषज्ञानाय विना भग्नास्थ्यां यथायथं सन्निवेशनं दुष्करमिति भावः ।

तत्रादौ पादास्थीनि ब्रूमः ।

[चतुर्थं चित्रम्]

चतुर्थचित्र-व्याख्या । १—७ कूर्चास्थीनि । पे—
इत्यङ्गितेषु स्थानेषु निविशन्ते पेश्यः तद् यथा—पे १ पे २
पे ३ पे ४, पादपृष्ठान्तरालाः । पे ५—पादाङ्गुलिप्रसार-
ण्यो दीर्घाः । पे ६—पादाङ्गुष्ठप्रसारणी दीर्घा, पे ७
पे १०—पादाङ्गुलिप्रसारणी इत्था (प्रान्तद्वयम्) पे ८
पे ९ पादविवर्तन्यौ पेश्यौ । पे ११, पिण्डिकाकण्ठरा ।

१ अङ्गुलीनलकानि = Phalanges. २ अङ्गुष्ठे मध्यश्रेणीस्थनलकाभावात् । ३ पुरोऽपि मनलकैः पश्चात्
पश्चिमनलकैः । ४ उभयतः सन्धिमन्तीत्यर्थः । सन्धिय कनिष्ठायाङ्गुलीचतुष्टये पुरो मध्यनलकैराङ्गुष्ठे
पुरोऽपि मनलकैः, पश्चात् पञ्चस्यपि अङ्गुलीमूलशलाकाभिः । ५ पादाङ्गुलीमूलशलाकाः = Metatarsals.

पादाङ्गुल्यस्थीनि—

एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि
ह्ये अङ्गुष्ठे ; तान्यङ्गुलीनलकानि
नाम प्रतिपादं चतुर्दश । तानि
तिसृषु श्रेणीषु विभक्तानि । तत्र
अग्रिमश्रेण्यां पञ्च, मध्यमश्रेण्यां
चत्वारि, पश्चिमश्रेण्यां पञ्च । तेष्व-
ग्रिमाणि पञ्च पुरतो मुक्तवित-
ताग्राणि नखधारणाय ; सन्धीयन्ते
चैतानि पश्चिमतोऽङ्गुलीनलकै-
र्मध्यश्रेणीस्थैरन्यत्राङ्गुष्ठात्, अङ्गुष्ठे
तु पश्चिमनलकाग्रेण सन्धिः मध्य-
नलकाभावात् । मध्यश्रेणीस्थानि
चत्वारि तूभयतः सन्धिमन्ति ।
पश्चिमश्रेणीस्थानि पञ्च, तान्यप्येवम् ।

पादाङ्गुलीमूलशलाकाः—

अङ्गुलीनां मूलतः प्रतिपादं
पञ्च नलकास्थीनि पादाङ्गुलीमूल-
शलाका नाम, तैरालम्ब्यते प्रपदम् ।
मूलतश्च तानि यथायथं कूर्चा-
स्थिभिः सन्धीयन्ते, अग्रतश्च
पश्चिमाङ्गुलीनलकैः । (अतएव
कूर्चास्थां शलाकाधिष्ठानसंज्ञा)
तत्रेमे विशेषाः ।

प्रथमा—अङ्गुष्ठमूल-

शलाका नाम, सा स्थूलतमाऽङ्गु-
तमा च पाद-शलाकास्थाम् । तथा

निर्मयिते प्रपदस्यान्तःसीमा, सन्धीयते चासौ मूलतः आन्तरकोणकारख्येन कूर्चास्था । अस्याश्च मुण्डं स्थूलं पादतलप्रदेशे मध्यतः खातद्वयाङ्कितञ्च — अनयोश्च खातयोर्विवर्तते ह्रस्वायाः पादाङ्गुष्ठसङ्कोचन्याख्यपेश्याः कण्डरान्तरीये चणकास्थिनी । सन्धीयते चेदमङ्गुष्ठपश्चिमनलकेन ।

द्वितीया—तर्जनीमूलशलाका नाम—सा पादाङ्गुलिशलाकासु दीर्घतमा मूलतश्च त्रिभिः सन्धिलक्ष्मभिरङ्किता कोणकारख्यकूर्चास्थित्रयेण सन्धिसूचकैः । मुण्डञ्चास्याः सन्धीयते तर्जनीपश्चिमशलाकामूलेन ।

तृतीया—मध्यमामूलशलाका नाम—तस्या मुण्डं मध्यमाङ्गुली-पश्चिमनलकामूलेन सन्धिमत्, मूलतश्चासौ चतुर्भिः सन्धिलक्ष्मभिरङ्किता । तेषु आन्तरसीम्नि सन्धिलक्ष्मद्वयं तर्जनीमूलशलाकापार्श्वेन सन्धिसूचकम्, बाह्यसीम्नि त्वेकं सन्धिलक्ष्म अनामिकामूलशलाकापार्श्वेन सन्धानाय, मध्यतश्चैकं बृहत्तरं बाह्यकोणकारख्येन कूर्चास्था सन्ध्यर्थम् ।

चतुर्थी—अनामिकामूलशलाका नाम—सा मूलतः सन्धीयते घनाख्येन बाह्यकोणकारख्येन चेति दाभ्यां कूर्चास्थिभ्यां, तत्रैव बाह्याभ्यन्तर-पार्श्वयोश्च यथाक्रमं कनिष्ठातर्जनीमूलशलाकयोर्मूलपार्श्वभ्याम् ।

पञ्चमी—कनिष्ठामूलशलाका—नाम, सा मूलतो वह्निःसीम्नि स्थूलवुदेनोपलक्षिता । इहे चास्या मूलतः सन्धिलक्ष्मणी, एकं त्रिकोणं घना-ख्येन कूर्चास्था सन्ध्यर्थमपरमनामिकामूलशलाकापार्श्वेन ।

तदेवं पञ्च पादाङ्गुलीमूलशलाका व्याख्याताः । [तासां नानास्थिभिः सन्धि-प्रकारस्मरणार्थमिमे श्लोकाः—

सन्धीयन्ते पादमूलशलाका मुण्डतः पुरः ।
अङ्गुलीपश्चिमनलैरथ कूर्चास्थिभिः क्रमात् ॥
प्रथमा संहितैकेन द्वितीया संहिता त्रिभिः ।
तृतीयैकेन तुर्था तु दाभ्यामेकेन पञ्चमी ॥
अन्योन्यमथ मूले तु सन्धिस्त्रिषु पार्श्वयोः ।
एकतस्तु कनिष्ठायामङ्गुष्ठे क्वचिदेव तु ॥]

१ Flexor Hallucis Brevis २ चणकास्थि—Sesamoid Bone. ३ सन्धिलक्ष्म सन्धेयिङ्ग मसृणप्रदेशरूपम् (Facet). ४ कुवचित् कङ्काले अङ्गुष्ठमूलशलाकापि मूलतस्तर्जनीमूलशलाकया सन्धिमती, नत्वेवं प्राय इत्यर्थः ।

अथ कूर्चास्थौनि—कूर्चास्थौनि नाम पादपश्चिमभागनिर्मापकाणि स्थूलह्रस्वविषमाणि प्रतिपादं सप्त । तान्येव मूलशलाकाधिष्ठानानि नाम ।

तानि क्रमेण कूर्चशिरः—पार्णि—नौनिभ—घन—आन्तरकोणक—मध्यकोणक—बाह्यकोणक—संज्ञानि । तत्र—

कूर्चशिरो नाम—(४र्थ चित्रे ७) सर्वेषां कूर्चास्थामुपरिस्थितं वृत्तप्रायमस्थि जंघापादयोः संयोजकम् । [अस्य मुण्डं वर्तुलाकारं न्युन्नपृष्ठं सन्धिलान्छनयुतञ्चोपरिष्ठात् जङ्घास्थोऽधःप्रान्तेन सम्यर्थम् । अधःप्रदेशे चास्य गम्भीरा सीता सन्धि-स्नायुरज्जुप्रवेशाय, द्वे च सन्धिलक्ष्मणी पार्णिशिरसा सम्यर्थम् । आन्तरबाह्यसीम्नोस्तु सन्धिलक्ष्मणी गुल्फाभ्यां सन्धानार्थम् । पुरोमुखेऽप्यस्यैकं सन्धिलक्ष्म, तत् नौनिभेन कूर्चास्था सन्धानार्थम्] ।

पार्णि^४ नाम—(४र्थ चित्रे ६) बृहत्तमं कूर्चास्थि । तत् पार्णिनिर्मापकं सर्वदेहभारसहञ्च । [अस्योर्ध्वप्रदेशे सन्धिलक्ष्मणोर्मध्ये गम्भीरा सीता सन्धिस्नायुरज्जुप्रवेशाय, सन्धिलक्ष्मणी च कूर्चशिरसा सम्यर्थम् । अस्य पुरोमुखं विषमं ह्रस्वञ्च । पश्चाद्भागस्त्वोषद्विषमो दीर्घश्च, स एव पार्णिमूलं निष्पादयति । अस्यान्तरसीम्नि ओष्ठाकारं प्रवर्द्धनकं पाणरीष्ठं नाम ; तस्योपरि स्फुटं सन्धिलक्ष्म कूर्चशिरसा सम्यर्थम् । अधश्चास्य प्रवर्द्धनकस्य गम्भीरा सीता पादतलस्थ-शिरा-धमनी-नाडी कण्डरामुखानां धारणाय । अष्टौ तु पेश्योऽस्मिन् कूर्चास्थि संयुक्तास्तासु सप्त तलदेशे, एका पृष्ठतः पिण्डिकाकण्डरा नाम । ता यथास्थानं वर्णयिष्यन्ते ।]

नौनिभं नाम—(४र्थ चित्रे ५) पादान्तरसीम्नि नावाकारं कूर्चास्थि । [तस्य पुरोभागः खातोदरः, त्रिभिः सन्धिलक्ष्मभिरुपलक्षितश्च क्रमेण कोणकाख्य-कूर्चास्थित्रयेण (४र्थ चित्रे १, २, ३) सम्यर्थम् । अस्य पश्चिमभागोऽपि द्विषत्खातोदरः कूर्चशिरसो मुखेन सम्यर्थम् । अस्य बहिःसीम्नि एकं सन्धिलक्ष्म घनाख्येन कूर्चास्था संधानाय । अन्तःसीम्नि चास्य क्षुद्रमवुदम्, तत्र जङ्घानुगा^१ ख्यपेशीनिवेशः ।]

१ कूर्चास्थौनि = Tarsal Bones. २ Astragalus. ३ सीता नाम गम्भीरखातम् । अस्मिन् शब्दे सीतादिशब्दाः पारिभाषिकार्थेषु निरुद्धाः ज्ञेयाः । ४ Calcaneum or Os Calcis. ५ प्रवर्द्धनकं नाम प्रहङ्गागोऽप्यवयवः । ६ Navicular. ७ Tibialis Posticus muscle.

घनं^१ नाम—(४र्थ चित्रे ४) घनाकारं पादबहिःसीम्नि स्थितं कनिष्ठानामिकामूलशलाकयोरधिष्ठानभूतं कूर्चास्थि । [अस्य पुरोभागे द्विभाग-विभक्तं सन्धिलाञ्छनं कनिष्ठानामिकामूलशलाकामूलाभ्यां सन्ध्यर्थम् । अस्य पश्चिमो भागः सन्धीयते पार्श्वमुखेन, तदर्थं चात्र स्फुटं सन्धिलक्ष्म । अस्यैवान्तः-सीम्नि सन्धिलक्ष्म बहिःकोणकाख्येन कूर्चास्थ्या सन्धानार्थम् । प्रायशस्तत्रैवा-परमपि सन्धिलक्ष्म दृश्यते पश्चिमतः, तत् नौनिभेन सन्ध्यर्थम् । अधःप्रदेशे चास्य स्फुटा सीता दीर्घायाः पादविवर्त्तन्याख्यपेश्याः कण्डरान्तधारणाय ।]

अन्तःकोणकं^२ नाम—(४र्थ चित्रे १) अङ्गुष्ठमूलशलाकामूलस्थं कूर्चास्थि त्रिकोणप्रायम् [अस्य चान्तरसीमा त्वङ्मात्रावरणा, बहिःसीम्नि चास्य द्वे सन्धिलक्ष्मणी तर्जनी-मूलशलाकामूलेन मध्यकोणकपार्श्वेन च सन्ध्यर्थम् । अस्य पुरोमुखस्थं सन्धिलक्ष्म शिखीबीजाकारं अङ्गुष्ठमूलशलाका-मूलेन सन्धानाय । अस्य तलदेशे क्षुद्रमर्बुदम् जङ्घा^३ पुरोगा-जङ्घानु^४ गा-स्थपेशीद्वयस्य कण्डरान्तसंयोगाय ।]

मध्यकोणकं^५ नाम—(४र्थ चित्रे २) तर्जनीमूलस्थं क्षुद्रतमं कूर्चास्थि त्रिकोणप्रायम् । [अस्य पुरोभागे सन्धिलक्ष्म तर्जनीमूलशलाकया सन्ध्यर्थम् । पार्श्वयोः सन्धिलक्ष्मणी क्रमेण अन्तःकोणकबहिःकोणकाभ्यां सन्धानाय । पश्चिमतश्च क्षुद्रं सन्धिलक्ष्म नौनिभेन सन्ध्यर्थम् ।]

बहिःकोणकं^६ नाम—(४र्थ चित्रे ३) मध्यमामूलशलाकामूलस्थं त्रिकोणप्रायं कूर्चास्थि [तत् सन्धीयते पुरो मध्यमामूलशलाकामूलेन तर्जन्य-नामिकामूलशलाकामूलाभ्याञ्च, यदर्थं तथा तथा सन्धिलक्ष्माणि । पार्श्वभ्याञ्चेदं सन्धीयते मध्यकोणकेन घनेन च यदर्थं स्फुटे सन्धिलाञ्छने । पश्चिमतसु सन्धिलक्ष्मैकं नौनिभेन सन्धानाय ।]

चरमोक्ताणां त्रयाणां कूर्चास्थ्यां कोणकत्रयसंज्ञया निर्देशः ।

तदेवं पादास्थीनि व्याख्यातानि । [पादास्थिपृष्ठे पेशीसन्निवेशास्तु चित्राधो व्याख्यायां द्रष्टव्यः, विस्तरः पुनः पेश्यध्याये ।]

१ Cuboid. २ घनं=कूटम् (Anvil). ३ Peroneus Longus muscle. ४ Internal Cuneiform. ५ Tibialis Anticus. ६ Tibialis Posticus. ७ Middle Cuneiform. ८ External Cuneiform.

[पञ्चम चित्रम्—जङ्घास्थिनी]

[ऊर्ध्वम्]

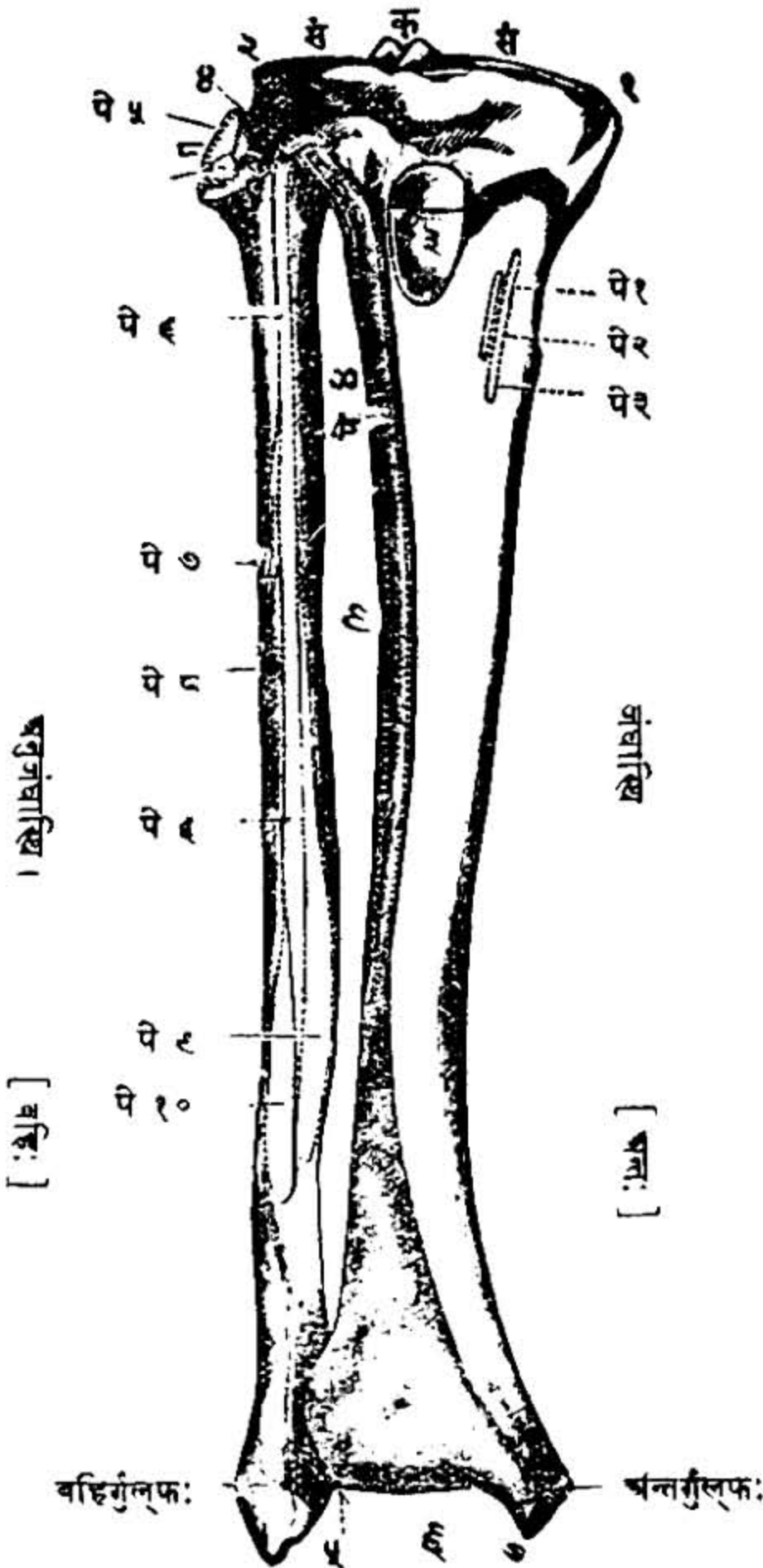
अथ जङ्घास्थिनी ।

जङ्घास्थिनी—तु हे, जङ्घास्थि अनुजङ्घास्थि चेति । जान्वस्थि चैकं क्षुद्रकपालाकारं जङ्घास्थ्योरुपरि जानुसन्धेः पुरस्तात् ।

तत्र जङ्घास्थि नाम—

(५म चित्रे) ऊर्ध्वस्थः परं दीर्घतमं नलकास्थि । तस्य द्वौ प्रान्तौ मध्य-नलकश्चेति त्रयो भागाः ।

तस्योर्ध्वप्रान्तो—द्वाभ्यामुत्स-
धाभ्याभ्यामुपलक्षितः पार्श्वयोः
(५म चित्रे १, २), तयोरुपरिष्ठात्
स्फुटे सन्धिलक्षणी ऊर्ध्वस्थोऽधः-
प्रान्तस्थिताभ्यां कन्दाभ्याम् सन्ध्य-
र्थम् (५म चित्रे सं सं) ।
अनयोश्च सन्धिचिह्नयोर्मध्यस्थं
(तत्रैव क) द्विमुखं कण्टकम्—
येन संयुज्यते सन्ध्यन्तरस्थमर्द्ध-
चन्द्राकारं तरुणास्थिद्वयम्, यस्य
च पुरः पश्चाच्चाधीयते सन्ध्यन्तर-
स्थस्वस्तिकस्त्रायुः प्रान्तद्वयम् ।
पुरयोर्ध्वप्रान्तस्य स्फुटमर्बुदं (५म
चित्रे ३) यत्र संयुज्यते (३ अर्ध-
परितः) जानुकपालबन्धनी स्त्रायुः ।
अस्यैव चोपरि पुरः सन्धिलक्ष्म
जान्वस्थ्या सन्धानाय । पश्चात्तुर्ध्व-
प्रान्तस्य जानुपश्चिमः स्वातः, तत्र

[अधः]

५म चित्रव्याख्या । अवैताः निविशन्ते पेश्यः । पे १ दीर्घायामा (Sartorius). पे २ ऊर्ध्वतःपार्श्विका (Gracilis). पे ३ कलाकल्पा (Semimembranosus). पे ४ जङ्घापुरोगा (Tibialis Anticus). पे ५ द्विशिरस्का (Biceps). पे ६ पादाङ्गुली प्रसारणी दीर्घा (Ext. Long Digitorum). पे ७ पादविवर्तनी दीर्घा, पे ८ सैव क्रस्वा पे १० सैव कनिष्ठा (Peroneus Longus, Brevis and Tertius) पे ९ पादाङ्गुलप्रसारिणी दीर्घा (Ext. Hallucis Longus). ८ इत्यङ्कितेऽवकाशे जङ्घानराला कला ।

सम्धीयते पश्चिमः स्वस्तिकस्रायुः । तस्यैवोर्ध्वप्रान्तस्यान्तःसीम्नि पश्चात् लक्ष्यते सीता, तत्राधीयते कलाकल्पाख्यपेश्याः कण्ठरामुखम् । अस्य बाह्यसीम्नि पश्चाद्भागे च सन्धिलक्ष्म क्षुद्रं (५म चित्रे ४) तदनुजङ्घास्थूः शिरसा सम्यर्थम् ।

अधःप्रान्तस्तु जङ्घास्थूः—ऊर्ध्वप्रान्तात् ऋस्वाकारः । अस्य पश्चात् दृश्यते सीता दीर्घाङ्गुलसंकोचन्याः पेश्याः कण्ठरान्तसंयोगाय । बहिःसीम्नि चास्य त्रिकोणप्रायं सन्धिलक्ष्म (५म चित्रे ५) अनुजङ्घास्थूः अधःप्रान्तेन सम्यर्थम् । अस्य चाधःप्रान्तस्य निम्नप्रदेशे खातोदरं सन्धिलक्ष्म (५म चित्रे ६) कूर्चशिरसा सम्यर्थम् । अस्यैव पुनरधःप्रान्तस्यान्तःसीम्नि प्रवर्द्धनकमन्तर्गुल्फभूतम्, तदन्तःस्थञ्च सन्धिलक्ष्म कूर्चशिरसो बहिःसीम्ना सम्यर्थम् । अस्य चान्तर्गुल्फप्रवर्द्धनकस्य पश्चात् दृश्यते सीताजङ्घानुगायाः पादाङ्गुलिसंकोचन्या दीर्घायाश्च पेश्याः कण्ठरान्तविवर्त्तनाय । अत्र च प्रवर्द्धनके संयुज्यते गुल्फसन्धिवन्धनी स्रायुः ।

मध्यनलकं (काण्डं) तु जङ्घास्थूः—ईषद्वक्राकारं बहिःसीम्नि खातोदरञ्च । तिस्रश्चास्मिन् परिस्फुटाः धाराः, तासां पुरोवर्त्तिनी त्वचोऽधस्तादनुभवनीया । बहिःसीमस्थायां धारायां संयुज्यते अस्थिद्वयमध्ववर्त्तिनी जङ्घान्तरालाख्या कला (५म चित्रे ८ अङ्कितेऽवकाशे) । पश्चिमायां पुनर्धारायां जंघाधश्चिमपेशीनां निवेशः ।

अनुजङ्घास्थि नाम—(५मं चित्रम्) दीर्घयष्ट्याकारं जङ्घास्थूः अनुगतं द्वितीयं जङ्घानिष्पादकमस्थि । अस्यापि द्वौ प्रान्तौ मध्यनलकञ्चेति त्रयो भागाः ।

तस्योर्ध्वप्रान्तः—जङ्घास्थू ऊर्ध्वप्रान्तेन सम्धीयते तद्बहिः पश्चिमतः (५म चित्रे ४) । बहिः सीम्नि चास्योत्सेधो (५म चित्रे ८) जानुसन्धिवन्धन्या दीर्घस्रायोः संयोगाय । अस्यैव पश्चिमतश्चूडाकारं प्रवर्द्धनकं द्विशिरस्क्याख्यपेश्याः, जानुसन्धिवन्धन्या ऋस्वस्रायोश्च संयोगाय ।

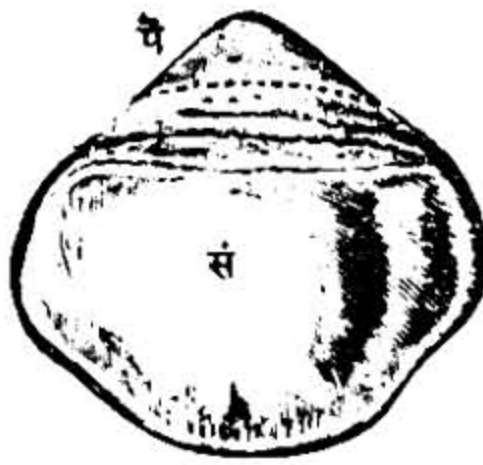
अधःप्रान्तस्तु—अनुजङ्घास्थूः बहिर्गुल्फनिष्पादकम् । तस्यान्तःप्रदेशस्त्रिकोणेन सन्धिलक्ष्मणाऽङ्कितः कूर्चशिरसा सम्यर्थम् । अन्यच्चात्रैव सन्धि-

लक्ष्म जङ्घास्थोऽधःप्रान्तस्थ बहिःपार्श्वेण सन्धानाय । पश्चिमतश्चास्य सीता पाद-
विवर्त्तन्याख्यपेशीद्वयस्य कण्ठरान्तविवर्त्तनाय । परितश्चास्य प्रान्तस्थ सम्बध्यते
बहिःसीमरथा गुल्फसन्धिवन्धनी स्नायुः ।

मध्यनलकम्—पुनरनुजङ्घास्थुः किञ्चिद्विष्टत्तकायं, धारात्रयाङ्कितञ्च,
तत्रान्तःसीम्नि या रेखा तस्यां सम्बध्यते जंघान्तरालाख्या कला । अत्र
संयुज्यन्ते अष्टौ जङ्घापेश्यः । तद्विस्तरः पेश्यध्याये द्रष्टव्यः ।

जान्वस्थि नाम—(षष्ठं चित्रम्) वृत्तप्रायं जानोः पुरःस्थं कपालास्थि ।
तदिदं सक्थिप्रसारणीपेशीनां सम्मिलितायाः कण्ठरायाः प्रान्तस्थं बृहदाकारं
चणकास्थीति केचित् ।

[षष्ठं चित्रम्]

(पश्चिमभागः)

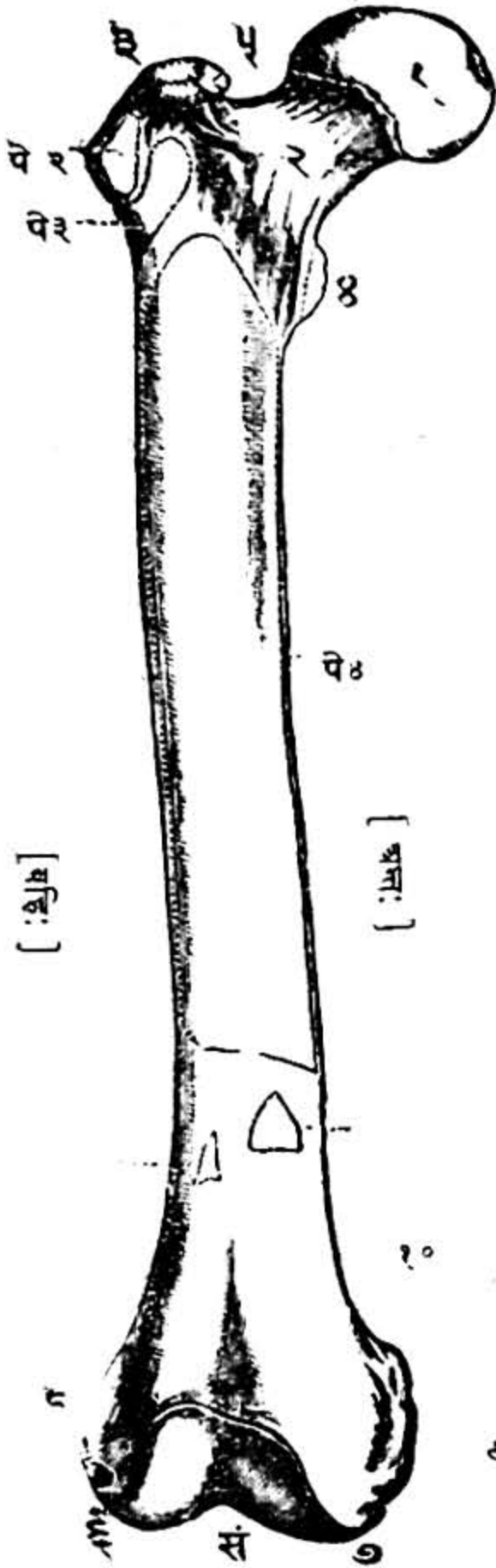
(पुरोभागः)

अस्य च जान्वस्थुः पुरोदेशः ईषदुच्चावचः, तत्र संयुज्यते सक्थिप्रसारणीपेशीनां
कण्ठरा सम्मिलिता (षष्ठचित्रे पे) । पश्चिमप्रदेशस्तु मध्योन्नतः सन्धिलक्ष्मणोप-
लक्षितश्च (षष्ठचित्रे सं) । तस्य च ऊर्ध्वार्धः सन्धिलक्ष्मण ऊर्ध्वस्थो निम्नप्रान्त-
पुरोभागेन सन्धार्थम्, अधोऽर्धः पुनर्जङ्घास्थु ऊर्ध्वप्रान्तपुरोभागेन सन्धानाय ।
समन्तात् पुनरस्य जानुकपालस्य सम्बध्यते जानुसन्धेः पुरश्चादकः स्नायुप्रच्छदः ।

[७म चित्रम्]

ऊर्ध्वस्थि ।

पे १ [ऊर्ध्वम्]

[वहिः]

[अन्तः]

[अधः]

ऊर्ध्वस्थि नाम—(७म चित्रम्) दृढ-

दीर्घवृहत्तमं शरीरास्थाम् बहुभारसहञ्च । तत् प्रायःसुवृत्तवंशाकारमीषद्वक्रञ्च कङ्काले श्रोणि-
पार्श्वज्जानुसन्धिं यावत् तिर्य्यगभिगतम् । इतर-
नलकास्थिवदस्यापि त्रयो भागाः—ऊर्ध्वप्रान्तोऽधः-
प्रान्तो मध्यनलकञ्चेति ।

तत्रोर्ध्वप्रान्ते लक्षणोपानि—वर्तुलप्रायं मुण्डं
(७म चित्रे १), तदधःस्था ग्रीवा (तत्रैव २),
तदधःस्थे शिखराकारे प्रवर्द्धनके पश्चान्मुखे
महाशिखरकं लघुशिखरकञ्च नामतः (तत्रैव ३, ४) ।

तत्र मुण्डं नाम—(७म चित्रे १) वर्तुलाई-
व्यापिना सन्धिलक्ष्मणोपलक्षितम्, विवर्तते च तद्
वक्ष्णसन्धावुन्मुखलाख्ये । मध्यतो गतयुतञ्च
तत् वक्ष्णसन्धिमध्यस्थायाः स्नायुरज्ज्वाः प्रवेशाय ।

ग्रीवा नाम (७म चित्रे २)—ऊर्ध्वस्थ ऊर्ध्वप्रान्त-
पार्श्वत् वक्रं समुदगतमूर्ध्वान्तर्मुखं प्रवर्द्धनकम् ।
स्यं वयःपरिणामेण क्रमादृजुप्राया भवति भङ्गुरा च ।
अत्र च दृश्यन्ते अस्थिधमनीद्वाराणि बहुशः ।

महाशिखरकन्तुं (७म चित्रे ३)—मध्यनलकस्य
शिखरभूतं चतुष्कोणकल्पं विषमवहिःपार्श्वं प्रव-
र्द्धनकम् । तस्य च विषमपार्श्वैकदेशाश्रयेण विवर्तते
महती नितम्बपिण्डिकाख्या पेशी श्लेष्मधरकलापुट-
कव्यवधानेन । संयुज्यन्ते चात्रैव षट् नितम्बपेश्यः ।

७म चित्रव्याख्या । १ मुण्डं, २ ग्रीवा, ३ महाशिखरकं, ४ लघुशिखरकम् । १—४ मध्यतो

रेखा पुरःस्था शिखरान्तराला नाम । ५ महाशिखरायस्थं कोटरम् । ६, ७ उपार्धद्वयम् । सं—जानुसन्धिलक्ष-
णम्, ८—महावृद्धयम् । पेशीनिवेशास्तु—पे १ इत्यत्र मुण्डिका, अस्त्रैवाधः श्रोणिगवाक्षिणी अन्तःस्था
यमलाहयञ्च । पे २ मध्यमा श्रोणिपिण्डिका । पे ३ ऊरुप्रसारणी अन्तःस्था । पे ४ ऊरुप्रसारणी मध्यस्था ।
१० गरिष्ठा ऊरुव्यूहिनी ।

१ Femur. २ Nutrient foramina. ३ Trochanter major. ४ Gluteus Maximus
५ Synovial Bursa.

अन्तःसीन्नि पुनर्महाशिखरस्याङ्गुल्यग्रप्रवेशार्हं कोटरम् (७म चित्रे ५)
तत्र बहिःस्थायाः ओणिगवाक्षिणी^१ पेश्याः निवशः ।

लघुशिखरकं^२ नाम—(७म चित्रे ४) ऊर्वस्थिग्रीवाया अधो मूलतः पश्चिमस्थं
ह्रस्वं प्रवर्द्धनकम् । तत्र निविशते (तत्रैव ४ अङ्गं परितः) दीर्घा कटिलम्बिनी^३
नाम पेशी । अधश्चास्य शिखरकस्य ओणिपक्षिणी^४ नाम पेशी ।

अनयोश्च शिखरकयोर्मध्ये पुरः पश्चाच्च द्वे रेखे शिखरान्तराले नाम ।
तयोः सम्बध्यते वंक्षण-सन्धिच्छादनस्य स्नायुकोषस्य पूर्वपश्चिमौ भागौ ।
पश्चिमशिखरान्तराला तु रेखा निम्नतो मध्यनलकं समनुगता, तत्र सम्बध्यते
ऊरुचतुरस्रा नाम पेशी ।

मध्यनलकन्तु ऊर्वस्थुः—पुरस्तादनुर्वक्रमुभयोरन्तयोरायतं मध्ये त्रिधार-
प्रायश्च । अस्य पुरोभागादुद्भवति (७म चित्रे पे ४) मध्यस्था ऊरुप्रसारणी^५ नाम
पेशी । मध्यभागे पश्चिमतो दृश्यते प्राकारिकौ नाम रेखा ऊर्वमधश्च द्विधारा ।
तत्रोर्ध्ववर्त्ति यद् धाराद्वयं तत् प्रसरति महाशिखरकं लघुशिखरकञ्च
यावत् । अधोवर्त्ति रेखाद्वितयं तावदूर्ध्वस्थुः अधःप्रान्तस्थाभ्यां महावु^६दाभ्यां
सङ्गतम् । अस्या एव चतुर्भुजायाः प्राकारिकाख्यरेखायाः प्रान्तभागेष्वन्तरालेषु
च सम्बध्यन्ते निखिला ऊरुपश्चिमस्थाः पेश्याः । तद्विवरणं पेश्यध्याये ।

अधःप्रान्ते—पुनरूर्ध्वस्थो लक्षणीयानि—द्वे महावु^६दे (कन्दद्वयम्)
(७म चित्रे ८, ९), अर्बुदान्तरालं, द्वे उपावु^७दे (तत्रैव ६, ७) चेति ।

तत्र महावु^६दे द्वे कन्दापरपर्याये बाह्यमाभ्यन्तरञ्च जानुसन्धिनिर्माणाय ।
तयोः पृष्ठतः कोटरं जानुसन्धिमध्यस्थायाः स्वस्तिकाख्यस्नायोः प्रवेशाय ।
तत्रैवोर्ध्वमुभयतः सम्बध्यते जंघापिण्डिकाख्यपेश्याः शीर्षद्वयम् । तन्मध्यतो
जानुपृष्ठस्थधमन्याः स्थानम् । बाह्यावु^६दस्य तु पार्श्वतः सम्बध्यते जानुपृष्ठिकाख्यः^८
पेशी । अर्बुदयोर्मध्यतः पुरस्त्रिकोणप्रायं सन्धिलक्ष्म (७म चित्रे सं)
तदाश्रित्य सन्धीयते जानुकपालम् ।

उपावु^७दे द्वे, तयोः संयुज्येते जानुसन्धिवन्धन्यौ स्नायुरङ्गौ । तत्रान्तरमुपा-
वु^६दं कलायकाकारेणोत्सेधेनोपलक्षितं तत्र (७म चित्रे १०) निविशते गरिष्ठा
ऊरुशूहिनी^९ नाम पेशी । त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थि^{१०} वर्णितान्यस्थीनि ।
एवमपरेऽपि ।

१ Obturator Externus. २ Trochanter minor. ३ Psoas Magnus ४ Iliacus
५ Quadratus Femoris. ६ Crureus or Vastus Intermedis. ७ Linea Aspera.
८ Condyles. ९ Gastrocnimius. १० Popliteus. ११ Tuberosities. १२ Adductor
Magnus.

अथ बाह्यस्थीनि ।

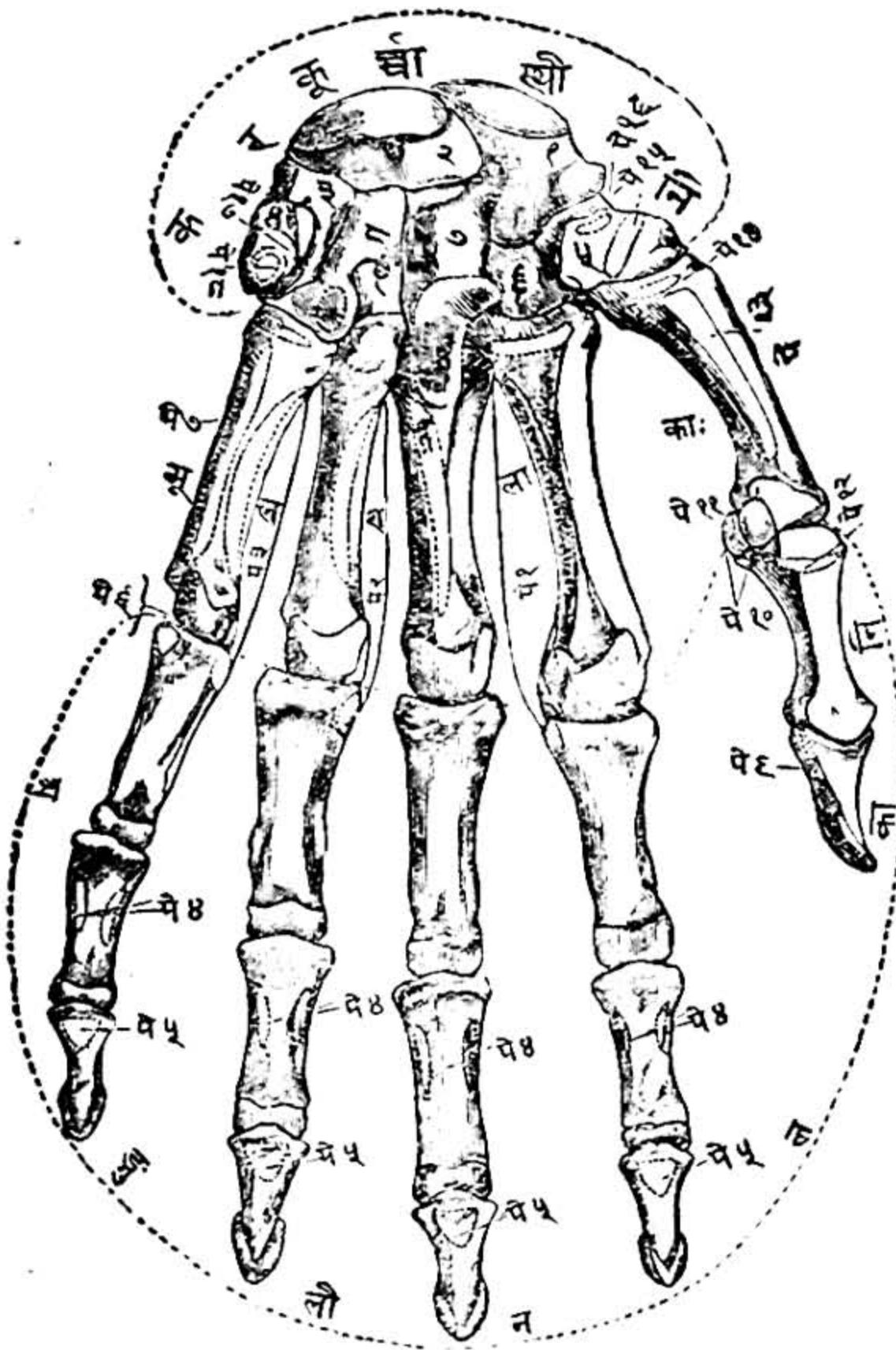
अथेदानीं बाह्यस्थीनि ब्रूमः । तत्र प्रतिबाहु त्रिंशदस्थीनि । तदुपधा—
(अष्टमचित्रम्—पाणि-पुरोभागः ।)

कराङ्गुलीषु चतुर्दश, कर-
मध्ये मूलशलाकाः पञ्च,
करमूले कूर्चास्थीन्यष्टौ—
(इति प्रतिकरं सप्तविं-
शतिः), प्रकोष्ठे द्वे,
प्रगण्डे चैकमिति ।

तत्रादौ करास्थीनि ।

कराङ्गुल्यस्थीनि—

एकैकस्यां कराङ्गुल्यां
त्रीणि त्रीणि द्वे अङ्गुष्ठे ;
तानि कराङ्गुलीनलकानि
नाम प्रतिकरं चतुर्दश ।
तानि तिसृषु श्रेणीषु विभ-
क्तानि । तत्र अग्रिमश्रेण्यां
पञ्च, मध्यमश्रेण्यां
चत्वारि^१, पश्चिमश्रेण्यां
पञ्च । तेष्वग्रिमाणि पञ्च
पुरतो मुक्तवितताग्राणि
नखधारणाय ; सन्धीयन्ते
चैतानि पश्चिमतोऽङ्गुली-
नलकैर्मध्यश्रेणीस्थैरन्य-

अष्टमचित्र-व्याख्या—१ नौनिभम् २ अर्धचन्द्रम् ३ उपलकं ४ वर्तुलकं ५ पर्याणकं ६ कटकं
७ मध्यकूटं ८ फणधरम्—इत्यष्टौ करकूर्चास्थीनि । अथ पेशीनिवेशाः—पे १ पे २ पे ३—इत्येव अङ्गुली-
संवाहिन्यः पेश्याः । पे ४ अङ्गुलीसंकोचन्यः मध्यपर्विकाः । पे ५ अङ्गुलीसंकोचन्यः अग्रपर्विकाः ।
पे ६ कनिष्ठापकर्षिणी, इत्था कनिष्ठासंकोचनी च । पे ७ कनिष्ठामूलकर्षिणी । पे ८ अङ्गुष्ठमूलकर्षिणी
पे ९ अङ्गुष्ठसंकोचनी दीर्घा । पे १० अङ्गुष्ठसंकोचनी इत्था । पे ११ अङ्गुष्ठमूलकर्षिणी । पे १२ पे १६
अङ्गुष्ठापकर्षिणी । पे १७ पे १८ अङ्गुष्ठजापिनी । पे १९ अङ्गुष्ठविस्तारिणी । पे २० पाणिसंकोचनी
अन्तःस्था । पे २१ कनिष्ठापकर्षिणी ।

१ अङ्गुलीनलकानि = Phalanges. २ अङ्गुष्ठे मध्यमनलकाभावात् ।

वाङ्गुष्ठात्, अङ्गुष्ठे तु पश्चिमनलकाग्रेण सन्धिः मध्यमनलकाभावात् । मध्य-
श्रेणीस्थानि चत्वारि तूभयतः सन्धिमन्ति । पश्चिमश्रेणीस्थानि पञ्च
तान्यप्येवम् ।

कराङ्गुलीमूलशलाकाः—कराङ्गुलीनां मूलतः प्रतिकरं पञ्च शला-
कास्ताः कराङ्गुलीमूलशलाका नाम, ताभिरालम्ब्यते करतलम् । मूलतश्च तानि
यथायथं कूर्चास्थिभिः सन्धीयन्ते, अग्रतश्च पश्चिमाङ्गुलीनलकैः । अतएव
कूर्चास्थां “शलाकाधिष्ठान”-संज्ञा । तत्रैवे विशेषाः ।

प्रथमा—अङ्गुष्ठमूलशलाका नाम, सा मूलशलाकासु ह्रस्वतमा
मूलतश्चैकेन सन्धिलक्ष्मणोपलक्षिता पर्याणकाख्येन कूर्चास्था सन्ध्यर्थम् ।

द्वितीया तर्जनीमूलशलाका नाम, सा मूलतश्चतुर्भिः सन्धिलक्ष्म-
भिरुपलक्षिता पर्याणक-कूटक-मध्यकूटाख्यैस्त्रिभिः कूर्चास्थिभिः मध्यमामूल-
शलाका-मूलपार्श्वेन च सन्धानाय ।

तृतीया—मध्यमामूलशलाका नाम, सा त्रिभिः सन्धिलक्ष्मभिर-
ङ्घिता मूलतः, मध्ये मध्यकूटाख्येन कूर्चास्था, उभयतश्च तर्जन्यनामिकयोः मूल-
शलाकामूलपार्श्वभ्यां सन्ध्यर्थम् ।

चतुर्थी—अनामिकामूलशलाका नाम, सा सन्धिलक्ष्मचतुष्टये-
णाङ्घिता मूलतः । तत्र मध्यस्थे सन्धिलक्ष्मणी मध्यकूट-फणधर-संज्ञाभ्यां कूर्चा-
स्थिभ्यां सन्धानाय । पार्श्वगे तु सन्धिलक्ष्मणी तर्जनीकनिष्ठयोः मूलशलाका-
मूलपार्श्वभ्यां सन्धिसूचनाय ।

पञ्चमी—कनिष्ठामूलशलाका नाम, तस्याः मूलतो द्वे सन्धिलक्ष्मणी,
तत्रैकं फणधरेणापरमनामिकामूलशलाकामूलपार्श्वेन सन्ध्यर्थम् ।

ता एताः कर-मूलशलाका व्याख्याताः । तासां नानास्थिभिः सन्धिप्रकार-
स्मरणार्थं श्लोकास्तु पादास्थिवदेव, केवलं तैवैव “पादमूलशलाका” इत्यत्र “करे
मूलशलाका” इति पाठपरिवृत्तिः ।

१ पुरोऽङ्गुलीनलकैः पश्चात् पश्चिमनलकैः । २ उभयतः सन्धिमन्तीत्यर्थः । सन्धियः कनिष्ठाङ्गुलीचतुष्टये
पुरो मध्यनलकैरङ्गुष्ठे पुरोऽपश्चिमनलकैः, पश्चात्, पञ्चस्यपि अङ्गुलीमूलशलाकायैः । ३ कराङ्गुलीमूलशलाकाः =
Metacarpals. ४ १२ ५४ ।

अथ करकूर्चास्थीनि—कर-कूर्चास्थीनि नाम मणिवन्धनिर्मापकाणि तनुह्रस्वविषमाणि प्रतिकरमष्टौ । तान्येव कर-“शलाकाधिष्ठानानि” नाम । तानि श्रेणीद्वयविन्यस्तानि । तत्रोर्ध्वश्रेण्यां चत्वारि, क्रमेण नौनिभाईचन्द्रोपलकवर्तुलकाख्यानि । अधःश्रेण्यां चत्वारि, पर्याणक-कूटक-मध्यकूट-फणधरसंज्ञानि । तत्रोर्ध्वश्रेणीस्थाणां चतुर्णां मध्ये प्रथमानि त्रीणि मणिवन्धसन्धौ प्रविष्टानि । वर्तुलकाख्यन्तु बहिः सन्धितः, तत् कण्ठरान्तरीयं चणकास्थीति केचित् । तत्र—

नौनिभं^१ नाम—(८म चित्रे १) नावाकारं कूर्चास्थि, तुल्यसंज्ञेन पाद-कूर्चास्थ्या सदृशम् । तद्वहिःस्थेन क्षुद्रार्बुदेनोपलक्षितं, ऊर्ध्वं सन्धिलक्ष्मयुतञ्च प्रकोष्ठास्थुः अधःप्रान्तेन सन्ध्यर्थम् । अस्य पार्श्वतः खातोदरं सन्धिलक्ष्म अर्धचन्द्रमध्यकूटकयोः पार्श्वाभ्यां सन्धानाय । निम्नसीम्नि च सन्धिलक्ष्म पर्याणक-कूटकयोरूर्ध्वप्रान्ताभ्यां सन्ध्यर्थम् । पश्चिमतश्च नौनिभस्य उच्चावचा रेखा मणिवन्धसन्ध्यायुसूत्राणां संयोगाय ।

अर्धचन्द्रं^२ नाम—(८म चित्रे २) तादृशाकारेण सन्धिलक्ष्मणा बहिरुपलक्षितं कूर्चास्थि, तत्रार्धचन्द्रलक्ष्मणा नौनिभेन सह सन्धिः । अपरञ्चास्य शिरसि सन्धिलक्ष्म बहिःप्रकोष्ठास्थिप्रान्तेन सन्ध्यर्थम्, इतराणि तु सन्धिलक्ष्माणि उपलक-फणधर-मध्यकूट-संज्ञैः कूर्चास्थिभिः सन्धिसूचकानि ।

उपलकं^३ नाम—तृतीयं कूर्चास्थि न्युजपृष्ठं सन्धिलक्ष्माङ्कितञ्चोपरिष्ठात् मणिवन्ध-सन्धि-मध्यवर्तिना त्रिकोणतरुणास्थ्या सन्धानाय । त्रीण्यत्र चापराणि सन्धिलक्ष्माणि क्रमेण अर्धचन्द्र-फणधर-वर्तुलकाख्यैः कूर्चास्थिभिः सन्ध्यर्थम् ।

वर्तुलकं^४ नाम—प्रायेण वर्तुलाकारं क्षुद्रतमं कूर्चास्थि । सन्धिलक्ष्म चात्रैकमुपलकेन सन्धिव्यञ्जनाय ।

१ Carpal Bones. २ नौनिभं = Scaphoid. ३ अर्धचन्द्रम् = Semilunar. ४ उपलकं = Cuneiform. ५ वर्तुलकं = Pisiform.

पर्याणकं^१ नाम—पृष्ठतः पर्याणकाकारेण सन्धिलक्षणा चिह्नितमङ्गुष्ठ-
मूलशलाकामूलेन सन्धानाय । त्रीणि चात्रापराणि सन्धिलक्ष्माणि क्रमेण
नौनिभ-कूटक-तर्जनीमूलशलाकामूलैः सन्ध्यर्थम् । गभीरा चास्य मध्यतः
सीता बहिःस्थायाः पाणिसङ्काचन्याख्यपेश्याः कण्ठरान्तविवर्तनाय ।

कूटकं^२ नाम—कूटाकारं क्षुद्रं कूर्चास्थि । तत्र चत्वारि सन्धिलक्ष्माणि ।
तेषामूर्ध्वतनं नौनिभेन, बहिःसीमस्थं पर्याणकेन, अन्तःसीमस्थं मध्यकूटकेन,
अधःसीमस्थं तर्जनीमूलशलाकामूलेन सन्धिमत् ।

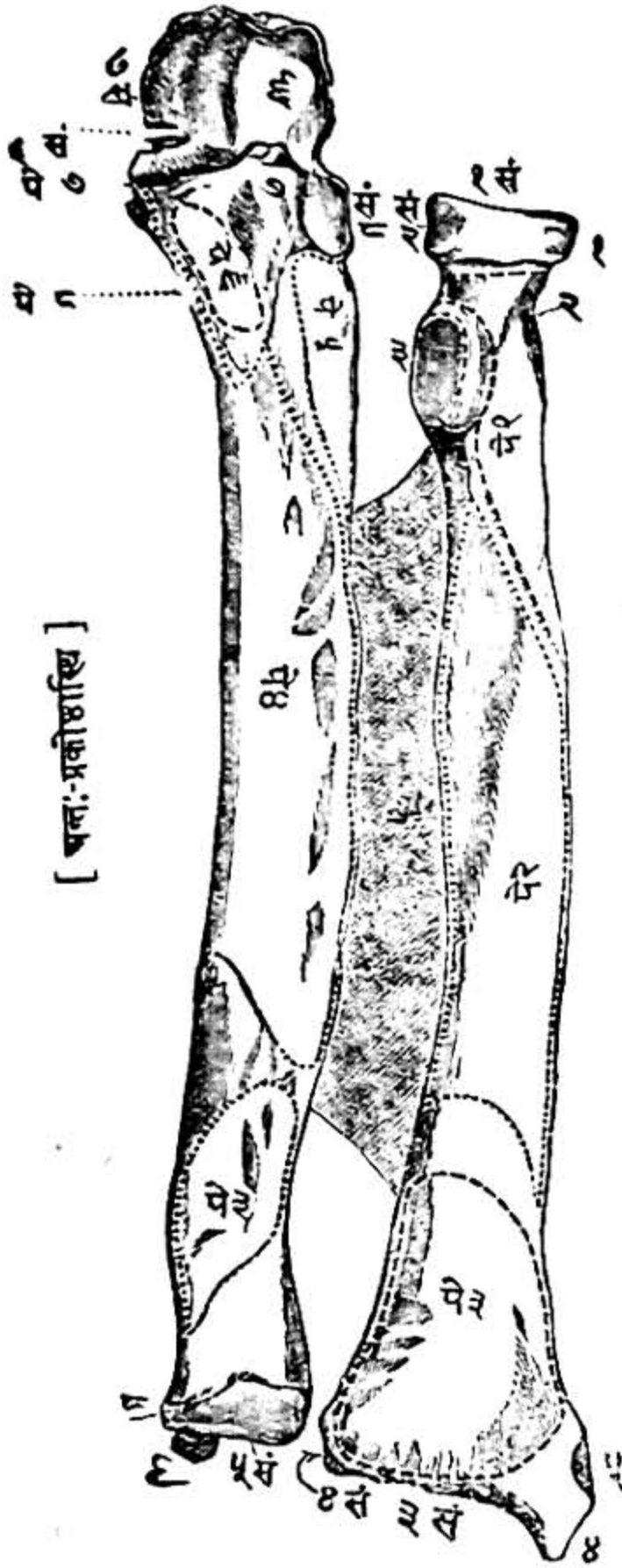
मध्यकूटं^३ नाम—बृहत्तमं कूर्चास्थि, तद् ऊर्ध्वतः सन्धिलक्ष्माद्वितेन
मुण्डेनोपलक्षितमर्धचन्द्राख्यकूर्चास्थ्या सन्ध्यर्थम् । बहिःसीम्नि चास्य द्विभाग-
विभक्तं सन्धिलाञ्छनं क्रमेण नौनिभ-कूटकाभ्यां सन्धिसूचकम्, अन्तःसीम्नि
चात्रैकं सन्धिलक्ष्म फणधरपार्श्वेण सन्ध्यर्थम् । अधस्तु सन्धिलाञ्छनं तर्जनीमध्य-
मानामिकानां मूलशलाकामूलैः सन्धानाय ।

फणधरं^४ नाम—सर्पफणाकारेण प्रवर्द्धनकेनोपलक्षितं त्रिकोणप्रायं
कूर्चास्थि । तद् ऊर्ध्वतः कोणाकारं मध्यकूटकोपलकयोरन्तरालप्रविष्टम्, पार्श्व-
योश्च ताभ्यामेव सन्धिमत् । निम्नतश्चात्र द्विभागविभक्तं सन्धिलक्ष्म अनामिका-
कनिष्ठामूलशलाकामूलाभ्यां सन्ध्यर्थम् । अस्य च फणोदरे विवर्तन्ते अङ्गुली-
सङ्कोचनीपेशीनां कण्ठराः ।

सर्वाणि च कूर्चास्थीनि सन्धिलक्ष्मवर्जमन्यत्र उच्चावचानि मणिवन्धस्त्रायु-
सूत्राणां संयोगाय । तदेवं करास्थीनि व्याख्यातानि ।

१ पर्याणकं = Trapezium. २ Fexor Carpi Radialis. ३ कूटक = Trapezoid. ४ मध्यकूट =
Os magnum. ५ फणधर = Unciform.

[ऊर्ध्वम्]

[अन्तः-प्रकोष्ठास्थि]

[बहिः-प्रकोष्ठास्थि]

[अधः]

प्रकोष्ठास्थिनी तु द्वे प्रायस्तुल्यपरि-
णाहे । तत्रैकं बहिःसीमस्थमङ्गष्ठानु-
पूर्व्या स्थितं, तद् बहिःप्रकोष्ठास्थि
नाम । अपरमन्तःसीमस्थं कनिष्ठानु-
पूर्व्या स्थितं तद् अन्तःप्रकोष्ठास्थि
नाम । तयोः प्रथमं प्रधानतो मणिवन्ध-
सन्धिधारकमधःप्रान्तेन । द्वितीयं कूर्पर
सन्धिनिष्पादक मूर्धप्रान्तेन । उभयोरपि
क्वचित् 'अरत्ति'-संज्ञयापि व्यपदेशः ।

तत्र—बहिःप्रकोष्ठास्थि नाम
प्रकोष्ठबहिर्भागनिष्पादकं नलकास्थि ।
तस्य त्रयो भागाः—ऊर्ध्वप्रान्तोऽधःप्रान्तो
मध्यनलकश्च ।

तस्योर्ध्वप्रान्तस्तावत् चक्राकारेण
कोरमध्येन मुण्डेनोपलक्षितः (८ म
चित्रे १) । कोरे चात्र (तत्रैव १ सं) विव-
र्तते । प्रगण्डास्थोऽधःप्रान्तीया कन्दली ।
अन्तःसीम्नि च मुण्डस्यार्धचन्द्राकारं
सन्धिलक्ष्म (तत्रैव सं २) तद् अन्तःप्रको-
ष्ठास्थौ ऊर्ध्वप्रान्तेन (तत्रैव ८ सं) सम्य-
र्थम् । तदाश्रित्य च विवर्तते तदस्थि-
मुण्डं कूर्परसन्धिमध्यतः ।

८ म चित्र व्याख्या—बहिःप्रकोष्ठास्थि—१ चक्रमुण्डं, २ योवा, १ सं ऊर्ध्वस्थिकन्दल्या सन्धि-
मत् कोरं, २ सं अन्तःप्रकोष्ठास्थि-पात्रेण सन्धिमत् ३ अर्धदोले धः—द्विशिरस्काख्यपेशीनिवेशाय । बहि-
र्नणिकः ४ सं अन्तःप्रकोष्ठास्थि सन्धिसूचकम् ३ सं मणिवन्धसन्धिलक्ष्म । ५ सोता (कण्ठराविवर्तनाय) । अन्तः
प्रकोष्ठास्थि—६ कूर्परकुटम् ७ चक्षुप्रवर्धनम् ८ मणिसुण्डं ९ अन्तर्नणिकः । ५ सं बहिःप्रकोष्ठास्थि सन्धिसूचकं
८ सं, चक्रनेमिखातस्थं सन्धिलक्ष्म । ७ सं, प्रगण्डास्थौ डमरुप्रवर्धनकेन सन्धिमत् । अवेत्यं निविशन्ते पेश्यः—
पे १ पे ५ इत्यनयोः—करोत्तानिनी । पे २ अङ्गुलीसंकोचनी दीर्घा । पे ३ करविवर्तनी उत्तरा (कडणिका) ।
पे ४ अङ्गुलीसंकोचनी अग्रपर्विका । पे ६ कूर्परवारिका । पे ७ अङ्गुलीसंकोचनी मध्यपर्विका । पे ८ कर-
विवर्तनी अधरा । ३ इत्यङ्गं परितः, द्विशिरस्का । क—प्रकोष्ठान्तराला कला ।

१ प्राचां ग्रन्थेषु (यथा च० शा० ७ अ.) २ बहिःप्रकोष्ठास्थि = Radius.

मूलतश्चास्य मुण्डस्य ग्रीवेव ग्रीवा, तदधश्चार्जुदाकार उत्सेधः (तत्रैव क्रमात् २, ३) त्रिशिरस्काख्यपेश्याः कण्ठरान्तसंयोगाय ।

अधःप्रान्तस्तु वह्निःप्रकोष्ठास्थुः—स्त्रिकोणेन कोरोदरेण च सन्धिलक्ष्मणोपलक्षितो निम्नतः अर्धचन्द्र-नौनिभाख्यकूर्चास्थिद्वयेन सम्यर्थम् । अन्तःसीम्नि चात्रापरं सन्धिलक्ष्म (८म चित्रे ४ सं०) तदन्तःप्रकोष्ठास्थुः अधःप्रान्तपार्श्वेन सन्धिं सूचयति । वह्निःसीम्नि चात्र त्रिकोणकं प्रवर्द्धनकं बहिर्मणिको नाम (८म चित्रे ४) मणिवन्धसन्धेर्बाह्यस्नायुरज्जुसंयोगाय । तदेतत् त्वचोऽधस्तादनुभवनीयम् । अस्य वह्निः पश्चिमतश्च दृश्यन्ते सीताः (८म चित्रे ५) अङ्गुष्ठप्रसारणीनां पेशीनां कण्ठरान्त गतागताय ।

मध्यनलकं पुनर्वह्निःप्रकोष्ठास्थुः—स्त्रिधारमौषद्वक्रमन्तःसीम्नि खरधारश्च । खरधारायाश्च संयुज्यते प्रकोष्ठास्थोरन्तरालस्था कला (८म चित्रे क) ।

पुरश्च मध्यनलकस्य दृश्यते स्फुटमस्थिधमनोविवरम् ।

मध्यनलके चेह निविष्टाः प्रकोष्ठास्थिपेशीनां द्वादशानां मध्ये अष्टौ यथास्थानम् । तद्विवरणमग्रे ।

अन्तःप्रकोष्ठास्थि नाम—प्रकोष्ठस्यान्तःसीम्नि स्थितं नलकास्थि । तस्य त्रयो भागाः—ऊर्ध्वप्रान्तोऽधःप्रान्तो मध्यनलकश्चेति ।

ततोर्ध्वप्रान्तः—स्थूलतरः प्रवर्द्धनकाभ्यामुपलक्षितश्च । तयोरुर्ध्वप्रवर्द्धनकं कूर्परकूटं नाम (तत्रैव ६) । तदिदं सर्पफणाकारं पुरःस्थितेनोन्नतमध्येन सन्धिलक्ष्मणोपलक्षितञ्च । तस्य च चूडाग्रं निविशते प्रगण्डास्थोऽधःप्रान्तस्य पश्चिमस्थे खाते, सन्धिलक्ष्म तु प्रगण्डास्थोऽधःप्रान्तवर्त्तिना डमरुकाकारेण सन्धिलक्ष्मणा सन्धिं सूचयति । पश्चिमतः पुनरस्य प्रवर्द्धनकस्योत्सेधः कूर्परनिष्पादकः त्वचोऽधस्तादनुभवनीयश्च । अस्यैव प्रवर्द्धनकस्य पार्श्ववर्त्तिन्योः रेखयोः संयुज्यते त्रिशिरस्काख्यं पेशी । कूर्परकूटमेव जानुकपालसादृश्यात् कूर्परकपालिकेति प्राञ्चः ।

अत्रैवाधःस्तनं प्रवर्द्धनकं चञ्चाकारम् चञ्चुप्रवर्द्धनं नाम । तदिदं पुरस्त्रिकोणाग्रं शिरसि सन्धिलक्ष्मयुतञ्च । विवर्त्तते चैतत् प्रगण्डास्थोऽधःप्रान्तीयं डमरुकाकारं सन्धिलक्ष्म समाश्रित्य । अग्रञ्चास्य प्रवर्द्धनकस्य निविशते तस्यैव डमरु-

सन्धिलक्षणः पुरःस्थे खाते (८म-१०म चित्रयोर्द्रष्टव्यम्) । अधश्चास्य विषमः प्रदेशः, तत्र संयुज्यते कूर्परहारिकाख्या पेशी (८म चित्रे पे ६) ।

बहिःसीम्नि पुनरन्तःप्रकोष्ठास्थु ऊर्ध्वप्रान्तस्य दृश्यते कीरमध्यमपरं सन्धिलक्षणं (तत्रैव सं ८) यदाश्रित्य विवर्तते बहिःप्रकोष्ठास्थु ऊर्ध्वप्रान्तीया चक्रनेमिः स्वेन सन्धिलक्षणा (तत्रैव सं २) । तदिदं चक्रनेमिखातं नाम ।

अनयोश्च प्रवर्द्धनकयोश्चक्रनेमिखातस्य च परिधौ संयुज्यते कूर्परसन्धिवन्धनः स्नायुकोषः । ओष्ठप्रवर्द्धनकस्यान्तःसीम्नि चोत्सेधो मूलतश्च रेखा, क्रमेण 'अङ्गुलीसंकोचनी अग्रपर्विका', 'करोत्तानिनी' च—इत्याख्ययोः पेश्योः कण्डरा-निवेशाय ।

मध्यनलकन्तु तावदन्तःप्रकोष्ठास्थुस्त्रिधारं बहिःसीम्नि तीक्ष्णधारश्च, तस्य पुरोभागे मध्यतः अस्थिधमनीविवरदारम् । तत्र बाह्यसीमस्थायां तीक्ष्णधारायां संयुज्यते प्रकोष्ठान्तरालस्था कला (नवम चित्रे क) ।

अत्र च मध्यनलके संयुज्यन्ते द्वादशानां प्रकोष्ठपेशीनां मध्ये नव पेश्यो यथा-स्थानम् । [तद्विवरणं चित्रे पेश्यध्याये च द्रष्टव्यम्] ।

अधःप्रान्तस्तु अन्तःप्रकोष्ठास्थो—वर्तुलप्रायेणान्तःसीम्नि प्रवर्द्धनकवता मणिमुण्ड^१स्थेन वर्तुलेनोपलक्षितः (नवम चित्रे २) । तच्च प्रवर्द्धनकमन्तर्मणिको^२ नाम (तत्रैव ८), तत्र संयुज्यते मणिवन्धसन्धेरन्तःसीमस्था स्नायुरज्जुः । तस्य च पश्चिमस्थायां सीतायां विवर्तते 'अन्तःस्थायाः करप्रसारणी' पेश्याः कण्डरा^४ । मणिमुण्डश्च सन्धिलाञ्छनाङ्कितं पार्श्वतः बहिःप्रकोष्ठास्थोऽधःप्रान्तेन सम्यर्थं (तत्रैव ४ सं), तदधश्च समीयते मणिवन्धसम्यन्तरालस्थं त्रिकोणं तरुणास्थि (तत्रैव ५ सं इत्यत्र) ।

१ Brachialis. २ Flexor Sublimis Digitorum & Pronator Radii Teres. ३ मणि-
काख्यप्रवर्द्धनधारणात् मणिमुण्ड-संज्ञा । मणिकसंज्ञा तु चरककृता (च. शा. ७ अ०) । ४ Styloid Process.
५ Extensor Carpi Ulnaris.

[१०म चित्रं—प्रगण्डास्थि]

(ऊर्ध्वम्)

अथ प्रगण्डास्थि ।

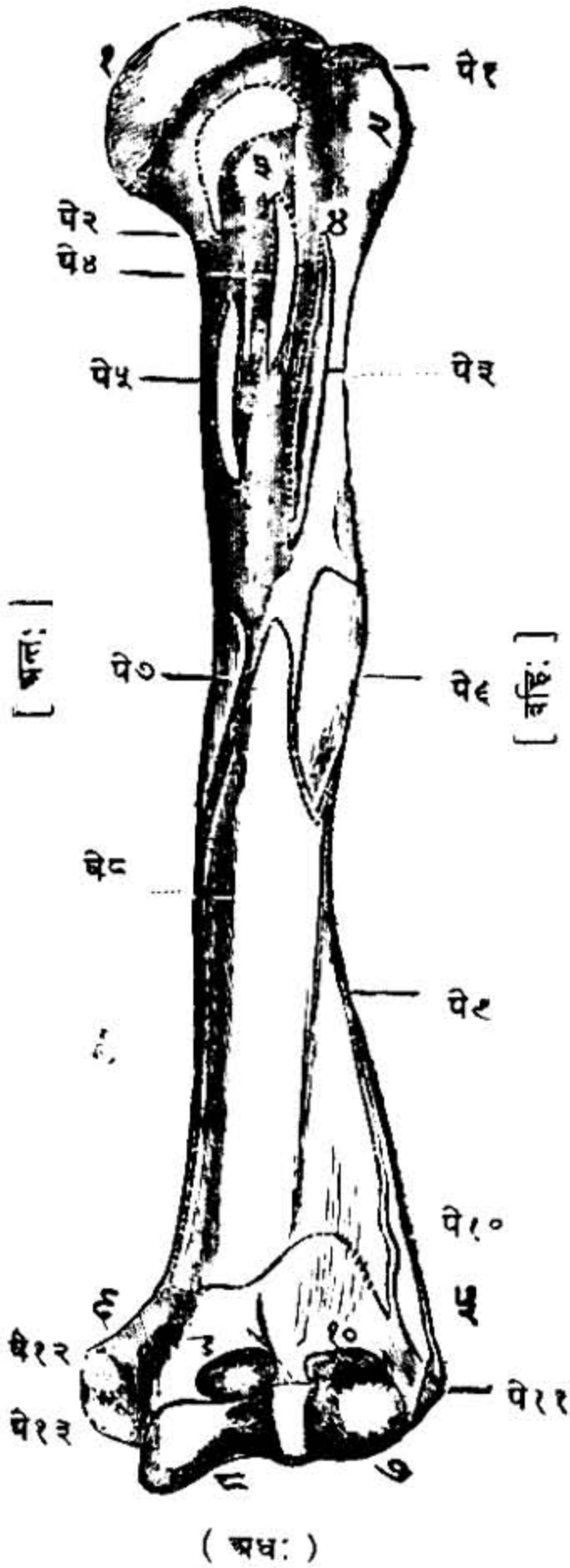
प्रगण्डास्थिं नाम—(१०म चित्रम्)

बाह्यस्थां स्थूलतमं नलकास्थि । तस्य
त्रयो भागाः—ऊर्ध्वं प्रान्तोऽधःप्रान्तो मध्य-
मलकश्चेति ।

तत्रोर्ध्वं प्रान्तः—अर्धवर्तुलाकारेणा-

न्तर्मुखेन मुखे नोपलक्षितः (१०म
चित्रे १) । तदिदं मुखमंसपीठस्थे
खाते सन्धीयते श्लक्ष्णेन सन्धिलक्षणा,
तत्परितश्च निबध्यते अंससन्धिवन्धनः
स्नायुकोषः ।

अधश्चास्य मुखस्य हावुत्सेधौ
बाह्यसौमि पुरःसौमि च क्रमात्
महापिण्डक लघुपिण्डक—संज्ञौ (१०म
चित्रे २, ३) । तत्र महापिण्डकस्य शिख-
रतः पृष्ठतश्चोद्भवन्ति तिस्रः पेश्यः क्रमेण
'अंसपृष्ठिका उत्तरा' (तत्रैव पे १) 'अंस-
पृष्ठिका अधरा', 'अंसाधरिका लघ्वी' च ।
लघुपिण्डके तु निविशते 'अंसान्तरिका'
नाम पेशी (तत्रैव पे २) । मध्ये च

१०म-चित्रव्याख्या—

१ मुखं २ महापिण्डकं ३ लघुपिण्डकं ४ पिण्डकद्वयमध्यगा परिखा । ५ बाह्यार्धदम् ६ आन्तरार्धदं
७ कन्दली ८ डमरुकं ९, १०, पुरःखातद्वयम् । अथावैता निविशन्ते पेश्यः ।—

पे १ अंसपृष्ठिका उत्तरा । पे २ अंसान्तरिका । पे ३ उरःप्रच्छदा गरिष्ठा । पे ४ कटिपार्श्वप्रच्छदा ।
पे ५ अंसाधरिका वृद्धी । पे ६ अंसपिण्डिका । पे ७ काकोष्ठिका । पे ८ कूर्परदारिका । पे ९ दीर्घा
बाहुसंकोचनी । पे १० दीर्घा करप्रसारणी । पे ११ करप्रसारणी-पेशीचतुष्टयं, करोत्तानिनी च । पे १२ दीर्घा
करविवर्तनी । पे १३ पाणिसंकोचनीपेशीद्वयम्, अङ्गुलीसंकोचनी मध्यपर्विका, करतलप्रसारणी च ।

१ प्रगण्डास्थि = Humerus. २ अंसपीठं नाम अंसकपालस्य प्रदेशविशेषः । तद्विवरणं यथास्थानं
दृश्यम् । ३ Supraspinatus. ४ Infraspinatus. ५ Tercs minor. ६ Subscapularis.

पिण्डकयोः परिखा (तत्रैव ४) 'द्विशिरस्का'ख्य-पेश्याः कण्डराधारणाय । तद्वहि-
स्तटे निविशते 'मरिष्ठा उरःप्रच्छेदा'ख्या पेशी (तत्रैव पे ३), तदन्तस्तटे च 'कटि-
पार्श्वप्रच्छेदा' (तत्रैव पे ४), तदधस्तात् 'अंसधारिका वृहती' च (तत्रैव पे ५) ।

मध्यनलकन्तु—प्रगण्डास्थु उपरिष्ठादण्डाकारमधस्तात् त्रिधारप्रायश्च ।
तत्र मध्यतो बहिःसीम्नि ईषदुन्नतः प्रदेशः (१०म चित्रे पे ६) 'अंस-
पिण्डिका'ख्यपेश्या निवेशाय । अस्याधो पश्चिमतो नातिगभीरा सीता गम्भीराख्य
धमन्यादिधारणाय । तस्याश्च तटयोः 'द्विशिरस्का'ख्यपेश्याः प्रभवस्थानम् । अन्तः-
सीम्नि च मध्यतः 'काकोष्ठिका'ख्यपेश्या निवेशः (तत्रैव पे ७) । निम्नार्द्ध-
पुरस्तलात्तु मध्यनलकस्य 'कूर्परद्वारिका'ख्य-पेश्याः (तत्रैव पे ८) समुद्भवः ।

अधोभागे पुनर्मध्यनलकस्य बाह्यान्तःसीम्नोर्ध्वे धारे । तयोर्बाह्यधारायां
क्रमात् 'दीर्घाया बाहुसंकोचन्या' (तत्रैव पे ९) 'दीर्घायाः करप्रसारणी' पेश्याः
(तत्रैव पे १०) संयोगः । अमू च बाह्यान्तरीये धारे क्रमेण बाह्यान्तरीयाभ्या-
मर्वुदाभ्यां सङ्गते अधस्तात् ।

अधःप्रान्ते—पुनः प्रगण्डास्थो लक्षणीयानि क्रमादेतानि नाम । अर्वुदे द्वे
बाह्यमाभ्यन्तरश्च, कन्दली, डमरुकं, कूर्परखातं, पुरःखातद्वयश्च । तत्र—

बाह्यार्वुदं—नाम (१०म चित्रे ५) बहिःसीमस्य उत्सेधः । तत्र सम्ब-
ध्यते बहिःस्था कूर्परसन्धिवन्धनी स्नायुः । प्रभवश्चायं चतसृणां 'करप्रसारणी'-
पेशीनां सम्मिलितमूलानां, 'करोत्तानिन्या' पेश्याः (तत्रैव पे ११) । अस्यैव
पृष्ठतः 'कूर्परपृष्ठिका'ख्य-पेश्याः समुद्भवः ।

आन्तरार्वुदं—नाम (१०म चित्रे ६) अन्तःसीमस्य स्फुटतरं त्रिकोण-
प्रायमर्वुदम् । तत्र सम्बध्यते कूर्परसन्धेरन्तःसीमस्था स्नायुरज्जुः । प्रभव-

१ Biceps. २ Pectoralis major. ३ Latissimus Dorsi. ४ Teres major.
५ Deltoid. ६ Superior Profunda Artery & Musculo-spiral Nerve. ७ Triceps.
८ Coraco-Brachialis. ९ Brachialis. १० Supinator Longus. ११ Extensor Carpi
Radialis Longior. १२ Common origin of Extensor Carpi Rad. Brev., Ext. Communis
Digit., Ext. Minimi Digiti & Ext. Carpi Ulnaris. १३ Supinator Brevis १४ Anconeus.

सायमुपरिष्ठात् (तत्रैव पे १२) 'दीर्घायाः करविवर्त्तन्यास्थ्य'-पेश्याः ; तदधश्च (तत्रैव पे १३) 'पाणिसंकोचन्यास्थ्य'-पेशीद्वयस्य, 'मध्यपर्विकाया अङ्गुली-संकोचन्याः' 'करतलप्रसारण्या'श्च पेश्याः ।

कन्दली—नाम (१०म चित्रे ७) बाह्यार्वुदस्य पुरोवर्त्ती सन्धिलक्ष्मा-
द्वितो भागः, यमाश्रित्य विवर्त्तते कूर्परसन्धिमध्यगं वह्निःप्रकोष्ठास्थूः कोरमध्यं
मुखम् (८म चित्रे १) ।

डमरुक—नाम (१०म चित्रे ८) डमरुसमाकारो निम्नमध्यः सन्धि-
लक्ष्ययुतो भागः । सन्धीयते चेदमन्तःप्रकोष्ठास्थू ऊर्ध्वप्रान्तस्थाभ्यां प्रवर्द्धन-
काम्याम् (८ म चित्रे ६, ७) ।

पुरःखातद्वय—(१०म चित्रे ८, १०) नाम सन्धिलक्ष्माद्वितभागस्थोर्ध्वं
पुरस्तादन्तर्बहिःसीम्नोः स्फुटं गच्छद्विनयं, तयोः क्रमान्निवेशेते (बाहुसंकोचे
सन्ति) अन्तःप्रकोष्ठास्थू ऊर्ध्वप्रान्तस्थं चक्षुप्रवर्द्धनं (८म चित्रे ७) वह्निःप्रको-
ष्ठास्थू मुखायश्च ।

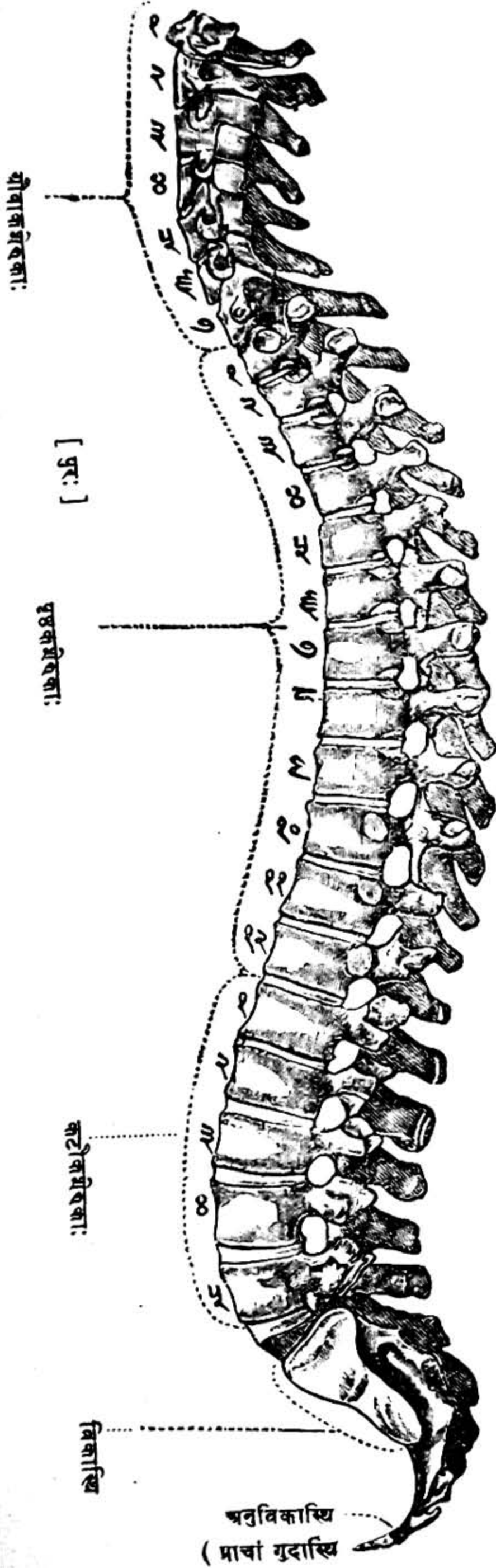
कूर्परखात—नाम प्रगण्डास्थोऽधःप्रान्तस्थं पश्चिमखातं, तत्र धार्यते प्रसा-
दितबाहोः कूर्परकूटायम् ।

त्रिंशदेवमेकस्मिन् बाह्यावस्थीनि व्याख्यातानि एवमपरेऽपि । तदेतत्
सर्विंशमस्त्रिंशत् शाखासु व्याख्यातम् ।

[इति शाखास्थिविज्ञानीयः प्रथमः परिच्छेदः]

१ Pronator Radil Teres. २ Flexor Carpi Radialis & Ulnaris. ३ Flexor Sub-
limis Digitorum. ४ Palmaris Longus. ५ कूर्परकूटं नाम अन्तःप्रकोष्ठास्थू ऊर्ध्वतनं प्रवर्द्धनक-
र्मिच्छुःपूर्वम् (८म चित्रे ६) ।

[११ श चित्रम्—पृष्ठवंशः]

अथ द्वितीयो

मध्यकायास्थिविज्ञानीयः

परिच्छेदः ।

तत्रादौ पृष्ठवंशं ब्रूमः ।

पृष्ठवंशो हि मध्यालम्बनं कायस्य यमाश्रित्य वर्तन्ते शाखा-
श्चतस्रः शिरस्य । स च कशे-
रुका संज्ञैरुपर्युपरिसंहितैरीषच्चले-
श्चतुर्विंशति-संख्यकैरस्थि-वलये-
र्निर्मितः पर्वभिरिव वंशदण्डो-
ऽन्तःशुषिरः स्थूलश्चाधोऽधः ।

स चायं सम्धीयते ऊर्ध्वं शिरसा
अधस्त्रिकास्थ्या । [दृश्यतां द्वितीय-
कङ्काल चित्रम् १६ पृष्ठस्य पुरः]
सम्मुखतो दृष्ट्य कंकाले प्रति-
भाति त्रिधा धनुर्वक्रः, तत्र ग्रीवायां
कट्याच्च कूर्मपृष्ठवदुत्सङ्गः, पृष्ठे
तु खातोदरता (११ श चित्रम्) ।

तत्र ग्रीवायां कशेरुकाः सप्त,
पृष्ठे द्वादश, कट्यां पञ्चेति साक-
ल्येन चतुर्विंशतिः । त्रिकास्थि
चानुत्रिकास्थि चेति द्वयमानुपूर्व्या
स्थितमपि पृथगेव व्याख्यास्यते ।

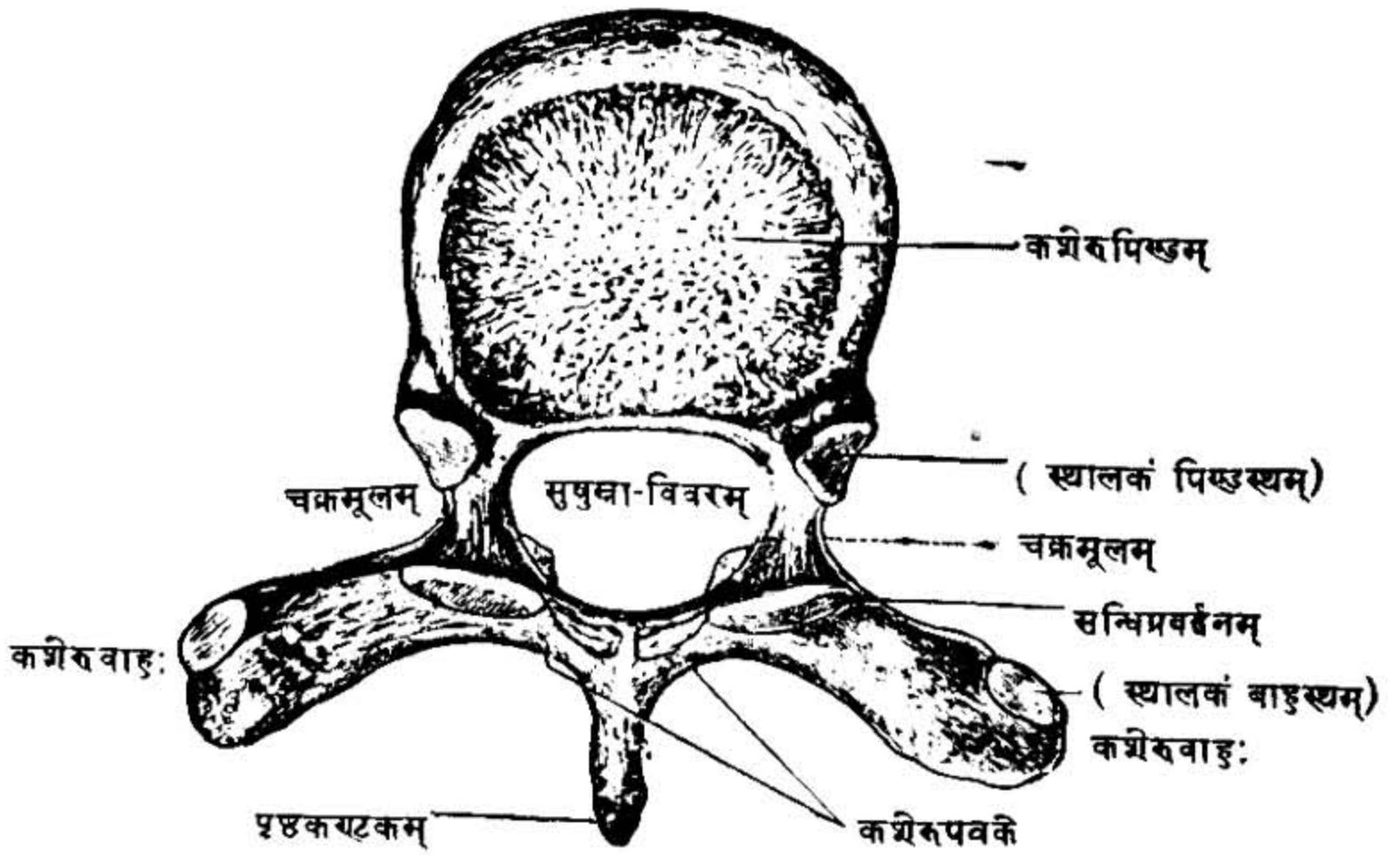
कशेरुकाः नाम पृष्ठवंश-
निर्मापकान्यस्थिवलयानि । तत्र
सामान्यतः प्रतिकशेरुकं द्वौ भागौ
प्रधानभूतौ—कशेरुपिण्डः, कशेरु-
चक्रञ्च सह प्रवर्द्धनकैः (१२ श
चित्रम्) ।

१ Vertebral Column or Spine.

२ Vertebrae.

[१२ श चित्रं—पृष्ठकशेरुका]

[पुरः]

[पश्चात्]

तत्र कशेरुपिण्डं^१—नाम पिण्डाकारो नातिघनसंघातः कशेरुपुरोभागः ।

कशेरुचक्रं^२—नाम खनामव्याख्यातः, कशेरुकापरार्द्धः पश्चिमस्थः । तन्मध्ये सुषुम्नाविवरम् । तदिदं कशेरुचक्रं संसज्यते कशेरुपिण्डे नोभयतो चक्रमूलाभ्याम्, निर्मीयते च पत्रकाभ्याम् । उपर्यधश्च प्रतिचक्रमूलमेकैकं छिद्रार्द्धं, तथा च प्रति-कशेरुचक्रं चत्वारि छिद्रार्द्धानि । तानि ऊर्ध्वमधश्च संहितयोः कशेरुकयोश्छिद्रार्द्धैर्मिलित्वा सम्पद्यन्ते तावन्ति पूर्णच्छिद्राणि सुषुम्नाप्रताननिर्गमाय । अथात्र कशेरुचक्रे संगतानि सप्त प्रवर्धनकानि, तदुच्यते—

पृष्ठकण्टकं^४—नामैकं पश्चिमस्थं प्रवर्धनं त्वचोऽधस्तादनुभवनीयम् ।

कशेरुबाहु^५-संज्ञे द्वे पार्श्वयोः, त एव बाहुप्रवर्धन-संज्ञे ।

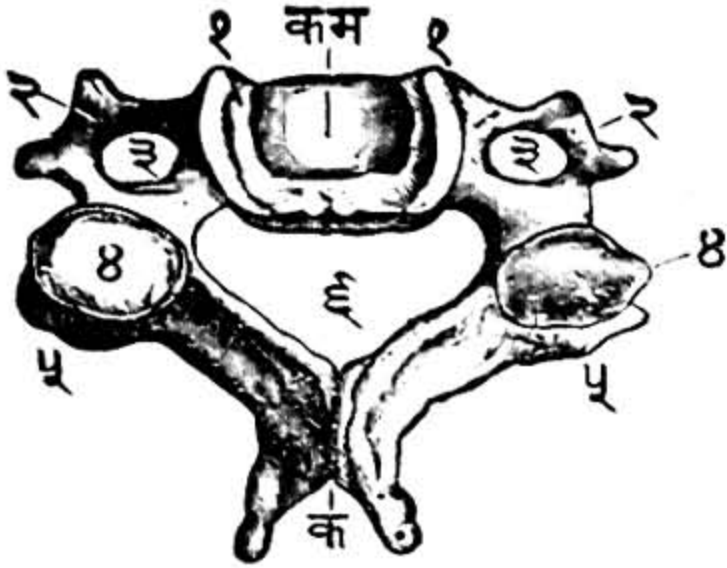
सन्धिप्रवर्धनकानि—चत्वारि, द्वे उपरिष्ठात् द्वे चाधस्तात् सन्धिलक्ष्माङ्कितानि, तानि ऊर्ध्वधः कशेरुकासंयोजकानि । (तदेतदखिलं १२ श चित्रे स्फुटम्) ।

तान्येतानि सर्व्वकशेरुका-साधारणानि लिङ्गानि । विशेषोऽत ऊर्ध्वम् ।

१ कशेरुपिण्डम् = Body of a Vertebra, २ कशेरुचक्रम् = Arch. ३ पत्रके = Laminae. ४ पृष्ठ-कण्टकम् = Spinous process. ५ कशेरुबाहुः (बाहुप्रवर्धनकम्) = Transverse Process. ६ सन्धि-प्रवर्धनकानि = Articular Processes. ७ सर्व्वकशेरुका-साधारणत्वेऽपि लिङ्गानां पृष्ठकशेरुकासु स्फुटतमत्वात् चित्रे पृष्ठकशेरुकैव प्रदर्शिता ।

[१३श चित्रं—ग्रीवाकशेरुका]

[पुरः]

[पश्चात्]

१३श-चित्रव्याख्या—कम, कशेरुपिण्डं १, १, तस्यैव श्रोष्ठद्वयम् । २, २ बाहुप्रवर्द्धनके । ३, ३ मातृकाच्छिद्रद्वयं ४, ४ सन्धिप्रवर्द्धनकद्वयमूर्धतनं, ५, ५ तदेवाधस्तनम् । ६ सुषुम्नाविवरं, क—पृष्ठकण्टकम् ।

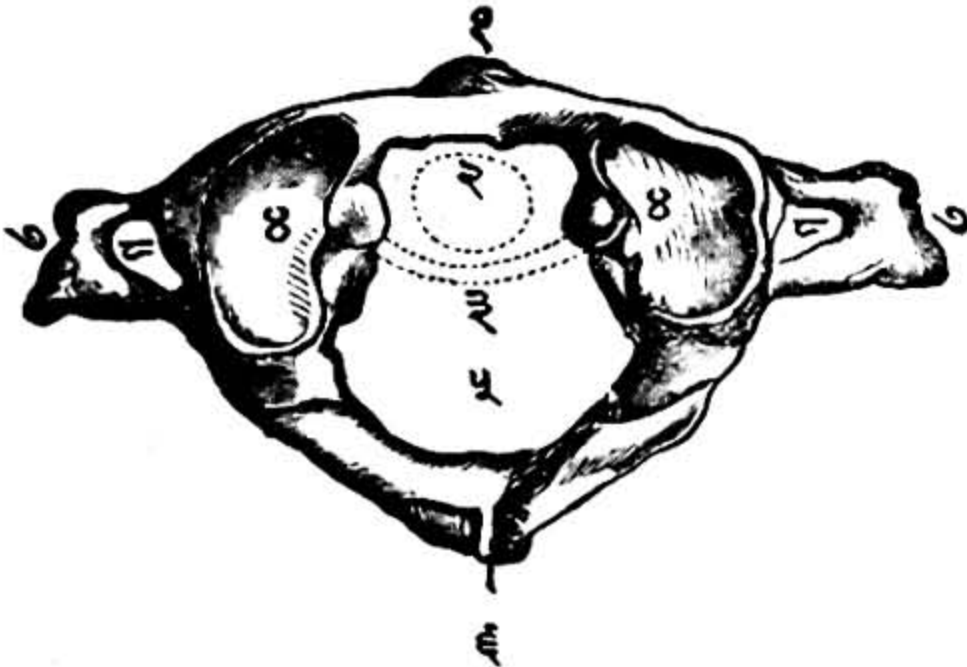
प्रवेशाय । अत एवैषां छिद्राणां (तत्रैव ३, ३) 'मातृकाच्छिद्र' संज्ञा ।

(५) सन्धिप्रवर्द्धनकानि ह्रस्वतमानि उत्तानानि च । (तत्रैव ४, ४ ; ५, ५)

[१४श चित्रं—प्रथमा ग्रीवाकशेरुका—

चूडावलया नाम]

[पुरः]

[पश्चात्]

१४श-चित्र-व्याख्या—१ कशेरुपिण्डं २ दन्तप्रवर्द्धनकेन सन्धिसूचकं ३ मध्यरज्जुकाख्यस्त्रायोः संस्थानसूचकं ४, ४, पश्चात्कपाल-मूलकोटिभ्यां संस्थानाय सन्धिलाञ्छने ५ सुषुम्नाविवरम् ६ पृष्ठकण्टकम् ७, ७ बाहुप्रवर्द्धनकद्वयम् ८, ८ मातृकाच्छिद्रद्वयम् ।

अथ ग्रीवाकशेरुकाः—

ग्रीवाकशेरुकाः सप्त । तास्वेतान्यवच्छेदक-लिङ्गानि—

(१) कशेरुपिण्डानि ह्रस्वानि घना-यतपार्श्वान्योष्ठवन्ति च (१३श-चित्रे कम) ।

(२) पत्रकाणि तनुह्रस्वानि अधोऽधः पत्रक-च्छादौनि च, सुषुम्नाविवरञ्च त्रिकोणप्रायम् (तत्रैव ६) ।

(३) पृष्ठकण्टकानि द्विधाभिन्नाग्राणि, दीर्घतराणि च क्रमादधोऽधः (तत्रैव क) ।

(४) बाहुप्रवर्द्धनकानि ह्रस्वानि द्विधाभिन्नानि (तत्रैव २, २) सच्छिद्राणि च 'मस्तिष्क-मातृका'ख्ययोर्धमन्योरनु-

सप्तसु च ग्रीवाकशेरुकासु, प्रथमा द्वितीया सप्तमी चेति तिस्रः पृथक् लक्षणीयाः इतरवैलक्षण्यात् । तत्र—

प्रथमा ग्रीवा-कशेरुका चूडावलया नाम । सा पृष्ठवंशचूडायां वलयाकारेति तथासंज्ञा । संहिता चेयमूर्द्धं पश्चिम-कपालेनाधश्च दन्तचूडा-ख्यया द्वितीय-ग्रीवाकशेरु-कया । तत्र विशेषाः—

(१) कशेरुपिण्डं कृत्स्नं गुटिकाकारञ्च (१४श चित्रे १), तत् पृष्ठतश्च सन्धिलक्ष्म दन्तचूडाख्याया कशेरुकाया दन्तप्रवर्द्धनेन (तत्रैव २—इत्यङ्किता-वकाशस्थितेन) सन्ध्यर्थम् ।

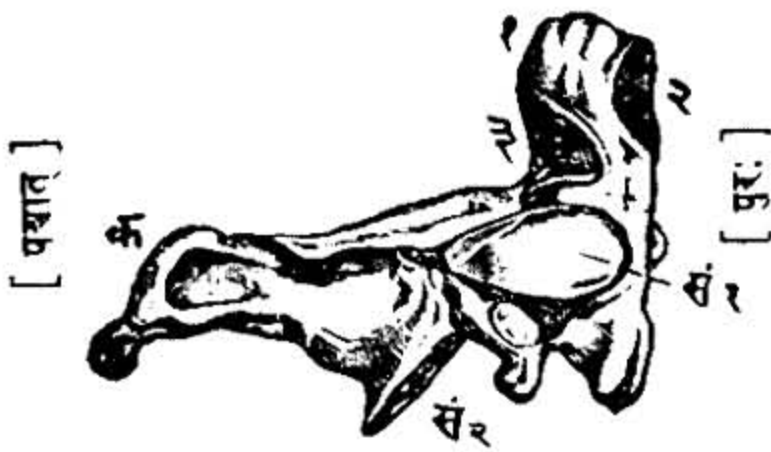
(२) चक्रमूलयोरुपरिष्ठात् शिखीबीजाकारे सन्धिलक्ष्मणी (तत्रैव ४, ४) पश्चिमशिरःकपालस्य मूलकोटिभ्यां सन्धानाय । अभ्यन्तरतश्चानयोः कलायके मध्यरज्जुकाख्यायाः स्नायोः (तत्रैव ३ इत्यङ्कितस्थानस्यायाः) कोटिद्वय-संयोगाय ।

(३) पृष्ठकण्टकश्च तनुगुटिकाकारम् (तत्रैव ६) ।

द्वितीया ग्रीवाकशेरुका—

[१५ श चित्रम्—द्वितीया
ग्रीवाकशेरुका दन्तचूड़ा नाम]
(पार्श्वतो दृष्टा)

[ऊर्ध्वम्]

(अधः)

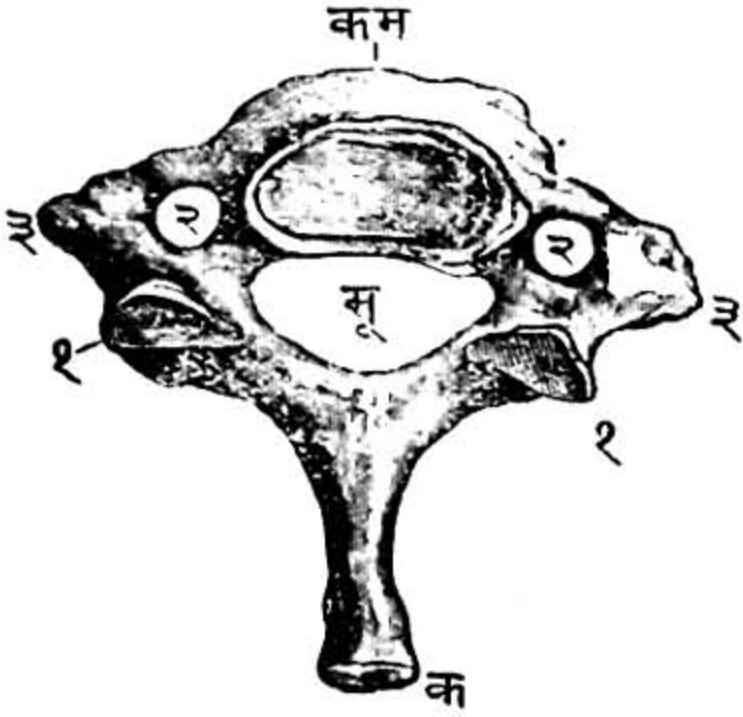
१५श चित्र-व्याख्या—

१ दन्तप्रवर्द्धनकम् । २ चूड़ावल्याख्यकशेरु-
कायाः पिण्डपश्चिमस्थेन सन्धिलक्ष्मणा सन्धान-
चिह्नम् । ३ मध्यरज्जुकस्नायोः विवर्तनखातम् ।
क, पृष्ठकण्टकम् । सं १ ऊर्ध्वतनं सन्धिप्रवर्द्धनम् ।
सं २ अधस्तनं सन्धिप्रवर्द्धनम् ।

दन्तचूड़ा नाम । सा चूड़ायां दन्ताकारेण
प्रवर्द्धनकेनोपलक्षितेति तथासंज्ञा (१५श
चित्रम्) । अस्य पुनः दन्त-प्रवर्द्धनकस्य
(तत्रैव १) चूड़ावल्यायाः सुषुम्नाविवरं
प्रविष्टस्य (१४ चित्रे २) पुरः पश्चाच्च द्वे
खातोदरे लक्ष्मणी (तत्रैव २, ३) तयोः
पुरःस्थं चूड़ावल्यायाः कशेरुपिण्डपश्चिमेन
सन्धिलक्ष्मणा (१५श-चित्रे २) सन्धी-
यते ; पश्चिमन्तु समाश्रित्य तिष्ठति
मध्यरज्जुकाख्या स्नायुः । पार्श्वयोश्च दन्त-
प्रवर्द्धनस्य संयुज्येते स्नायुसूत्रे । शिखरे च
स्नायुसूत्रं पश्चिमकपाल-मूल-योजनाय ।
शिरो हि सह चूड़ावल्याख्य-कशेरुकया
विपरिवर्तते दन्तप्रवर्द्धनकमेव मध्यकील-
भूतमाश्रित्य पृष्ठवंशोपरिष्ठात् ।

[१६श चित्रम्—सप्तमी ग्रीवा-
कशेरुका महाकण्टकिनी नाम]

(पुरः)

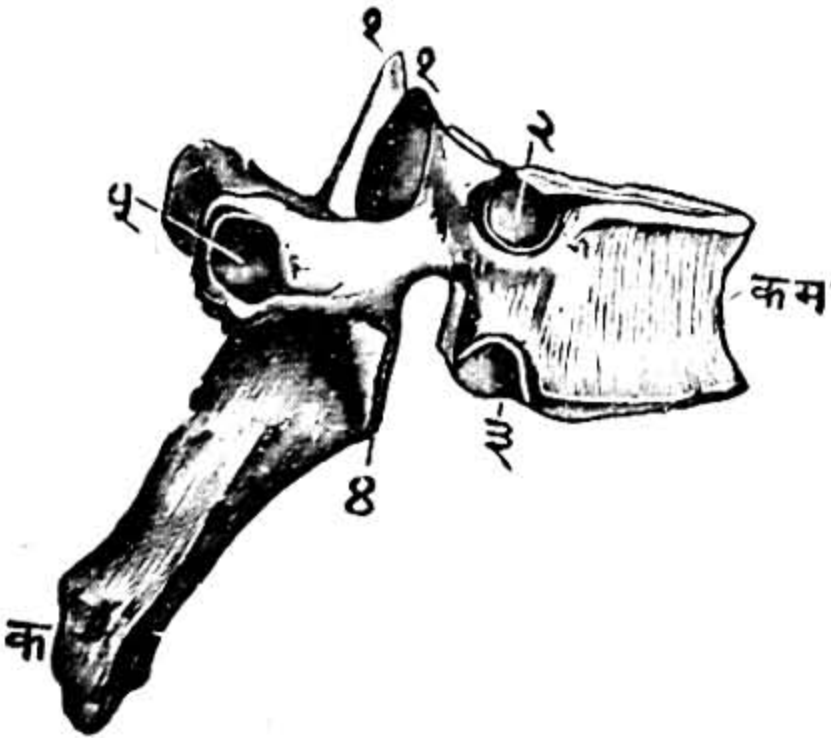
१६श चित्र-व्याख्या—

कम, कशेरुपिण्डम् । सू, सुपुष्पावित्रम् । क,
पृष्ठकण्टकम् । १, १, ऊर्ध्वतनं सन्धिप्रवर्द्धनकद्वयम्
२, २ मातृकाच्छिद्रद्वयम् ३, ३ बाहुप्रवर्द्धनके ।

सप्तमी ग्रीवाकशेरुका महा-
कण्टकिनी—नाम (१६श चित्रम्) । सा
दीर्घतम-पृष्ठकण्टकेनोपलक्षितेति तथा-
संज्ञा । तत्र च महाकण्टके सम्बध्यते ग्रीवा-
धरा नाम स्नायुरज्जुः । महाकण्टकश्चैतत्
न द्विधा भिन्नाग्रमितरास्त्रिव ग्रीवा-
कशेरुकासु । तथापि मातृकाच्छिद्रादि-
ग्रीवाकशेरु-साधारणलिङ्ग-दर्शनात् शक्य-
मस्याः परिज्ञानम् ।

अथ पृष्ठकशेरुकाः—

[१७श चित्रम्—पृष्ठकशेरुका (पार्श्वतो दृष्टा)]

१७श चित्र-व्याख्या—कम, कशेरुपिण्डम् ।

१, १, सन्धिप्रवर्द्धनके ऊर्ध्वतने । २, २, कशेरुपिण्डपार्श्वस्थं
स्थालकद्वयम् । ४, अधस्तनं सन्धिप्रवर्द्धनकम् (दक्षिणम्) ।
५, बाहुप्रवर्द्धनकस्थं स्थालकम् । क, पृष्ठकण्टकम् ।

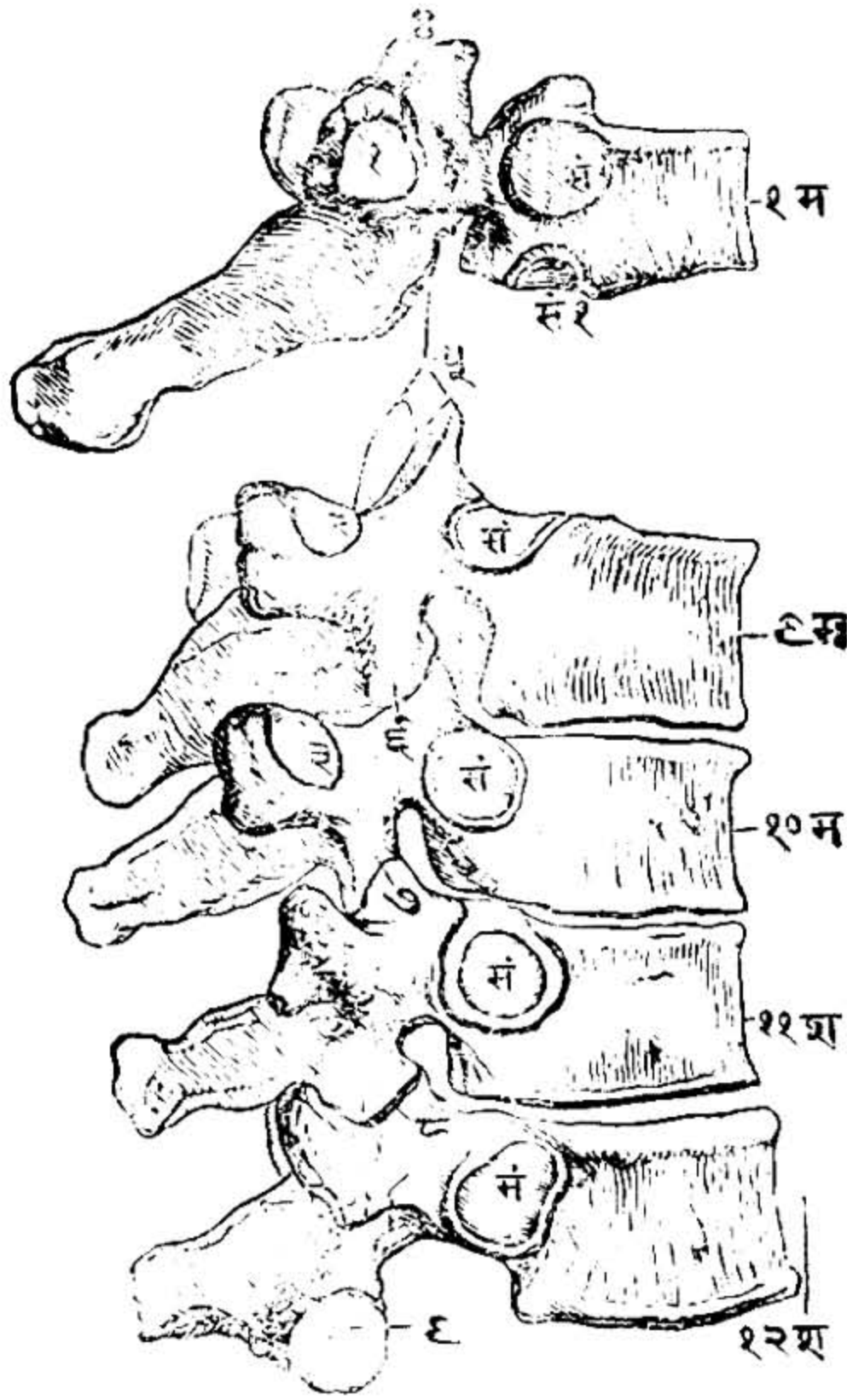
पृष्ठे : कशेरुकाः द्वादश ।
तास्त्रिमे विशेषाः । (१७श-
चित्रम्, १२श चित्रम्) ।

(१) कशेरुपिण्डानि मध्या-
कृतीनि वृत्तार्द्धप्रायाणि च । प्रति-
कशेरुपिण्डञ्च द्वे सन्धिलक्ष्मणी
स्थालकाख्ये (तत्रैव २, ३) पश्चा-
दुभयतः पर्शुकामूलसन्धानाय ।

(२) बाहुप्रवर्द्धनकानि प्रायो
वर्तुलाग्राणि स्थालकाख्यैः सन्धि-
लक्ष्मभिरङ्कितानि च (तत्रैव ५)
पर्शुकार्बुदैः सन्ध्यर्थम् । अतएव प्राचां
बाहुप्रवर्द्धनकेष्वेव स्थालक-संज्ञा ।

(३) पृष्ठकण्टकानि अधोऽध-
श्छादीनि दीर्घवृत्तमुखानि च
(११श चित्रम्) ।

[१८श चित्रम्—विशिष्टाः पृष्ठकशेरुकाः]

१८श चित्र व्याख्या ।—

१ म—पृष्ठकशेरुका प्रथमा । २ म—नवमी । ३ म—दशमी ।
४ म—एकादशी । ५ म—द्वादशी । ६, ७, ८—कशेरु-
बाहुस्थानि स्थालकानि पर्वकामन्थानां । ९, १०, ११, १२—
सन्धिप्रवर्द्धनकानि । सं, पूर्णचक्राकारं स्थालकम् ।
मं १—अर्धचक्राकारं तद्वै ।

तत्रापि प्रथमा, नवमी, दशमी,
एकादशी, द्वादशी चेति पञ्च
पृष्ठकशेरुकाः विशेषतो लक्ष्याः
(१८श चित्रम्) । तदुच्यते—

प्रथमा पृष्ठकशेरुका (तत्रैव
१ म)—अस्या एकैकस्मिन् पार्श्वे द्वे
स्थालके पूर्णचक्राकारे,—तत्रैकं
कशेरुपिण्डपार्श्वत ऊर्ध्वसीम्नि,
अपरं बाहुप्रवर्द्धनके । अधःसीम्नि
पुनः कशेरुपिण्डपार्श्वतश्चक्रार्द्धा-
कारं स्थालकमपरम् ।

द्वितीयान्तु पृष्ठकशेरुका-
मारभ्य अष्टमीं यावत् प्रतिकशेरु-
पार्श्वे त्रीणि त्रीणि स्थालकानि
(यथा १७श चित्रे) । तेषु पूर्ण-
चक्राकारमेकं बाहुप्रवर्द्धनके, अर्ध-
चक्राकारे द्वे कशेरुपिण्ड-
पार्श्वत ऊर्ध्वधःसीम्नोः ।

नवम्यां पुनः पृष्ठकशेरुकाया-
मर्धचक्राकारमेकमेव स्थालक-
मेकैकस्मिन् कशेरुपिण्डपार्श्वे
ऊर्ध्वसीम्नि, अपरं बाहुप्रवर्द्धनके
(१८श चित्रे ८ म) ।

दशम्यास्तु पूर्णचक्राकारं कशेरु-
पिण्डस्यैकैकस्मिन् पार्श्वे स्थालक-
मेकमेव, अपरं बहुप्रवर्द्धनके
(तत्रैव १० म) ।

एकादश्यां द्वादश्याञ्च तत्रैव (११ म, १२ म) कशेरुपिण्डस्यैकैकस्मिन् पार्श्वे पूर्ण-
चक्राकारमेकैकमेव स्थालकं, बाहुप्रवर्द्धनके तु सर्वथा स्थालकाभावः । तत्रापि
द्वादशी विशेषतः कटिकशेरुकातुल्या त्रिमुखेन बाहुप्रवर्द्धनकेनोपलक्षिता चेति
विशेषः ।

कटिकशेरुकाः— पुनः पञ्च । तास्त्रिमे विशेषाः (११श चित्रम्) ।

(१) कशेरुपिण्डानि बृहत्तमानि पार्श्वायतानि च ।

(२) पार्श्वप्रवर्द्धनकानि क्रस्वानि त्रिमुखानि पञ्चवदीषदायतानि च ।

(३) पृष्ठकण्टकानि स्थूलक्रस्वानि परशुमुखाकाराणि च ।

तत्रापि पञ्चमौ कटिकशेरुका विशेषेण परिच्छिद्यते ऊर्ध्वमुखाभ्यां बाहु-
प्रवर्द्धनकाभ्यां तन्वग्रेण पृष्ठकण्टकेन च ।

तदेवं चतुर्विंशतिः कशेरुका व्याख्याताः ।

अथ त्रिकास्थि ।

[१८श चित्रम्—त्रिकास्थि]

त्रिकास्थि नाम—

पृष्ठवंशानुबन्धेन स्थितं श्रोणि-
फलकयोरन्तरालस्थं न्युजपृष्ठं
त्रिकोणप्रायमस्थिफलकम्—
(दृश्यतां प्रथमं कङ्कालचित्रम्) ।
तदिदं स्थानभेदात् संहत-
स्वरूपं कशेरुकापञ्चकमिति
सूक्ष्मदृशः (१८श चित्रे १, २,
३, ४, ५) । लिङ्गञ्चाहुरत्र कशेरु-
पिण्डसंघातसूचकं रेखाचतु-
ष्टयं पुरतः ।

अत्रैतानि विशेषतो लक्ष-
णीयानि—

(१) अष्टौ पुरोवर्त्ति-
च्छिद्राणि (एकैकतश्चत्वारि)
रेखाचतुष्टयानुबन्धेन, त्रिकपुरो-
गामिनीनां नाडीनां निर्गमाय ।

(२) अष्टौ पश्चिमच्छिद्राणि
(एकैकतश्चत्वारि), त्रिक-पश्चिम
गामिनीनां नाडीनां निर्गमाय ।

१८श चित्र व्याख्या ।—

१, २, ३, ४, ५—त्रिकास्थि निर्मापिकाणां कशेरुकाणां
सूचकानि । अन्तराले च रेखाचतुष्टयं कशेरुपिण्डसंघात-
सूचकम् । ६, ६,—त्रिकपञ्चदशम् । ७, ७ श्रोणिसन्धि-
लक्षणी । ८, ८, अनुत्रिकास्थ्या सन्धानाय पादद्वयम् । ९, ९
विकशङ्कास्थ्ये सन्धिप्रवर्द्धनके, पञ्चमकटिकशेरुकया सन्धा-
नाय । पुरस्तादन्तराले च विकौष्ठम् । १० त्रिकमूलम्
११, शुष्णिकाख्यपेग्ग्याः प्रभवः ।

(३) त्रिकौष्ठं त्रिकशिरसि पुरःस्थम् । तदुभयतश्च त्रिकशृङ्गद्वयं पञ्चमकटि-
कशेरुकायाः सन्धिप्रवर्द्धनकाभ्यामधःस्थाभ्यां सन्धानाय (तत्रैव ८, ८) ।

(४) कण्टकानि पञ्च पृष्ठतः ।

(५) उभयतश्च त्रिकपक्षौ १७श चित्रे ६, ६), ओणिसन्धिलक्ष्मणी
तत्पार्श्वयोः ओणिफलकाभ्यां सन्ध्यर्थम् (तत्रैव ७, ७) ।

(६) त्रिकमूलं त्रिकाधःप्रान्तरूपं तेन सन्धीयते अनुत्रिकास्थिचूडा
(तत्रैव १०) । अस्यैवोभयतः त्रिकपादद्वयम् (तत्रैव ८, ८) ।

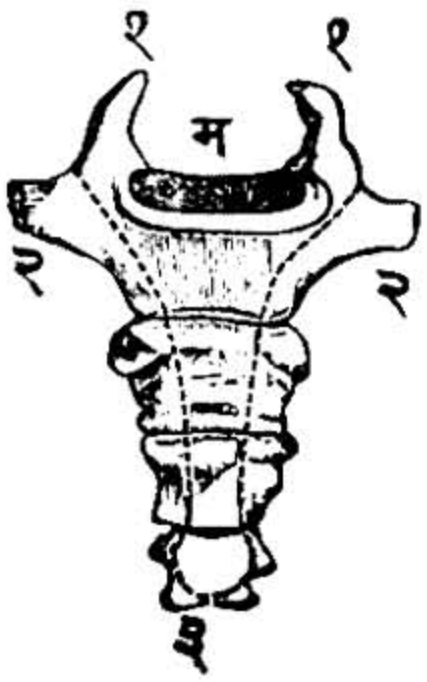
(७) त्रिकगुहा त्रिकाभ्यन्तरस्था, तद्द्वारञ्च पश्चिमतः “सुषुम्ना-चामर”
धारणार्थम् ।

अष्टौ चात्र युग्माः पेश्यस्त्रिकास्थि संलग्नाः तासु पुरस्तिस्त्रः पञ्च पश्चात् ।
तद्विवरणं पेश्यध्याये वक्ष्यते ।

अथ अनुत्रिकास्थि ।

[२०श चित्रम्]

अनुत्रिकास्थि ।

२०श चित्र व्याख्या—

१, १,— शृङ्गद्वयम् । म,
अनुत्रिकपिण्डम् । २, २—
स्नायुरज्जुसंयोगाय प्रव-
र्द्धनके । ३ अनुत्रिकास्थि ।

अनुत्रिक^३ नाम (२०श चित्रम्) त्रिकास्थोऽध-
स्तनस्त्रिकोणः काकचञ्चुप्रायोऽस्थिसंघातः, तद्वि-
क्षुद्रकशेरुकाचतुष्टयेन मिलितेन निष्पन्नमिति सूक्ष्म-
दृशः । अस्योर्ध्वभागे शृङ्गद्वयं त्रिकास्थिमूलस्थाभ्यां
शृङ्गाभ्यां सन्धिमत् (तत्रैव १, १) । मध्येच तयोः (तत्रैव
म) सन्धिलक्ष्माङ्कितं पिण्डं त्रिकमूलस्थपिण्डेन
सन्ध्यर्थम् । पार्श्वयोश्चाधः प्रवर्द्धनके (तत्रैव २, २)
स्नायुरज्जुसंयोगाय ।

इदञ्च गुदपश्चिमत्वात् गुदास्थीति प्राञ्चः । तदेव
बह्वस्थिगुटिकामयं कल्पते गवादीनां पुच्छास्थिमाला-
निर्माणायेति प्राणितत्त्वविदः ।

पञ्च चात्र निविशन्ते पेश्यः । तत्र चतस्रो युग्माः,
एकात्वेकाकिनी । तद्विवरणं पेश्यध्याये वक्ष्यते ।

१ Cauda Equina. २ अनुत्रिकम्—Coccyx. ३ कशेरुकापञ्चकसंघातमयं वा कदाचित् । कशेरु-
गुटिकाय रेखाभिरन्तरिताः पृथगुन्नेयाः ।

अथ श्रोणिफलकम् ।

श्रोणिफलकं नाम (२१श चित्रम्)—त्रिकनितम्ब सक्थिधारणं बृहदस्थिफलकं कपालभूयिष्ठम् । तयोरेकमेकैकस्मिन् पार्श्वे तिर्यगवस्थितं कटिपार्शात् सक्थिशिरो यावत् । सन्धिशोभयोः पुरः परस्परं पश्चात् त्रिकास्थिव्यवधानेन (दृश्यतां कङ्कालचित्रद्वयम्) । एवं संहितयोश्च तयोः श्रोणिचक्र^१मिति संज्ञा, तन्मध्यस्थगृहस्य च वस्तिगृहे^२ति । मेयं वस्तिगृहा पुंसो गभीरा खल्पायता च, नार्यास्तु उत्ताना विशालायता च, निर्माणा-
वैशेष्यात् श्रोणिफलकयोः । (श्रोणिचक्रचित्रं प्रथमे कङ्कालचित्रे द्रष्टव्यम् ।)

यौवने पुनः सर्वस्यैव दृश्यते प्रतिश्रोणिफलकमस्थितितयं परस्पर-
संयुज्यमानं वंक्षणीदूखलस्थेन रेखात्रितयेन सूचितसन्धानम् । तथाच
तदानीमेवं विभागः—जघनकपालं^३ नाम तदूर्ध्वतनोऽंशः विस्तृतपक्षाकारः ।
कुकुन्दरास्थी^४ति अधस्तनोऽंशः कुकुन्दरपिण्डोपलक्षितः । भगास्थि^५ नाम
पुरस्तनोऽंशो भगाधिष्ठानभूतः । प्रौढस्य तु श्रोणिफलके त्रयाणामंशानां
संयोगादेकीभावो रेखात्रयलोपश्च । तथापीह वर्णानासौकर्याय त्रयाणामंशानां
पृथग् ग्रहणम् । (अंशत्रयञ्च २१श चित्रे रेखात्रयेण स्पष्टं सूचितम्) ।

समग्रे पुनरेकैकस्मिन् श्रोणिफलके द्वयं विशेषतो लक्ष्यम् वंक्षणीदूखलं
श्रोणिगवाक्षं । तत्र—

वंक्षणीदूखलं नाम—श्रोणिफलकस्य बहिर्भागे मध्यतः स्थितं गभीरं कोटर-
मुलूखलाकारम् (२१श चित्रे १, २, ३, ४) । तत्र सन्धीयते ऊर्ध्वस्थो मुण्डं स्नायु-
रञ्जुनिबद्धं मध्यतः, कोटरपरिधौ च संसज्यते तत्सन्धिवन्धनः स्नायुकोषः ।
कोटरमध्यतश्च दृश्यते यौवने रेखात्रयमंशत्रयसंघातसूचकम् ।

श्रोणिगवाक्षं नाम भगास्थिकुकुन्दरास्थिभ्यां मण्डलीकृतमन्तरालं गवाक्षा-
कारम् (तत्रैव चित्रे ८) । तत् जीवदृशायां कलावृतं, पुंसि बृहत्तरं, स्त्रियान्तु
नात्यायतं त्रिकोणप्रायश्च ।

अंशतः पुनरेकैकस्मिन् श्रोणिफलके प्रत्यङ्गं विशेषाः बहवः । तत्र,

१ श्रोणिफलकम् = Os Innominate. २ श्रोणिचक्रम् = Pelvis. ३ वस्तिगृहा = Pelvic Cavity.

४ जघनकपालम् = Ileum. ५ कुकुन्दरास्थि = Ischium. ६ भगास्थि = Pubes. ७ वंक्षणीदूखलं वा = Acetabulum or Cotyloid Cavity. ८ Obturator foramen.

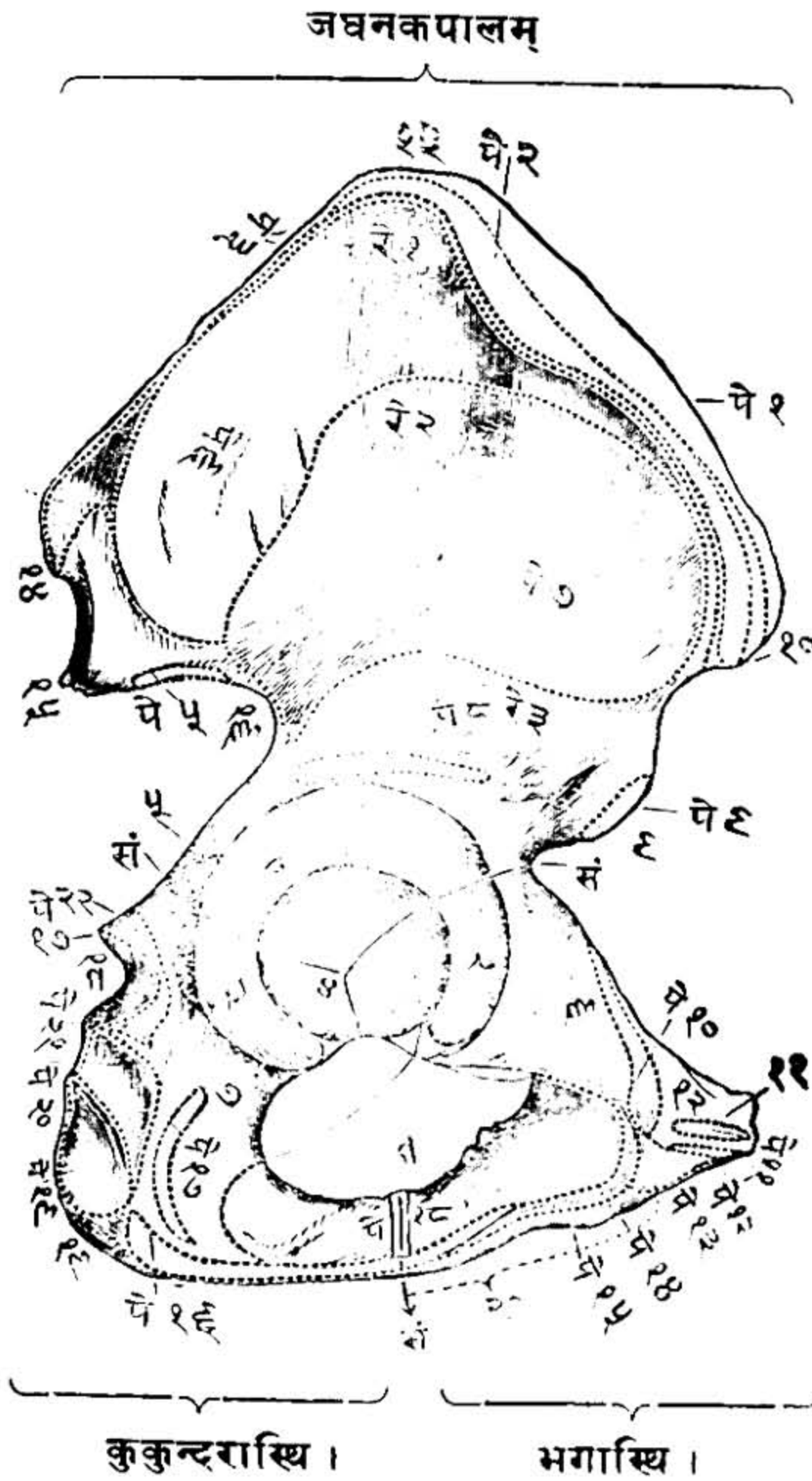
२१श चित्रम्—

श्रोणिफलकम् ।

(ऊर्ध्वम्)

२१श चित्र-
व्याख्या ।—

१, २, ३, ४, वंचणी-
लूखलम् । तत्र १, भगा-
स्थः, २, जघनकपा-
लाशः, ३, कुकुन्दरा-
स्थः, ४, अस्थः-
त्रयसंयोगकेन्द्रम् । ततश्च
विध. गता रेखाः—सं,
सं, सं—इति पर्यन्तम् ।
ताः सन्धानरूचनाय । ५,
जघनकपालसीमा । ६,
भगास्थि (उत्तरशङ्खम्) ।
७, कुकुन्दरास्थि । ८,
श्रोणिगवाक्षम् । ९, १०,
जघनकपालस्य पुर-
कृतमधस्तन मूर्धतनञ्च
११, १२, भगास्थो
मुखम्, भगपीठम्
वा । १० इत्यतः मूर्धा-
इत्या १५, पर्यन्तं जघन-
पक्षः, तद्वारा जघन-
धारा नाम । १३, जघन-
चूडा । १४, १५, जघन-
कृतं पश्चिममूर्धतन-
मधस्तनञ्च । १६, गृध्र-
सीदारम् । १७, कुकु-
न्दरकण्टकम् । १८,
कुकुन्दरदारम् । १९,
कुकुन्दरपिण्डम् । २०,
भगास्थः अधरशङ्खम् ।

कुकुन्दरास्थि ।

भगास्थि ।

(अधः)

पेशी-निवेशास्तु—
पे १, पे २, तिर-
यीने उदरच्छदे ।
पे ३, कटिप्रच्छदा ।
पे ४, गरिष्ठा नितम्ब-
पिण्डिका । पे ५,
गुण्डिका । पे ६,
मध्यमा नितम्ब-
पिण्डिका । पे ७,
कनिष्ठा नितम्ब-
पिण्डिका । पे ८, पेशी
प्रभव स्थान-व्यवधा-
यिनी रेखा प्रथमा,
पे ९ सैव द्वितीया, पे १०
सैव तृतीया । पे ८,
पे ९, सक्थिदण्डिका
(मूलद्वयम्) । पे १०,
कङ्कतिका । पे ११,
पे १२, उदरदण्डिका ।
पे १३, ऊरुसंयुहनी
दीर्घा । पे १४, सैव
ऋक्षा । पे १५, ऊर्ध्व-
न्तःपार्श्विका । पे १६,
ऊरुसंयुहनी गरिष्ठा
पे १७, ऊरुचतुरस्रा ।
पे १८, श्रोणिगवा-
क्षिणी वृद्धिःस्था ।
पे १९ कण्डराकल्पा,
ऊरुहिशिरस्का च ।
पे २०, कलाकल्पा ।
पे २१, पे २२, यमला-
यम् ।

(१) जघनकपालं नामोर्द्धतनोऽंशः प्रधानभूतः (२१श चित्रे ८ अङ्कात् ५ अङ्कावधि ऊर्द्धावृत्त्या) । तस्य द्वौ भागौ—जघनपक्षो, बन्धणोलूखलांशश्च । तत्र जघनपक्षो नाम पक्षवदायतो जघनकपालस्य प्रशस्तो भाग उपरितनः । तस्य द्वे तलं, बाह्यमाभ्यन्तरञ्च । तयोर्बाह्यतलं जघनपृष्ठं नाम तत्र नितम्बपिण्डिकाख्यपेशीत्रयस्य प्रभवः (तत्रैव पे ४, पे ६, पे ७) । तिस्रश्च तत्र रेखास्तत्प्रभवस्थान-विभाजिकाः (तत्रैव रे १, रे २, रे ३) । आभ्यन्तरतलं जघनोदरं नामेषत्खातगर्भं, तत्र कोष्ठभूमिकाख्यपेश्याः प्रभवः । तदधः—सोमि च वस्तिकुहरस्योर्द्धसोमभूता रेखा स्थूलोन्नता, सा वस्तिकण्ठिका नाम । तदानुपूर्व्या च पश्चिमतः कर्णपालिसदृशाकारं त्रिकसन्धिस्थानं त्रिकस्थालकं नाम, तस्यापि पश्चात् पृष्ठवंशधरायाः कटिचतुरस्त्रायाश्च पेश्याः प्रभवः ।

जघनपक्षपरिधिभूता च धारा जघनधारा नाम । तस्याः पुरःसीमिन्नि द्वावुत्सेधौ पुरःकूटौ नाम, तयोरूर्द्धतनाधस्तनभेदेन संज्ञाद्वयव्यवहारः । पश्चिमसीमिन्नि च द्वावुत्सेधौ पश्चिमकूटौ नाम, तयोरपि पूर्ववत् संज्ञाद्वयम् । मध्ये च जघनधारायास्तुङ्गप्रदेशो जघनचूडा नाम । तत्पुरस्ताज्जघनधारायां तिरस्चीनयोरुदरच्छर्दौख्यपेश्योर्निवेशः । तत् पश्चिमतश्च कटिप्रच्छर्दौख्यपेश्याः ।

पश्चिमतः पुनर्जघनपक्षस्य तोरणाकारं द्वारं गृध्रसीर्दारं नाम । तेन गृध्रस्याख्यनैऽद्याः तदनुवर्तिनीनां सिराधमन्यादीनां शुण्डिकाख्यपेश्याश्च निर्गमः ।

बन्धणोलूखलांशस्तु जघनकपालस्य पादभूतो बन्धणोलूखलवर्णनया वर्णितपूर्वः ।

(२) कुकुन्दरास्थि नाम (२१श चित्रम्) नितम्बमूलाश्रयः श्रोणिफलकस्याधस्तनोऽंशः अर्द्धचन्द्रप्रायः श्रोणिगवाक्षस्य अधोऽर्द्धपरिधिभूतः । तस्य त्रयो भागाः—बन्धणोलूखलांशः, कुकुन्दरपिण्डं, कुकुन्दरकूटश्चेति । तत्र—

बन्धणोलूखलांशस्तदूखलवर्णनादुक्तपूर्वः । तत्पश्चात् त्रिकोणप्रायं प्रवर्द्धनकं कुकुन्दरकण्ठकं नाम (२१श चित्रे १७), तत्परितो यमलौख्यपेश्याः प्रभवः ।

१ Gluteus Maximus, Medius and Minimus. २ Iliacus. ३ Ile-pectineal Line. ४ Erector Spinae & Quadratus Lumborum. ५ Anterior Iliac Spine—Superior and Inferior. ६ Posterior Iliac Spine—Superior and Inferior. ७ Ext. Oblique and Int. Oblique Muscles. ८ Latissimus Dorsi. ९ Great Sacro-sciatic Notch. १० Sciatic Nerve. ११ Piriformis. १२ Spine of Ischium. १३ Gemelli.

तदधस्तात् क्षुद्रतोरणाकारं खातं कुकुन्दरङ्गारम् (२१श चित्रे १८) नाम, तेन अन्तःस्थायाः श्रोणिगवाक्षिणी^१पेश्याः तदनुचरोणां सिराधमनीनाडीनाञ्च वस्ति-
गुहायां प्रवेशः ।

कुकुन्दरपिण्ड^२ (२१श चित्रे १८) खनामव्याख्यातमुपविशतः पुरुषस्य भार-
धारणमूलम् । तत्र ऊरुजानुगामिनीनां चतसृणां पेशीनां प्रभवः ।

कुकुन्दरकूट^३ नाम कुकुन्दरपिण्डादूर्ध्वं पुरःसङ्गतं शृङ्गं भगास्थोऽधरशृङ्गेण
मिलितं श्रोणिगवाक्षपरिधेरंशभूतम् (तत्रैव १६ इत्यतः २० पर्यन्तम्) ।
तद्वहिःप्रदेशो बहिःस्थायाः श्रोणिगवाक्षिण्याः, (तत्रैव पे १८) गरिष्ठाया ऊरु-
संव्यूह^४न्याश्च पेश्याः (तत्रैव पे १६) प्रभवः । तदन्तःप्रदेशस्तु अन्तःस्थायाः
श्रोणिगवाक्षिण्याः ।

(३) भगास्थि नाम भगाद्यधिष्ठानभूतः श्रोणिफलकस्य पुरस्तनोऽंशः (२१श-
चित्रम्) । तस्य त्रयो भागाः—मुण्डमुत्तरशृङ्गमधरशृङ्गञ्च ।

तत्र मध्यपिण्डभूतं मुण्ड^५, क्वचिद्भगपीठं लिङ्गपीठमिति वा व्यपदिष्टम्
(तत्रैव ११, १२) । अन्तःसीम्नि च तस्य इतर-भगास्थिसन्धानाय स्थालकमुच्चावचं,
पुरश्च उत्सेधे उदरदण्डिकाख्यपेश्या (तत्रैव पे ११, पे २२) निवेशः तत् परितश्च
स्नायुादीनाम् ।

उत्तरशृङ्ग^६ (तत्रैव ६) मुण्डात् पश्चिमतो वक्ष्णोदूखलं प्राप्तं परार्द्धेन तदंश-
निष्पादकञ्च । तदेव श्रोणिगवाक्षस्य ऊर्ध्वपरिधिभूतञ्च, तदूर्ध्वसीमा चाभ्यन्तर-
तलस्थवस्ति^७कण्ठिकाख्यरेखया सङ्गता वस्तिगुहाया ऊर्ध्वसीमभूता ।

अधरशृङ्ग^८ (तत्रैव २०) पुनर्भगास्थिमुण्डादधो बहिर्गत्य कुकुन्दरकूटेन सङ्गतं
श्रोणिगवाक्षस्य पुरःपरिधिभूतम् । अस्य बहिस्तले ऊरुसंव्यूह^९न्याश्च पेशीत्रयस्य,
बाह्यायाः श्रोणिगवाक्षिण्याख्यपेश्याश्च प्रभवः, अन्तःप्रदेशे तु अन्तःस्थायाः
श्रोणिगवाक्षिण्याख्यपेश्याः । पुरोवर्त्तिधारायाञ्चास्य शिश्रुप्रहर्षिण्य^{१०}ाख्यपेश्याः
शिश्रुमूलादेश्च संयोगः ।

तदेतत् सावयवं श्रोणिफलकं समामतो व्याख्यातम् । तत् सूक्ष्मानुसूक्ष्म-
विशेषास्तु चित्रादिषु स्नायुपेशोवर्णनावमरे च परिज्ञेयाः ।

१ Lesser Sacro-Spinal Notch. २ Obturator Internus. ३ Tuberosity of Ischium. ४ Ascending Ramus of Ischium. ५ Obturator Externus. ६ Adductor Magnus. ७ Body of Pubes. ८ Rectus Abdominis. ९ Ascending Ramus of Pubes. १० Descending Ramus of Pubes. ११ Adductor Magnus, Longus & Brevis. १२ Erector Penis.

अथ अंसफलकम् ।

अंसफलकं नाम (२२श चित्रम्) त्रिकोणप्रायं पञ्चवदायतमस्थि-
फलकं कपालभूयिष्ठमेकमेकैकतः अंसपृष्ठे । तच्च तिर्य्यगवस्थितं मच्छाद्य
पृष्ठार्द्धमा सप्तमपर्शुकामूलात् । सन्धीयते चैतत् बहिःसोम्रेणैव पुरस्तात् अक्षक
प्रगण्डास्थिभ्याम्, विपरिवर्तते च खच्छन्दमन्तःसोन्नि पश्चिमतः पेशीमात्र-
प्रतिबद्धम् ।

अक्षकसंहितस्य चांसफलकस्य अंसचक्रं मिति संज्ञा । एकैकञ्चांसचक्र-
मेकैकतः अंससन्धेरुपरि पटलभूतं, सन्धिसंरक्षणाय पेशीस्त्रायुसंयोजनाय च ।
(दृश्यतां प्रथमकङ्कालचित्रम्) ।

एकैकस्य पुनरांसफलकस्य पञ्च भागाः—अंसप्राचीरकम्, अंसकूटम्, अंस-
तुण्डम्, अंसपीठम्, अंसकपालिका चेति । तत्र—

अंसप्राचीरकं नाम (२२श चित्रे १—६) अंसकपालिकापृष्ठात्तिर्य्यक्
समुद्गतं बहिर्मुखमस्थिफलकं खड्गसदृशाकारम् त्वगधोऽनुभवनीयम् । तनांस-
कपालिकापृष्ठतलस्य द्विधा विभागः । भागद्वयस्य चांसपृष्ठमुत्तरमधरञ्चेति संज्ञे ।

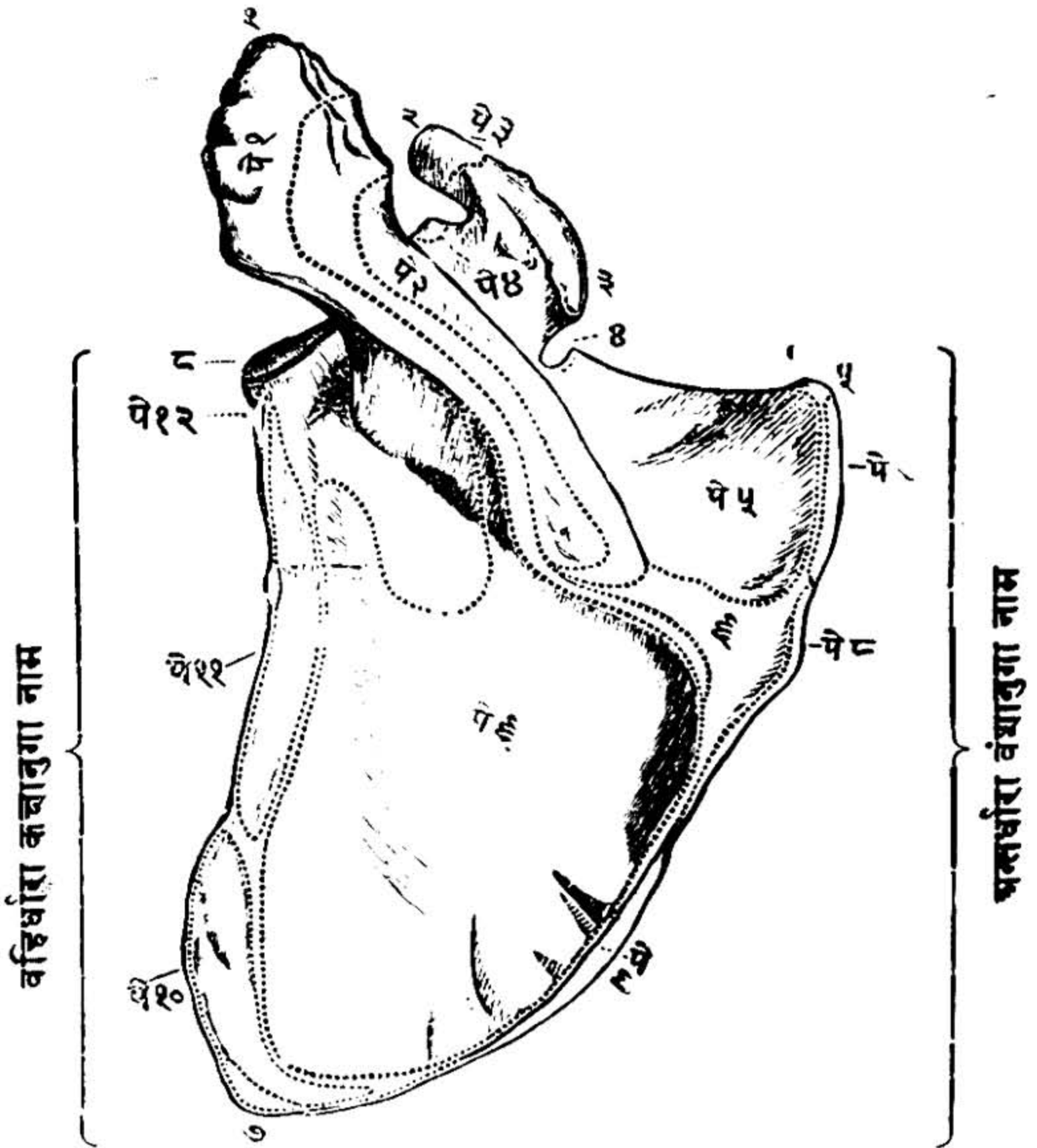
अंसकूटं नाम (तत्रैव १) अंसप्राचीरकस्याग्रं सर्पफणायतमुच्चावचञ्च, तत्र
सम्बध्यते अंसतुण्डसंयोजनी स्त्रायुः । प्रभवश्चायमंसच्छदायाः पृष्ठप्रच्छदायाश्च
पेश्याः (तत्रैव पे १, पे २) ।

अंसतुण्डं नाम (२२श चित्रे २) अंसफलकस्य चूडायां वायसतुण्डाकारं
बहिर्मुखं प्रवर्द्धनकम् । अग्रे चास्य पृष्ठतो दिशिरस्क^१ायाः काकोष्ठिक^२ायाश्च
पेश्याः प्रभवः (तत्रैव पे ३), पुरश्च लघ्वा उरःप्रच्छ^३दाख्यपेश्याः । सम्बध्यते चात्र
तुण्डाक्षकसंयोजनी^४, तुण्डांसकसयाजनी^५ च स्त्रायुः (तत्रैव ३—इत्यत्र) ।

१ अंसफलकम् = Scapula. प्राचां सम्प्रति संज्ञा (च० शा० ७ अ०) । २ अंसचक्रम् = Shoulder-
girdle. ३ पटलं कृदिः (Roof). ४ Spine of Scapula. ५ Supraspinous & Infraspinous fossæ
६ Acromion process. ७ Coraco-acromial ligament. ८ Deltoid & Trapezeus.
९ Coracoid process. १० Biceps. ११ Coraco-brachia alis. १२ Pectoralis Minor.
१३ Coraco-clavicular Ligament. १४ Coraco-acromial Ligament.

[२२श चित्रम्]

अंसफलकं (वामम्)

२२श-चित्र-व्याख्या—१ अङ्गुली ६ पर्यन्तम्—अंसप्राचीरकम् । १, अंसकूटम् । २, अंस-
तुण्डम् । ३, अमाचकसंयोजन्या ७ अङ्गुली-सक-संयोजन्याय सायोः प्रभवः । ४, अंसशिरःकोटरम् । ५, अन्तः-
कोटिः । ६, अंसप्राचीरमूलदेशः । अत्र च विपरिवर्तने पृष्ठप्रच्छदाख्या पेशी ग्रन्थि अधरकलापुटकव्यवधानेन
७, अधःकोटिः । ८, वह्निःकोटिस्थं स्थालकमंसपीठं नाम ।

अत्र चैता निविशन्ते पेश्याः—पे १, अंसच्छदा । पे २, पृष्ठप्रच्छदा । पे ३, द्विशिरस्काया इक्ष्मूलं,
काकोष्ठिका च । पे ४, द्विशिरस्काया दीर्घमूलम् । पे ५, अंसपृष्ठिका उत्तरा । पे ६, सैव अधरा ।
पे ७, अंसोन्नमनी । पे ८, अंसापकर्णी लघ्वी । पे ९, सैव वृहती । पे १०, अंसाधरिका वृहती ।
पे ११ सैव लघ्वी । पे १२, विशिरस्का ।

अंसपीठं नाम (२२श चित्रे ८) अंसकूटादधःस्थमंसफलकस्य बहिःकोटि-
स्थितं स्थालकं, तत्र सम्धीयते प्रगण्डास्थो मुण्डं तत्परिधिसंयुक्तेन स्नायुकोषेण
प्रतिबद्धम् । तदूर्ध्वसीम्नि संयुज्यते द्विशिरस्काख्यपेश्याः दीर्घमूलम् (तत्रैव पे ४).
तदधःसीम्नि च त्रिशिरस्काख्यपेश्या मूलम् (तत्रैव पे १२) ।

अंसकपालिका नाम (२२श चित्रे त्रिकोणावृत्त्या ८—७—५) अंस-
फलकस्य प्रधानोऽंशस्त्रिकोणकपालिकाकारः । तस्य द्वे तले, पुरस्तलं पश्चिम-
तलञ्च । तत्र पुरस्तलमंसान्तरिकाख्य-पेश्याः प्रभवः । पश्चिमतलं पुनरंसप्राची-
रकेण भागद्वयविभक्तम् ; तत्रोर्ध्वतनो भाग उत्तराया अंसपृष्ठिकाख्य पेश्याः
(तत्रैव पे ५) प्रभवः, अधोभागस्तस्या एवाधैरायाः (तत्रैव पे ६) । तिस्र-
श्चांसकपालिकाया धारस्तावत्यश्च कोट्यः । तत्र ऊर्ध्वधारा, अन्तर्धारा, बहिर्धारा
चेति तिस्रो धाराः क्रमेण ऊर्ध्वान्तर्बहिःसीमरूपाः । बहिःकोटिरन्तःकोटि-
रधःकोटिश्चेति तिस्रः कोट्यस्तत्तत्कोणरूपाः (तत्रैव ८, ५, ७) । तत्र बहिः-
कोटिरंसपीठे परिणता, अन्यत् कोटिद्वयं त्वगधोऽनुभवनीयम् ।

तत्र ऊर्ध्वधारायाम् (२२श चित्रे ४—५) अंसतुण्डमूले कोटरम्
अंसशिरःकोटरं नाम (तत्रैव ४) । द्वारञ्च तदंसारोहिण्यं^१ नाड्याः पृष्ठतो
निर्गमाय । बहिर्धारा तावदंसकपालिकाया बहिःसीमा (तत्रैव ८—७),
कक्षायाः पश्चिमसीमामूता च, सेयं कक्षानुगा^२ नाम धारा । प्रभवश्चासौ
पुरस्तादंसपीठाधःप्रदेशेन, त्रिशिरस्काख्यपेश्याः तदधश्च अंसाधरिकायं^३ । लघ्वा
बृहत्याश्च (तत्रैव पे १२, पे ११, पे १०) । अन्तर्धारा पुनः (तत्रैव ५—७)
धनुर्वक्त्रा पृष्ठवंशमनुगता च, सेयं वंशानुगा^४ नाम । प्रभवश्चासौ पुरस्ताद् अरि-
त्राख्यं^५ पेश्याः, पश्चिमतश्च अंसोन्नमं^६ न्याः, अंसापकं^७ षण्या लघ्वा बृहत्याश्च
(तत्रैव पे ७, ८, ९) ।

१ Glenoid Cavity. २ Long Head of Biceps ३ Triceps. ४ Flat part of
Scapula. ५ Sub-scapularis. ६ Supraspinatus. ७ Infraspinatus. ८ Borders.
९ Angles. १० Suprascapular Notch. ११ Suprascapular Nerve. १२ Axillary
border. १३ Teres Minor & Major. १४ Vertebral border. १५ Serratus Magnus.
१६ Levator Angulæ Scapulæ. १७ Rhomboideus Minor & Major.

अथ अक्षकास्थि ।

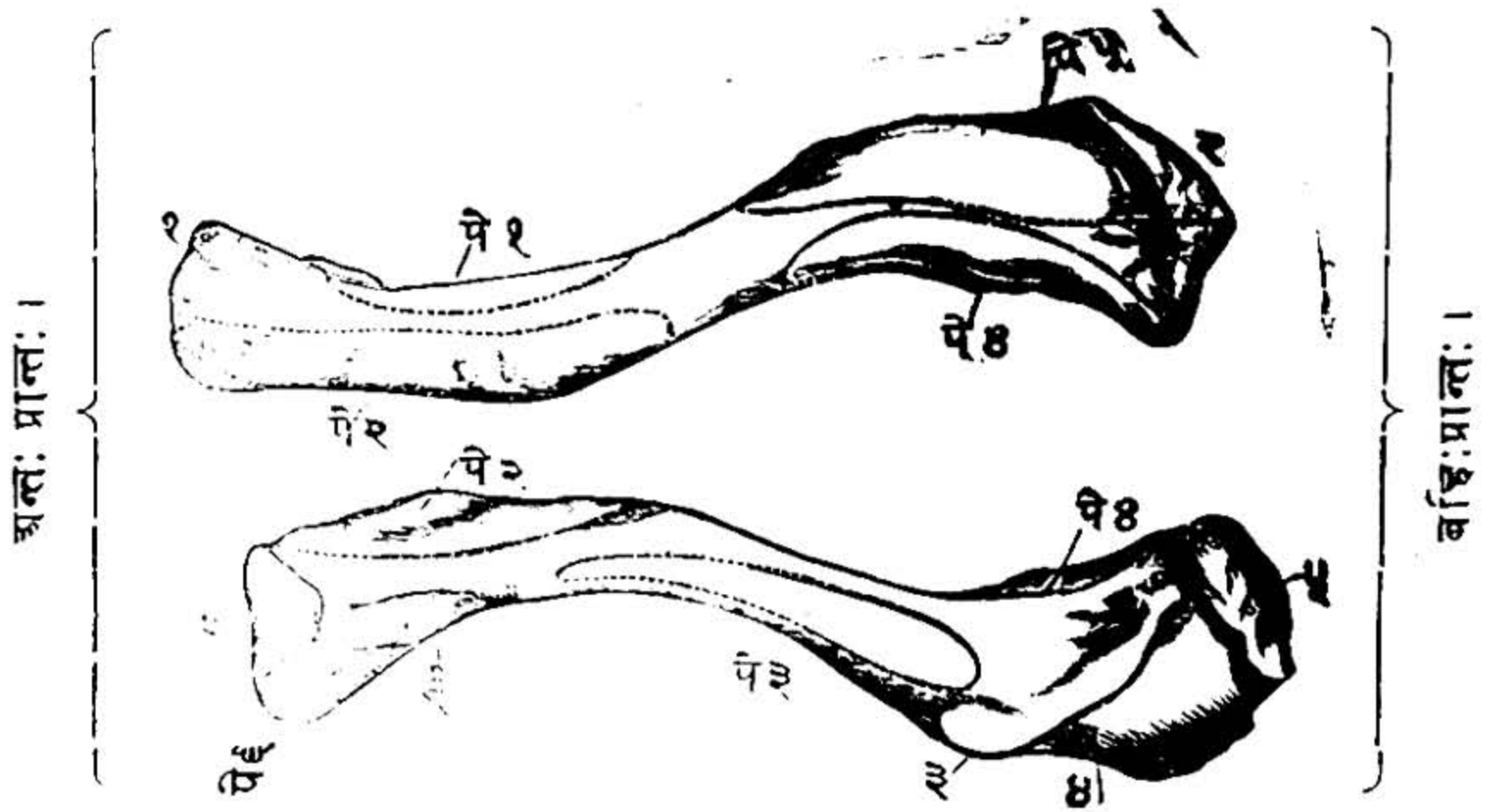
अक्षकं नाम अंसमूलादुरःफलकमङ्गतं धनुर्वक्रं नलकास्थि, एकमेकै-
कतः । सन्धीयते च तद् अन्तःसीम्नि उरःफलकेन, बहिःस्यांसकूटेन । अंसफलक-
सहितस्य च तस्य संहितस्य अंसचक्र-संज्ञेति प्रागवोचाम ।

इतरनलकास्थिवदस्यापि तयो भागाः—हौ प्रान्तौ मध्यनलकश्चेति ।
अस्य च कङ्काले परिघवदवस्थान-दर्शनात् (दृश्यतां प्रथमं कङ्कालचित्रम्), प्रान्त-
द्वयस्य अन्तःप्रान्तो बहिःप्रान्तश्चेति संज्ञाद्वयम् । तत्र—

[२३३ चित्रम्—अक्षकास्थि (वामम्)]

[पुरस्ताद् दृष्टम्]

ऊर्ध्वतलम् ।

अधस्तलम् ।

२३३ चित्र व्याख्या—चित्रद्वयं ऊर्ध्वतलम् ऊर्ध्वतलस्य दृश्यम्, अधस्तलमधस्तलस्य । तत्र
१, अन्तःप्रान्तः । उरःफलकाभिमुखः । २ बहिःप्रान्तः । अंसभिमुखः । ३, त्रिकोणिकाण्यसाय-
संयोगार्थसंज्ञकम् । ४, त्रिथोना रेखा चतुर्गणिकाण्यसायसंयोगार्थः । ५, अंसकूटेन सन्धीयते लाञ्छनम् । ६, पञ्च-
कातकसंयोजन्याः सायोः संयोगाय बभ्रुरः प्रदेशः । ७ प्रथमोपपञ्चकोपरिभागेन सन्धीयते लाञ्छनम् । पेशी निवेशान्त-
—पे १, उरःकर्णमूलिका । पे २, उरःप्रच्छदा गर्वा । पे ३, अक्षकाधरा । पे ४, अंसच्छदा । पे ५, पृष्ठ-
प्रच्छदा । पे ६, उरो-जिह्वामूलिका ।

अन्तःप्रान्ते द्वे सन्धिलाञ्छने । तयोरुपरितनमुरःफलकपार्श्वस्थेन अध-
स्तनं (२३श चित्रे ७) च प्रथमाया उपपर्शुकायाः शीर्षभागेन सन्धानाय । अधस्तले
चास्य बन्धुरः प्रदेशः पर्शुकाक्षकसंयोजन्याः स्नायोः संयोगाय (तत्रैव ६) ।

बहिःप्रान्ते पुनरेकं सन्धिलक्ष्म, तदंसकूटेन सन्ध्यर्थम् (तत्रैव ५) । संयुज्यते
चात्र अंसार्क्षकसंयोजनी स्नायुः ।

मध्यनलकं पुनर्द्धेधा धनुर्वक्रं, बहिरर्द्धं उत्तानमन्तरर्द्धं च न्युज्जम् पुरस्तात् ।
अन्तरर्द्धस्यास्य दण्डवद्वृत्तपरिणाहः, बहिरर्द्धसु चिपिटायतः । तत्र बहिरर्द्धस्था-
धस्तलमर्बुदोपलक्षितं त्रिकोणिकाख्यस्नायुसंयोगाय (२३श चित्रे ३) ।
अर्बुदादुदगता च तिरश्चीना रेखा (तत्रैव ४) चतुरस्रिकाख्यस्नायुसंयोगाय ।
बहिरर्द्धस्यायमूर्द्धतलेऽसच्छ्रुदायाः पृष्ठप्रच्छ्रुदायाश्च पेश्याः प्रभवः (२३श चित्रे
पे ४, पे ५), अधस्तले च अक्षकाधर्यायाः पेश्याः (तत्रैव पे ३) ।

अन्तरर्द्धः पुनः प्रभवस्तिष्ठणां पेशीनां, क्रमेण उरः-कर्णमूलिकायाः, गुर्व्या
उरःप्रच्छ्रुदायाः, उरोजिह्वामूलिकायाश्च (२३श चित्रे पे १, पे २, पे ६) ।

अथ उरःफलकम् ।

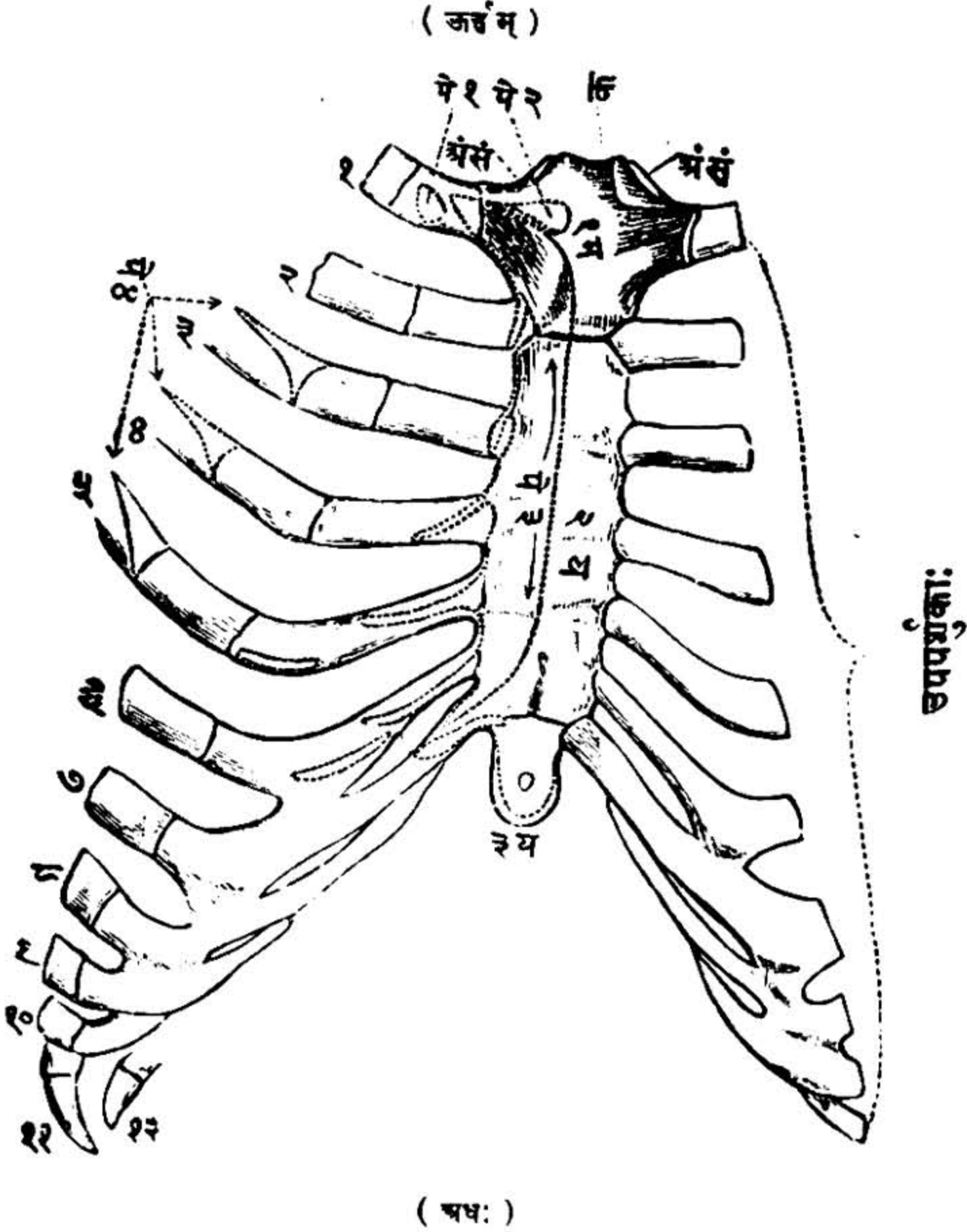
उरःफलकं नाम (२४श चित्रम्) फलकाकारमस्थिखण्डमुरोमध्यतः
पुरस्तात् (दृश्यतां प्रथमकङ्कालचित्रम्) । तच्च खण्डत्रयात्मकम् । तत्र प्रथमं
खण्डं शिखरस्थं षट्कोणं, द्वितीयं मध्यस्थं फलकाकारं, तृतीयमन्तस्थं त्रिकोणं
प्रथमं वयसि तरुणास्थिमयम् । खण्डत्रयात्मकस्य चास्य उभयतः संयुज्यन्ते
तरुणास्थीनि पर्शुकासंयोजकानि उपपर्शुकाख्यानि ।

तत्र प्रथमं खण्डं कण्ठमूलेऽवस्थितं ग्रैवेयकं नाम (तत्रैव १म) । तत्र
षट् स्थालकानि तद्यथा—द्वे स्थालके अक्षकाभ्यां सन्धानाय (तत्रैव अ० सं०),
द्वे प्रथमाभ्यामुपपर्शुकाभ्यां, द्वे च द्वितीयाभ्याम् । शिखरे चास्य खातं कण्ठकूपं^{१२}
नाम (तत्रैव क) ।

निम्नतस्यास्य द्वितीयखण्डेन संयोगः । निविशते चात्र पुरस्तादुरःकर्ण-
मूलिकाख्या पेशी (तत्रैव पे १), पृष्ठतश्च उरोजिह्वामूलिका ।

१ Costo-clavicular Ligament. २ Acromio-clavicular Ligament. ३ Conoid Ligament. ४ Trapezoid Ligament- स्नायुद्वयस्यैतत् श्रेयोक्तमंसतुष्टाक्षकसंयोजनमिति स्नायुभ्याम् वक्ष्यते ५ Del-
toid & Trapezium ६ Subclavius ७ Sterno-mastoid. ८ Pectoralis Major. ९ Sterno-
hyoid. १० Sternum. ११ Manubrium. १२

[उरःफलकमुपपर्शुकाश्च]

२४श चित्र व्याख्या ।

१म, २य, ३य,—उरःफलकम् । तत्र १म, प्रथमखण्डं यैवेयकं नाम । २य, द्वितीयखण्डं मध्यफलकं नाम । ३य, तृतीयखण्डमणपवं नाम । १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२—पर्शुकाणाञ्च उप-
पर्शुकासहितानि । दक्षिणतस्तु केवलमुपपर्शुकाः पृथग् दर्शिताः । अ० सं०, अचकसन्निखलम् । क, कण्ठ-
कूपम् । पेशो निवेशस्तु पेश १,—उरःकण्ठमूलिका । पेश २, अचकाधरा । पेश ३, उरःप्रच्छदा गुर्वी । पेश ४, उरः-
प्रच्छदा लघ्वी ।

मध्यफलकं नाम द्वितीयं खण्डमुरःफलकस्य उपरिष्ठाद् ग्रैवेयकेन संहितम् (२४श चित्रे ३य) । तच्च खण्डचतुष्टयसंघातजं, खण्डचतुष्टयस्य बाल्ये पृथगवस्थानात् । षट् चात्र एकैकतः स्थालकानि उपपर्शुकाभिः सम्भानाय । पुरस्तलं च ग्रैवेयक-मध्यफलकयोः गुर्व्या उरःप्रच्छदाख्यापेश्याः प्रभवः, वामार्धे वामायाः दक्षिणार्धे च दक्षिणायाः (तत्रैव पे ३) ।

अग्रपत्रं नाम तरुणास्थिभूयिष्ठं तृतीयं खण्डमुपरिष्ठान्मध्यफलकेन संयुक्तम् (२४श चित्रे ३य) । तदेतत् यत्कद्विष्टद्वौ समुन्नताग्रमुच्यते अग्रमांस-मिति लोके । संयुज्यते चात्र पुरस्तात् समाया उदरच्छदाख्यं पेश्या मध्यकण्ठरा, पश्चिमतश्च महाप्राचीराया अग्रभागः । बार्धके चास्य सर्वथा कठिनीभावः ।

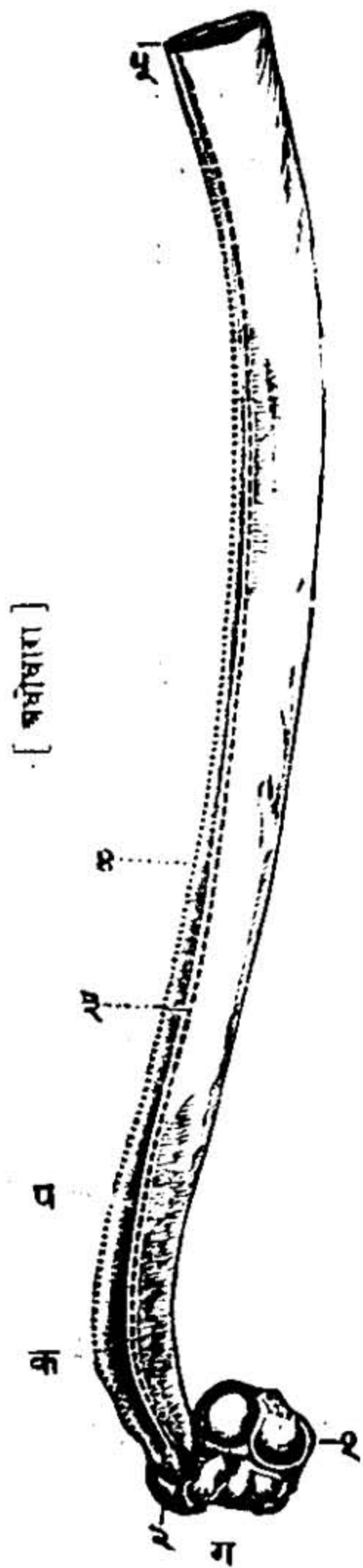
अथ पर्शुकाः ।

पर्शुकाः पार्श्वकानि वा नाम उरःपञ्जरवृत्तिभूतानि धनुर्वक्राणि स्थिति-स्थापकानि चास्थिफलकानि । तेषां द्वादश एकैकस्मिन् पार्श्वे इति चतुर्विंशतिः पर्शुकाः । ताः सर्वा एव पश्चिमतः पृष्ठकशेरुकापिण्डैः पुरश्च तरुणास्थिभिरुप-पर्शुकाख्यैः संहिताः । तासां सप्त ऊर्ध्वतन्यः क्रमेणाधोऽधः दीर्घतराः, पुरस्तादुप-पर्शुकाभिः स्त्रीयाभिरुरःफलकेन संयुक्ताः । ता एताः मुख्या नाम, ताभिरेव मुख्यतया उरःपञ्जरनिर्माणात् । अधस्तन्यः पुनः पञ्च पर्शुकाः क्रमेणाधोऽधः ऋक्ष-तराः, असम्बद्धासोरःफलकेन । ताः गौर्ण्यो नाम । तासामपि अष्टमी नवमी दशमी चेति तिस्रः स्त्रैः स्त्रैरुपपर्शुकाग्रैर्यथापूर्वमुपपर्शुकाभिरेव सम्बद्धाः, एकादशी द्वादशी चेति द्वे सर्वथा विमुक्ताग्रैः^{१०} ।

१ Gladiolus. २ Pectoralis Major. ३ Xiphoid or Ensiform. ४ Transversalis; Abdominis.
५ Diaphragm. ६ Ribs. ७ उरःपञ्जरमुरोगहाधारभूतं पञ्जराकारं वच्यमानम् । तस्य वृत्तिभूतानि
वेष्टनभूतानि । ८ मुख्याः पर्शुकाः = True Ribs. ९ गौर्ण्यः = False ribs. १० Floating
Ribs.

[२५ श चित्रम्—पर्शुका]

[पुरःप्रान्तः]

[पश्चिमप्रान्तः]

इयञ्च षष्ठी सप्तमी वा पर्शुका ।
१, मुण्डस्थं विधा विभक्तं स्थालकम् ।
२, अर्बुदम् । क, पर्शुकाकोणः ।
ग, ग्रीवा । प, पर्शुकानुगा परिखा,
तदाख्य सिराधमनीनाडीधारणाय ।
३, ४, परिखायान्तद्वयमूर्धनमध-
स्तनम्, पर्शुकान्तिकावापेशीद्वय-
संयोगाय । ५, अग्रकोटिस्थं स्नात-
मुपपशुकासंयोगाय ।

अथ षड्भिमानि प्रतिपर्शुकं लक्षणयानि साधा-
रणलिङ्गानि—मुण्डमर्बुदं ग्रीवा कोणः कार्ण्डम-
ग्रकोटिश्चेति । तत्र—

मुण्ड नाम पर्शुकायाः पश्चिमप्रान्तो वर्तुला-
कारः । तत्र च युग्मं स्थालकं (२५ श चित्रे १)
पृष्ठकशेरुकाद्वय-पिण्डस्थाभ्यामर्धस्थालकाभ्यां सन्धा-
नाय ।

अर्बुद नाम (२५ श चित्रे २) तत् समीपस्थं
पिण्डं स्थालकाङ्कितम् । तस्य कशेरुकाद्वयेन
स्थालकेन सन्धिः ।

ग्रीवा नाम (२५ श चित्रे ग) मुण्डार्बुदयो-
र्मध्यभागः ।

कोणो नाम (२५ श चित्रे क) अर्बुदपुरो-
वर्त्ती कोणाकारः प्रदेशः । तत्र दृश्यते भग्नसंहित-
मिव पर्शुकाकार्ण्डम् ।

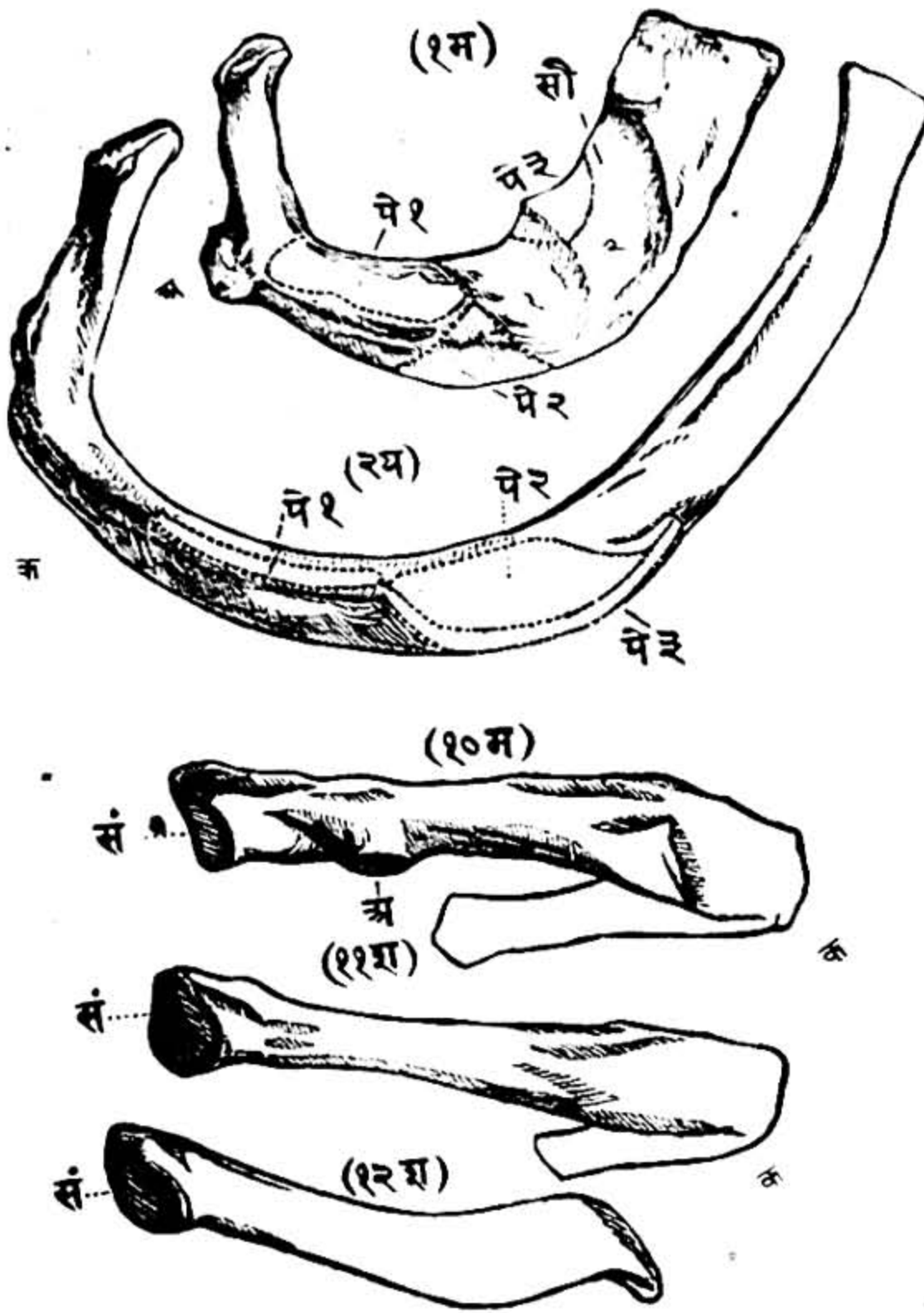
कार्ण्ड नाम धनुर्वक्रः पर्शुकामध्यभागः । तस्य
द्वे धारे, ऊर्ध्वधारा अधोधारा चेति । तत्र अधो-
धारायां परिखा (२५ श चित्रे प) पर्शुकानु-
गाख्या तदाख्य सिराधमनीनाडीधारणाय । अस्यास्य
तटद्वये (तत्रैव ३, ४) संयुज्यते पर्शुका-
न्तरिकाख्यं पेशीद्वयम् ।

अग्रकोटिर्नाम (२५ श चित्रे ५) पुरःप्रान्तः
उपपर्शुकामंयोगाय उच्चावचखातयुतः ।

तान्येतानि साधारणलिङ्गानि तृतीयादि-नव-
म्यन्तपर्शुकासु यथोक्तानि । प्रथम-द्वितीय-दश-
मैकादशद्वादशसंख्यासु तु तद्वैलक्षण्यमन्ये च
विशेषाः । तदुच्यते—

१ Head. २ Circular facet or Socket. ३ Tuberosity.
४ Neck. ५ Angle. ६ Shaft. ७ Groove for Intercoastal
Vessels and Nerves. ८ Intercoastal Muscles,—Ex-
ternal & Internal. ९ Sternal end.

[२६श चित्रम् । विशिष्टपर्शुकाः ।]

२६श-चित्र-व्याख्या—

(१म)—प्रथमा पर्शुका । (२य)—द्वितीया ।
 (१०म)—दशमी । (११श)—एकादशी ।
 (१२श)—द्वादशी । तत्र अ, अर्बुदम् ।
 क, कोणः । सं, मुण्डस्थं स्थालकम् ।
 विशेषतस्तु प्रथमायां—१, २, अक्षाधरिकाख्य-
 मिराधमन्योधारणार्थं खातद्वयम् । पेजीनिवे-
 शास्तु, प्रथमायां पे १, पर्शुकाकर्षणी मध्यमा ।
 पे २, अरिता । पे ३, पर्शुकाकर्षणी पुरोगा ।
 द्वितीयायां—पे १, पर्शुकाकर्षणी पृष्ठगा ।
 पे २, पे ३, अरिता ।

प्रथमा पर्शुका ऋस्व-
 तमा दातृफलकाकारा
 च । अस्या मुण्डं सुद्र-
 मेकस्थालकञ्च । काण्ड-
 मायतमूर्द्धाधस्तलोपल-
 चितञ्च । कोणस्तु ना-
 स्थ्येव । ऊर्ध्वतले च खात-
 द्वयमक्षाधरिकाख्यसिरा-
 धमन्योधारणाय (२६श
 चित्रे १, २) । तिस्र-
 श्चात्र निविशन्ते पेश्यः
 क्रमेण अरिता, पर्शुका-
 कर्षणी पुरोगा मध्यमा
 चेति ।

द्वितीया पर्शुका प्रथ-
 मावदेव दीर्घतरा च ।
 तदूर्ध्वतले निविशते पेशी-
 द्वयम् - पर्शुका-कर्षणी
 पृष्ठगा, अरिता चेति ।

दशमी पर्शुका ऋस्वा वडिशाकारा च ।
 अस्या अपि मुण्डमेकस्थालकं, कोणस्तु काण्ड-
 मध्यस्थः । एकादश्यामप्येवमर्बुदाभावश्च ।
 द्वादशी एकादशीवत् । तत्र कोणाभावश्च ।
 ता एताश्चतुर्विंशतिः पर्शुका व्याख्याताः ।

उपपर्शुकाः पुनः (२४शे चित्रे स्पष्टम्)
 पर्शुकावदेव संख्यया, पर्शुकाग्रसम्बन्धा-
 स्तरुणास्थिमय्यश्च । तासामुरोऽस्थिषु
 ग्रहणं प्राचां ग्रन्थेषु ।

१ दातृं शस्यकर्तनम् (Sickle). २ Subclavian Vein & Artery. ३ Serratus Magnus.
 ४ Scalenus Anticus & Medius. ५ Scalenus Posticus. ६ प्राचां समाधानमुपोदघाते द्रष्टव्यम् ।

अथ उरःपञ्जरम् ।

उरः पञ्जरं^१ नाम उरोगुहाधारणं पञ्जरमस्थिमयम् (दृश्यतां कङ्काल-
चित्तद्वयं तृतीयाध्याये) । निर्मीयते च तत् पश्चिमतः पृष्ठवंशेन, पार्श्वयोः
पर्शुकाभिः, पुरश्चोरःफलकेनोपपर्शुकासहितेन । तच्चोपरिष्ठादसंवृतमधस्ता-
न्महाप्राचीराख्यपेश्या संवृतं पार्श्वयोरायतञ्च क्रमादधोऽधः । धार्यते च तेन
तथासंवृतेन, फुस्फुसद्वयं श्वासपथसहितं, हृदयं स्थूलमहासिराधमन्यादिसहितं
मज्जपथश्च । तद्विवरणं यथास्थानम् वक्ष्यामः ।

इति द्वितीयो मध्यकायास्थिविज्ञानीयः परिच्छेदः ।

(चतुर्थाध्याये)

अथ तृतीयः शिरोऽस्थिविज्ञानीयः परिच्छेदः ।

इह खलु षडङ्गैऽस्मिन् शरीरे सर्वेन्द्रियज्ञानप्राणायतनमुत्तमाङ्गं शिरस्तत्र
चाष्टाविंशतिरस्यामित्युक्तपूर्वम् । तच्च संहितमधस्तात् पृष्ठवंशेन धारणदण्ड-
भूतेन ।

शिरोऽस्थीनि चाष्टौ शिरःसम्पुटनिर्मापकानि चतुर्दश च मुखमण्डलस्थानीति
द्वाविंशतिरत्र व्याख्येया ।

अथ शिरःसम्पुटास्थीनि ।

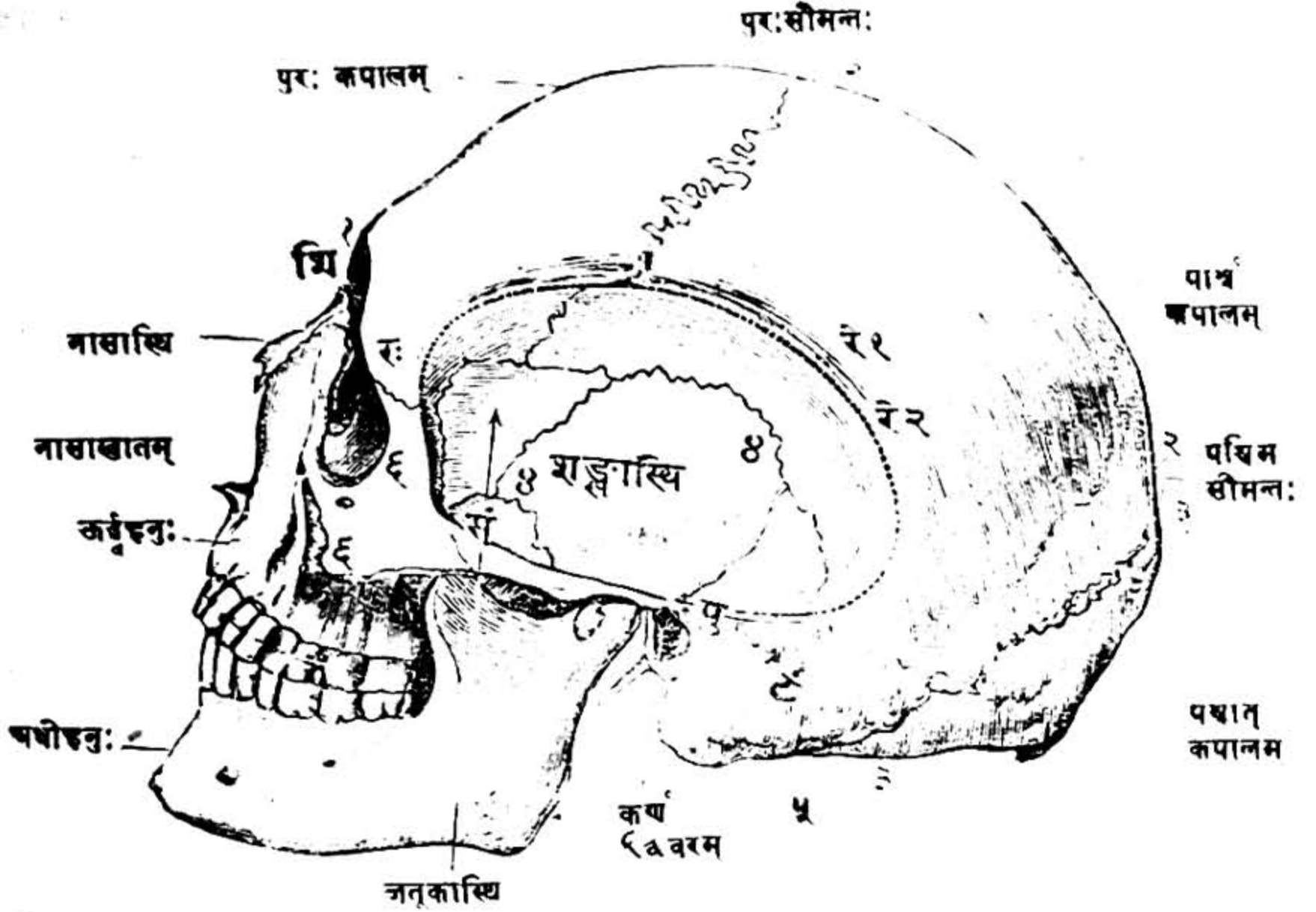
शिरःसम्पुटं^२ नाम साङ्गापाङ्गमस्तिष्काधारभूतमस्थिसम्पुटमलावर्धसदृशा-
कारम् । तस्य चाधःसोमाद्योतकं चक्रमीदृशम्—(२७श्च चित्रे स्पष्टम्)

भ्रुवो चत् कर्णमूलाभ्यां पश्चात् केशान्तसंगतं ।

तदासौ सूच्यते सोमा शिरःसम्पुटनिम्नगा ॥

[२७श चित्रम्---करोटिः]

(तत्र शिरःसम्पुटविभागः पृथग्दर्शितः)

२७श चित्र व्याख्या—१, १, पुरःकपालम् । २, २, पार्श्वकपालम् । ३, ३, पश्चात्कपालम् । ४, ४, शङ्खास्थि (युष्माङ्काः सीमाद्योतनार्थाः) । ५, तस्यैव गोस्तनांशः । ६, ६, गण्डास्थि । रे १, शङ्ख-तोरणिका उत्तरा (रेखा) । रे २, शङ्खतोरणिका अधरा । मध्ये शङ्खच्छदपेश्याः प्रभवः ।

शिरःसम्पुटनिर्मापकानि चाष्टावस्थीनि यथा—पुरःकपालं पश्चात्कपालं पार्श्वकपाले द्वे चेति चत्वारि शिरःकपालानि ; द्वे शङ्खास्थिनी कर्णमूलसंसृते ; जतूका भर्भरकं चेति द्वे शिरःसम्पुटभूमिभूते—इति । तत्र षडादिमानि स्फुरं बहिर्दृश्यानि, जतूकादिद्वयं तु नासाकण्ठादिच्छदिभूतं निगूढशरीरम् ।

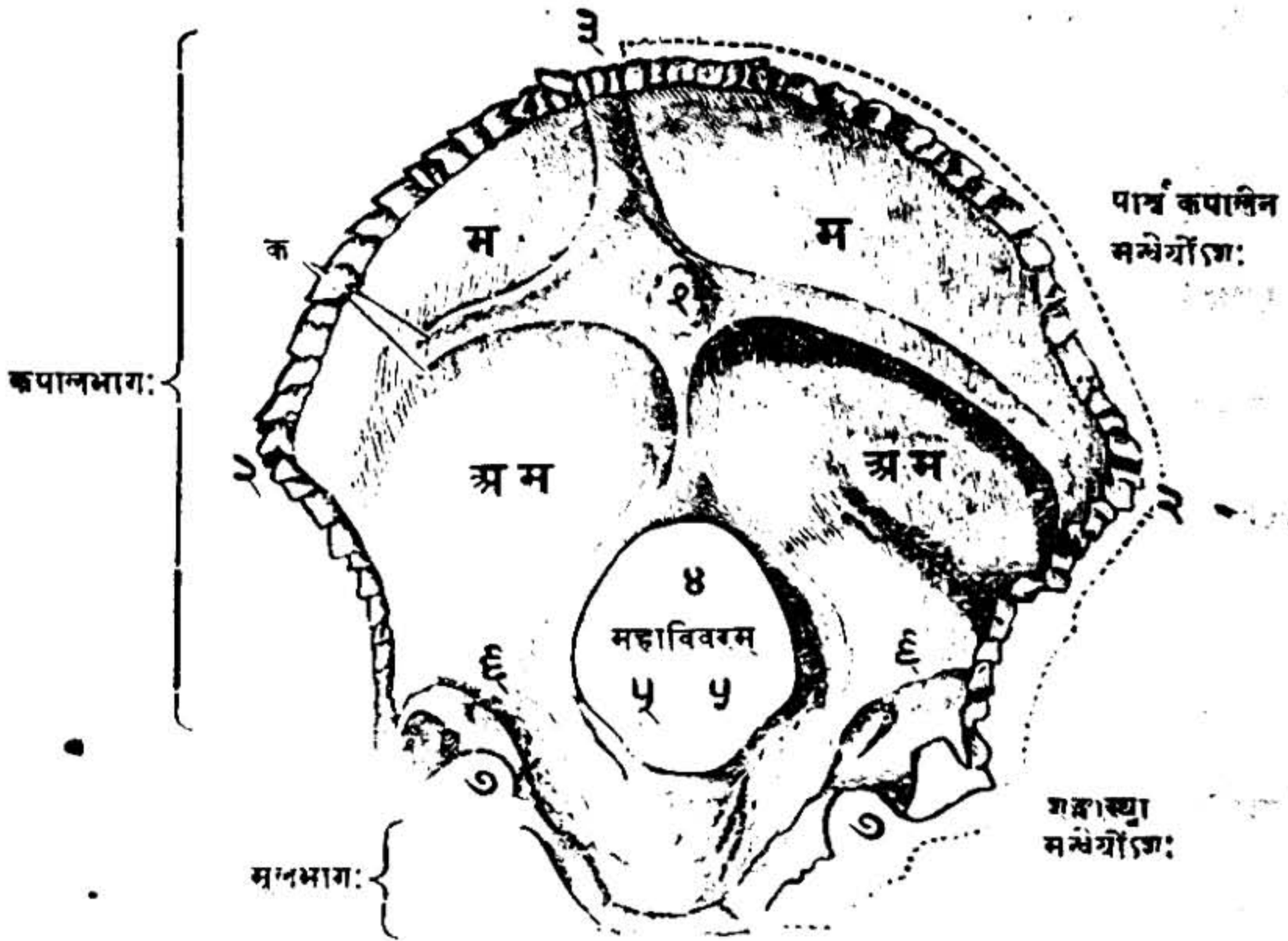
समग्रकरोटिदृश्या विशेषास्तु इदमेव शेषतो वक्ष्यन्ते ।

अथ पश्चात्कपालम् ।

चतुर्षु तावदिह शिरःकपालेषु पश्चिमकपालमादौ वर्णनीयम्, तच्च मूल-बन्धनं शिरसः पृष्ठवंशचूडासंहितमिति ।

तस्य च द्वौ भागौ, कपालभागो मूलभागश्चेति । तत्र कपालभागः सर्प-
फणायत ऊर्ध्वस्थः । मूलभागः सर्पग्रीवासदृशः अधःस्थः । संयोगे चानयो-
र्महाविवरं वृत्तप्रायं सशोर्षकसुषुम्नानिर्गमाय । (२८श-२९श चित्रयोः स्पष्टम्)

[२८श चित्रम्—पश्चात्कपालं (पुरस्तलम्)]

मूलपिण्डम्

(जगृकास्थ्या मन्धेयम्)

२८श चित्र व्याख्या—१, महावर्धः । २, २, पार्श्वकोणी । २—१—२ पार्श्विकास्थ्या सिरा-
परिखा । ३, पुरोधाराया मध्यविन्दुः । ३—१—४ दीर्घिकास्थ्या सिरापरिखा । ५, ५, कलायकद्वयं
आयसंयोगाय । ६, ६, मन्थाप्रवेदनके । ७, ७, मन्थाखाने । क, कलामयोगसचकं रेखाद्वयम् ।

भागद्वयोपलक्षितस्य च पश्चिमकपालस्य स्फुटं तलद्वयं, पुरस्तलं पृष्ठतल-
श्चेति । तत्र -

पुरस्तलं शिरःसम्पुटाभ्यन्तरस्थम् । (२८श चित्रम्)

(१) तच्च कपालभागस्य, कोरोदरं तत्राधीयते मस्तिष्कपार्श्वः अन्तर्मस्तिष्कश्च (२८श चित्रे म-म, अम-अम) । गभीरश्च तत्र सिरापरिखाचतुष्टयं स्वस्तिकाकारं, स्वस्तिकमध्ये च तत्केन्द्रभूतः प्रदेशो महावर्त्तो^१ नाम (तत्रैव १) । सिरापरिखातटेषु च संयुज्यन्ते मस्तिष्कावरण्याख्यकलागाः खण्डविशेषाः (यथा तत्रैव क) ।

(२) मूलभागस्य तु (२८श चित्रम्) पुरस्तलमीषत्खातप्रायम्, — तत्राधीयते सुषुम्नाशीर्षकम् । कपालमूलभागयोश्च संयोगस्थले उभयतः अर्धचन्द्राकारि खाते मन्याखाते नाम, (तत्रैव ७, ७) ते मन्याख्यस्थूलसिराधारणाय । तदुपकण्ठस्थे च प्रवर्धनके मन्याप्रवर्धनके नाम (२८श चित्रे ६, ६) ।

(३) धारा च कपालभागस्यातिदन्तुरा (२८श चित्रे स्फुटं दृश्या) ; तस्यामुभयतो मध्यवर्त्तिनौ कोणी पार्श्वकोणी नाम (तत्रैव २, २) । तयोर्बहिर्गतौ धारार्धः पार्श्वकपालयोः पश्चिमधाराभ्यां सम्भेद्यः तयोरधस्तनौ तु धारांगौ उभयतः शङ्कास्थिभ्याम् सम्भेद्यौ, मध्ये च तयोर्मूलपिण्डं जतूकास्थि-संयोगि ।

पृष्ठतलं पुनः पश्चिमकपालस्य शिरःसम्पुटबहिःस्थम् । तत्र

१ Two Longitudinal and Two Lateral Sinuses. २ Torcular Herophili. ३ Falx Cerebri and Tentorium Cerebelli. ४ मूलभागः = Basilar Portion. ५ सुषुम्नाशीर्षकम् = Medulla Oblongata. ६ Jugular Fossæ. ७ Jugular Veins. ८ Jugular Processes. ९ Lateral Angles.

(२) मूलभागस्य पृष्ठतलमुभयतः शिर्षोर्बोजाकारो उत्संधो मूलकोटि' संज्ञौ, (तत्रैव ५, ५) तयोश्चूडावलयाख्यकशेरुकाया उपरिस्थिताभ्यां स्थालकाभ्यां सन्धिः । तत् पार्श्वयोश्च कलायैके मध्यरज्जुकाख्यस्रायुसंयोगाय (तत्रैव ३, ३) । तदुपरिष्ठाश्च द्वौ द्वौ रन्ध्रमार्गौ^१ मूलकोट्याः पुरःपश्चादवस्थितौ (तत्रैव ६, ६ ; ४, ४) नाडीप्रवेशाय ।

एवञ्च पश्चिमकपालस्य सन्धानम् षड्भिरस्थिभिः परिज्ञेयम् । तद्यथा—
जड्वृत्तनाहं पार्श्वकपालाभ्यां, अधस्तनेऽहं पार्श्वयोः शङ्खास्थिभ्यां, मूलाग्रे तु
जतूकास्थ्या, मूलकोट्याश्च चूडावलयेति । सन्धानस्मारकः श्लोकस्तु—

जतूक-चूडावलया-शङ्खपार्श्व कपालकैः ।

पश्चिमस्य कपालस्य सन्धानं षड्भिरौरितम् ॥

पेश्यश्च पश्चिमकपालपृष्ठतले संयुज्यन्ते द्वादश युग्माः । तद्यथा—उत्तर-
तोरणिकोपकण्ठे तिस्रः—शिरश्छेदा पृष्ठप्रच्छेदा उरःकर्णमूलिकौ चेति ; तोर-
णिकयोरन्तराले तिस्रः शिरोग्रीवपृष्ठिका, उत्तरतिरश्चीना, शिरोग्रीवविवर्त्तनी
चेति ; अधरतोरणिकाधस्तिस्रः—शिरःपृष्ठदण्डिका लघ्वी, गुर्वी, पार्श्वगा
चेति ; मूलभागे च तिस्रः—शिरःपूर्वदण्डिका^२ लघ्वी गुर्वी च, उत्तरा कण्ठ-
सङ्कोचनी^३ चेति । (तत्संस्थानानि २८ चित्रे द्रष्टव्यानि) ।

अथ पार्श्वकपालास्थिनी ।

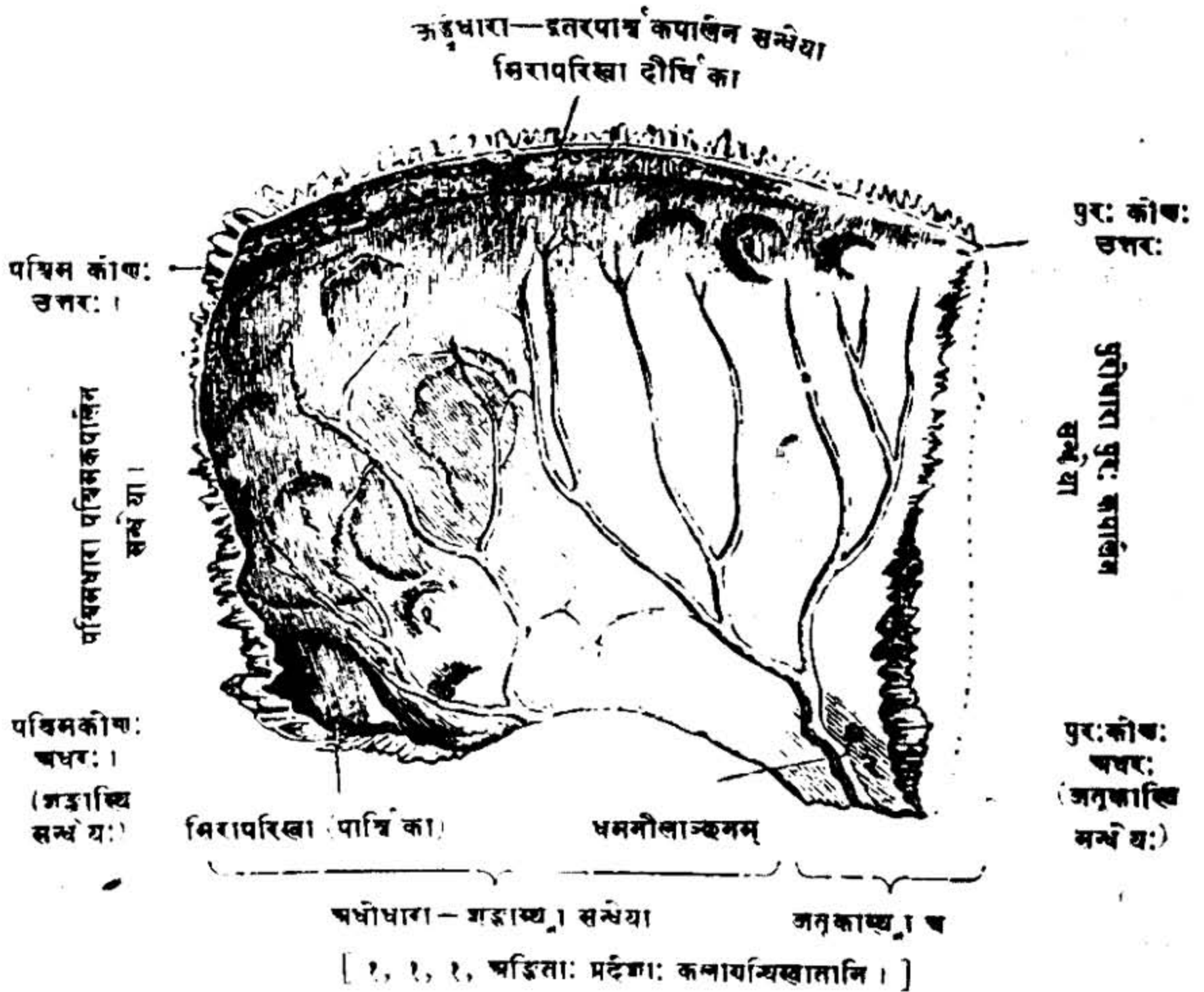
पार्श्वकपाले^४ नाम शिरःपार्श्वयोः कपालास्थिनी चतुरस्रं पुरःपश्चिम-
कपालयोर्मध्यस्थे । ताभ्यां मध्यरेखासंहिताभ्यां निर्मीयते शिरःसम्पुटस्य हृदिः
पार्श्वौ च ।

१ Occipital Condyles. २ Tubercles. ३ Check Ligaments. ४ Anterior & Posterior Condylloid Foramina. ५ Occipito-frontalis. ६ Trapezii. ७ Sternomastoid. ८ Complexus. ९ Obliquus Superior. १० Splenius Capitis. ११ Rectus Capitis Posticus—minor & major and Rectus Capitis Lateralis. १२ Rectus Capitis Anticus—minor and major. १३ Superior Constrictor of Pharynx. १४ Parietal Bones.

एकैकस्य च पार्श्वकपालस्य द्वे तले बहिस्तलमन्तस्तलमिति । ततस्तत्र धारासत्त्वारस्य कोणाः ।

तत्र बहिस्तलं कूर्मपृष्ठप्रायं (२७श चित्रम्), तत्र च पिच्छाकार उत्सेधः पार्श्वकुम्भाख्यः । द्वे च धनुर्वक्त्रे रेखे शङ्गतोरणिका उत्तरा चक्षरा चेति नामतः । तत्र अधरायाः शङ्गतोरणिकायाः क्रोडदेशः शङ्खदाह्यपेक्षाः प्रभवः ।

[३०श चित्रं — पार्श्वकपालम् (आन्तरतलम्)] ।

अन्तस्तलं कोरोटरमुच्चावचम् । तत्र स्फुटानि मस्तिष्ककलापोषणा मध्यमधमन्याः प्रतानलाञ्छनानि खातानि चेतस्ततः कलायन्त्रिनिवेशाय (३०श चित्रे, १) ।

१ Partical Eminences. २ Superior and Inferior Temporal Ridges. ३ Temporal muscle. ४ Middle Meningeal Artery. ५ Pacchionian Bodies.

धाराः पुनः पार्श्वकपालस्य चतस्रो दन्तुराद्याः, — क्रमादुद्धतनी, अधस्तनी, पुरोगा, पश्चिमगा चेति । तत्र ऊर्ध्वतनी इतरंग पार्श्वकपालेन सन्धेया, अधस्तनी शङ्खास्थ्या जतूकास्थ्या च, पुरोगा पुरःकपालेन, पश्चिमगा पश्चिमकपालेन ।

कोणाश्चत्वारः पुरःकोणद्वयमूर्द्धाधस्तनं क्रमादुत्तराधरमंजं, पश्चिमकोणद्वयञ्च तथेति । तत्र पुरःपश्चिमा कोणावुद्धतनी आजन्मना वर्षं यावत् कलामयी स्तः, ततश्च दृश्यम् स्तनन्धयशिशोः कामलं तानुद्वयं शिरसि पुरः पश्चादवस्थितम् । अधरस्तु पुरःकोणो धमनीखाताङ्कितो जतूकास्थ्या च सन्धिमान् । अधरश्च पश्चिमकोणः पार्श्विकाख्यसिरापरिखयाङ्कितः, सन्धिमांश्च शङ्खास्थ्या ।

सन्धानञ्चैवमेकैकस्य पार्श्वकपालस्य अस्थिपञ्चकेन द्रष्टव्यम् । तत्संग्रहार्थश्चायं श्लोकः—

पुरःपश्चात्कपालाभ्यां शङ्खास्थ्या च जतूकया ।

सन्धिः पार्श्वकपालस्य स्वनाम्ना चेति पञ्चभिः ॥

अथ पुरःकपालम् ।

पुरःकपालम् अग्रकपालं वा नाम शिरःसम्पटपुरोभागनिर्मापकं कपालास्थि बृहन्मुक्तागृहाकारम् । तस्य च हावंशो, ललाटभागो नेत्रच्छदिभागश्चेति । तत्र—

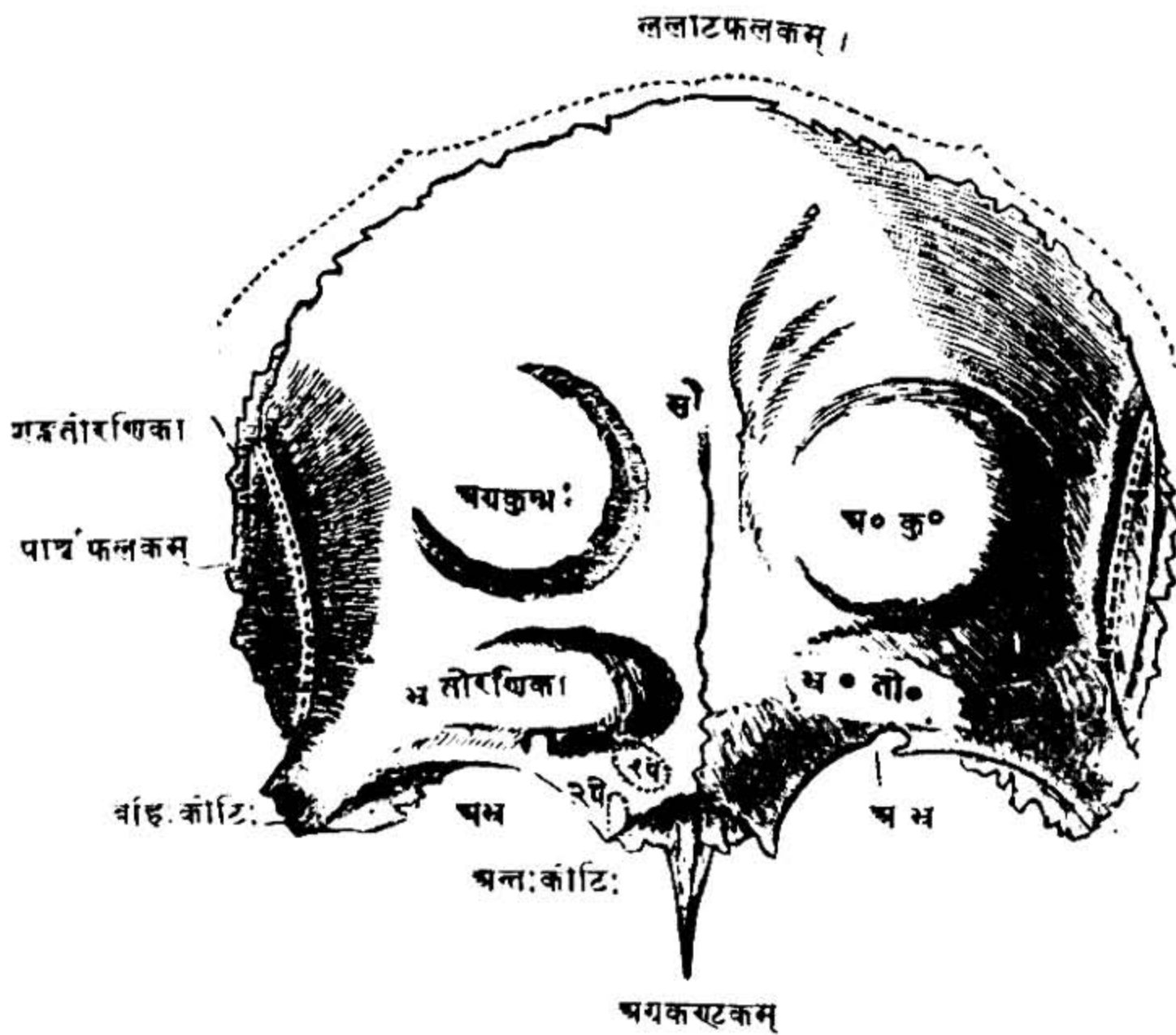
(१) **ललाटभागस्त्रिभिः** फलकैर्निर्मितः,—मध्ये ललाटफलकेन पार्श्वयोश्च पार्श्वफलकाभ्यामिति । तेषु—

ललाटफलकं बहिस्तले कूर्मपृष्ठाकारम् । उभयतश्च तत्रोत्तरे कूर्मपृष्ठाकारो अग्रकुम्भौ नाम (३१ चित्रे अ० कु०), मेधाविनामत्युन्नतावल्गुमेधसान्तु स्तोकोन्नतौ । तयोर्मध्ये नासामूलगं स्थानं “कूर्चकं” म्रूमध्यं वा नाम, तत्र स्थपन्याख्यं मर्मोति प्राञ्चः । तदानुपूर्व्या चोर्ध्वगता किञ्चिन्मात्रदृश्या रेखा पुरःकपालार्द्धयोरवात्यं पृथगवस्थितयाः संयोगसूचिका, सेयं गूढसीमन्तिकी नाम

१ Anterior and Posterior Fontanelles. २ स्वनाम्ना इतरपार्श्वकपालेन । ३ Frontal Bone. ४ Frontal Portion. ५ Frontal Plate. ६ Frontal Eminences ७ Glabella. “कूर्चमस्त्री च बोर्मध्य” मित्यमरः । ८ Metopic Suture. प्रौढस्य पुरःकपाले तु नैव दृश्यते ।

(तत्रैव सी) । उभयतयात्र भ्रुवोरनुक्रमेण तोरणकारावुत्सेधौ भ्रुतोरणिकाख्यौ । तयोरेकैकस्या द्वे कोट्यौ बाह्यकोटिरान्तरकोटिश्च । मध्यतश्च च्छिद्रं कोटरं वा सूक्ष्मम् अधिभ्रुवं^१ नाम (३१श चित्रे अ० भ्रु०) । तत्र बाह्यकोटिर-पाङ्गदेशस्था गण्डास्थिसन्धायिनी, आन्तरकोटिर्नासामूलस्था नासास्थि-सन्धायिनी । छिद्रं पुनरधिभ्रुवाख्यं तदाख्यसिराधमनीनाङ्गीनां निर्गमाय । भ्रुतोरणिकयोश्च पश्चादस्थ्यन्तर्निगूढानि कोटराणि ललाटकोटराणि नाम, तेषां नासागुहाभ्यामनुवन्धः ।

[३१श चित्रं—पुरःकपालम् (बहिस्तलम्)] ।

अन्तस्तलं पुनर्ललाटफलकस्य (३२श चित्रम्) कोरोदरमुपलक्षितञ्च यतस्तता ग्रन्थिर्खातैर्धमनीप्रतानाङ्गैश्च । मध्ये चास्य सिरापरिखा, तस्यास्तटयोः संयुज्यते मस्तिष्कच्छदिकाख्यकलाया दात्रिकौख्यो मध्यभागः ।

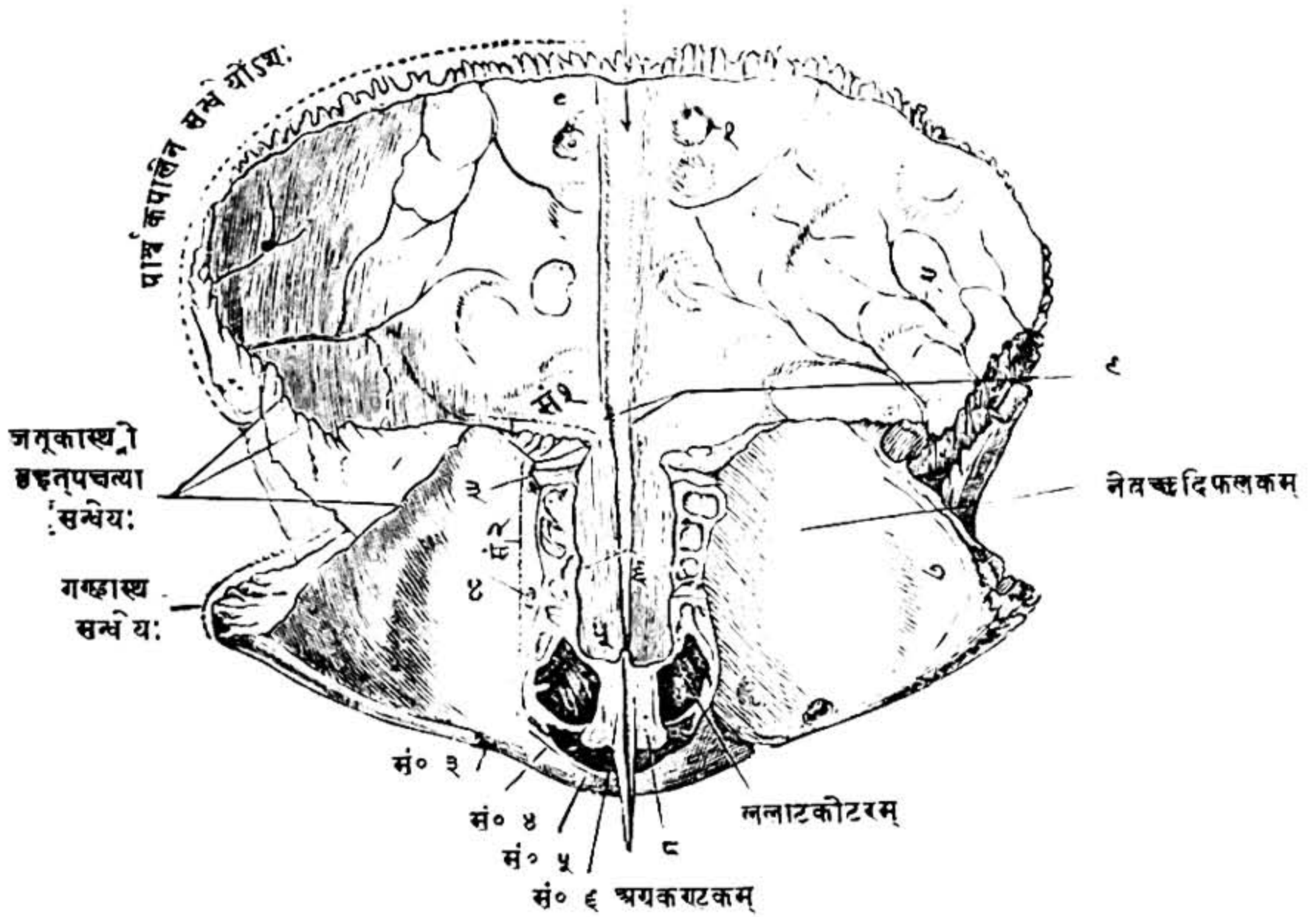
१ Superciliary ridges. २ External Angular Process. ३ Internal Angular Process. ४ Supra-orbital Foramen. ५ Supra-orbital Vein, Artery and Nerve. ६ Depressions for Pacchionian bodies. ७ Markings of Anterior Meningeal Artery (ramifications). ८ Falx Cerebri.

पार्श्वफलके नाम उभयतो ललाटफलकस्य ईषत्खातोदरे फलकं शङ्खच्छदाख्यपेश्योर्धारणाय । तयोरुर्ध्वसोमोर्ध्वनुर्वक्त्रे रेखे शङ्खतोरणिके नाम तयोरेव पेश्योः प्रभवभूते ।

[३२श चित्रं—पुरःकपालम् (अन्तस्तलम्)]

(प्रदर्शनसौकर्याय उत्तानमधोमुखञ्च)

दीर्घिकाख्या सिरा परिखा

३२श चित्र व्याख्या—१, कलायन्त्रिखातानि । २, धमनीप्रतानाडाः । ३, ४, भर्भर-कोटराणि । ५, महापरिखा । ६, तस्यास्तटद्वयम् । ७, अग्रयन्त्रिखातम् । ८, नासागुहाच्छदिमिर्मापकं चन्द्रफलकम् । ९, सिरापरिखायास्तटद्वयम् । सं० १—जतूकास्थो लघुपक्षत्या सम्बन्धोऽयः । सं० २, भर्भरक-पार्श्वेन । सं० ३, अग्रपौठास्था । सं० ४, ऊर्ध्वहन्वस्था । सं० ५, नासास्था । सं० ६, भर्भरकस्य मध्यफलकेन ।

(२) नेत्रच्छदिभागस्तु पुरःकपालस्य नेत्रगुहाच्छदिभूताभ्यां नेत्र-च्छदिफलकाभ्यां, महापरिखया च तन्मध्यवर्तिन्या उपलक्षितः । तत्र—

नेत्रच्छदिफलकै^१ नाम त्रिकोणप्राये मसृणे ईषत्कोरोदरे च फलके अक्षिगोलकच्छदिभृते । एकैकस्य च फलकस्य बहिरंशे ईषटालक्ष्यं खातमशु-
ग्रन्थिधारणाय ।

मध्ये चानयोः फलकयोः परिखा महापरिखा नाम । सा च तटद्वय-
संहितस्य भर्भरकास्थुश्चालनीपटलाख्येन भागेनापूरणीया । तटद्वये चास्याः
कोटराणि भर्भरास्थोऽभ्यन्तरस्थैः कोटरैरनुषङ्गीणि । पुरस्ताच्च महापरिखायाः
क्षुद्रमस्थिफलकमेकमेकैकतो नामागुहाच्छदिनिर्मापकम् । तन्मध्यतश्चाग्रकर्णकं,
पुरोभागे नासास्थिभ्यां पश्चिमतश्च भर्भरास्थौ मध्यफलकेन सन्धेयम् । तदुभय-
तश्च ललाटकोटरद्वाराणि ।

सन्धानं पुनः पुरःकपालस्य एकैकार्धे सप्तभिरस्थिभिर्द्रष्टव्यम् । तद्यथा
— महापरिखाया बहिःसीम्नि सन्धोयते अस्थिचतुष्टयं—पुरोऽर्धे नासास्थि
ऊर्ध्वहन्वस्थि अश्रुपीठास्थि च, पश्चार्धे भर्भरकास्थि चेति । नेत्रच्छदिफलकस्य
पश्चिमान्तःकाणे जतृकास्थुः क्षुद्रपक्षतिः । तद्वहिःसीम्नि पश्चार्धे बृहत्पक्षतिः,
पुरोऽर्धे गण्डास्थि । ललाटफलकपश्चिमधारायां च पार्श्वकपालमिति (दृश्यतां
३२श चित्रव्याख्या) । तेषु जतृका भर्भरकश्चेति द्वे एकैके, अन्यानि तु
युग्मानि । एवञ्च पुरःकपालस्य द्वादशभिः सन्धिः । तत्स्मारकः श्लोकस्तु—

युग्मैर्नामाश्रुगण्डोर्ध्वहनुपार्श्वकपालकैः ।

जतृका भर्भराभ्याञ्च ब्रह्मग्रकपालकम् ॥

पेक्ष्यथात्र निविशन्ते तिस्त्रो युग्माः । तद्यथा— म्रूमध्यमुभयतो
म्रूमङ्गोच्चनो नेत्रनिर्मोन्नो च, शङ्खतोरणिकायां शङ्खच्छटा चेति ।

अथ शंखास्थिनी ।

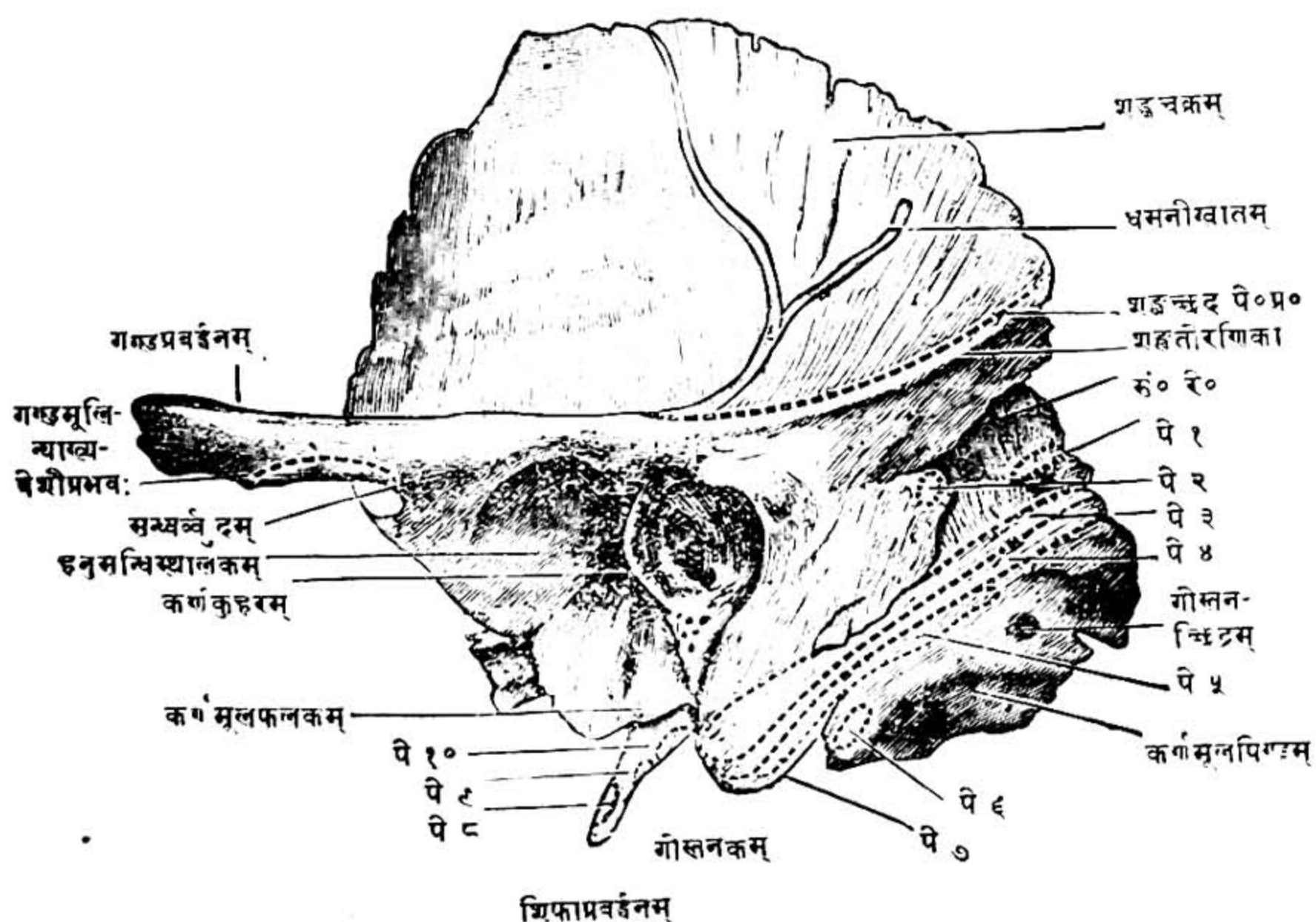
शङ्खास्थिनी^२ द्वे शङ्खपार्श्वगे पार्श्वकपालयोरधः सीमस्थे । तस्य त्रयो भागाः
—शङ्खचक्रं, कर्णमूलपिण्डम्, अश्मकूटश्चेति । तत्र—

(१) शङ्खचक्रं नाम (३३श चित्रम्) शङ्खदेशनिर्मापकं चक्रप्रायमस्थि-
फलकम् । तस्य बहिस्तलं मसृणं धमनीखाताङ्कितञ्च । तत्र दीर्घमग्रतोमुखं
प्रवर्द्धनकं गण्डास्थिसन्ध्यायि गण्डप्रवर्द्धनकं नाम । तस्य द्वे धारे, उत्तरा अधरा

१ Orbital Plates. २ Lachrymal Fossa. ३ Ethmoid Notch. ४ Nasal Spine.
५ Openings of Frontal Sinuses. ६ Corrugator Supercilii & Orbicularis Palpa-
brerum. ७ Temporal Bones. ८ Squamous Portion. ९ Zygomatic Process.

च । तत्रोत्तरधारायां संयुज्यते शङ्खावरणी कला । अधरधारायाः पुनरधस्तात्
पुरोभागे अर्चुदं हनुसन्धिपुरःस्थं सन्ध्यवृद्धं नाम । तत्पश्चात् हनुसन्धिस्थालकं
हनुमुण्डधारणाय ततश्च कर्णकुह्वरं कर्णस्त्रोतसो बहिर्द्वारभूतम् । कर्णकुह्वरपरिधौ
च कर्णशङ्कुलोनिर्मापकाणां तरुणास्थ्यां संयोगः । मध्ये च स्थालककुह्वरयो-
स्त्रिकोणमस्थिफलकं कर्णमूलफलकं नाम, तत् कर्णमूलिकाख्यस्य लालाग्रन्येरधि-
ष्ठानभूतम् । गण्डप्रवर्द्धनञ्च पश्चादधरया शङ्खतोरणिका ख्यया समुन्नतरेखया
सानुबन्धं, तस्याश्चाधस्तात् रेखा शङ्खकर्णमूलपिण्डयोः संयोगाङ्गरूपा (३३ श
चित्ते सं० रे०) ।

[३३१ चित्रम्—शङ्खास्थि (बहिस्तलम्) ।]

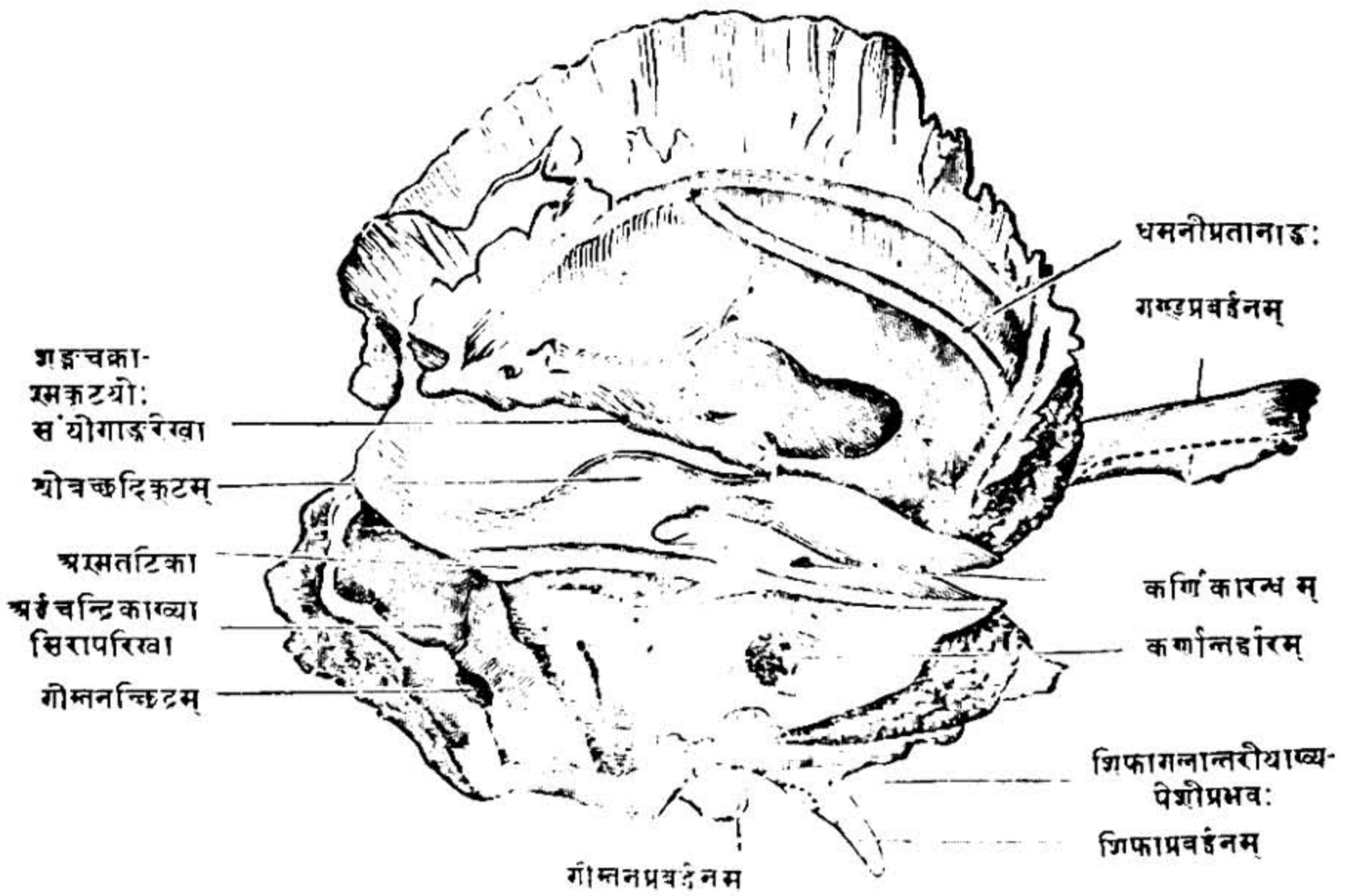

अन्तस्तलन्तु शङ्खचक्रस्य मस्तिष्कमध्यपिण्डधारणाय किञ्चित्खातोदरं
धमबीखाताङ्गं प्रतनुधारश्च मीनशल्कवत् (३४ श चित्रम्) ।

१ Temporal Fascia. २ Articular Tubercle. ३ Glenoid Fossa ४ Ext. Auditory Meatus. ५ Tympanic Plate. ६ Parotid Gland. ७ Temporal Ridge

(२) कर्णमूलपिण्डं नाम कर्णमूलस्थमस्थिपिण्डं गोस्तनकाख्येन प्रवर्धनकेनोपलक्षितम् । प्रवर्धनकञ्चेदमधोमुखम् अन्तःशुषिरञ्च, कोटराणि च तदन्तःस्थानि कर्णान्तरीयस्रोतसा सानुबन्धानि । अन्तस्तले चास्य अर्धचन्द्रिका नाम सिरापरिखा पार्श्विकाख्यसिरापरिखया सानुबन्धा, छिद्रञ्च गोस्तनच्छिद्रं नाम सिरापरिखाप्रवेशिसिराधारणाय ।

[३४श चित्रम्—शङ्खास्थि (अन्तस्तलम्) ।]

(३) अश्मकूटं नाम पाषाणवदतिघनमङ्घातं कूटवच्चतुर्धारमस्थिपिण्डं शिरःसम्पुटभूमेर्मध्यभागे तिर्थ्यक्प्रविष्टम् । तस्य चोर्ध्वदेशः शैलसानुमदृशः शिरःसम्पुटभूमिनिर्मापकः सस्तिष्कधारणाय ; अधोदेशः कर्णपीठ-कण्ठच्छदि-निर्मापकः । निगूढानि चाश्मकूटाभ्यन्तरतस्त्रोणि कर्णास्थीनि सूक्ष्मानि श्रुति-यन्त्रञ्च ।

अथैतानि अश्मकूटे विशेषतो लक्षणीयानि—(३४श चित्रम्)

(क) शङ्खचक्राश्मकूटयोः संयोगाङ्गरेखा ऊर्ध्वसीमस्था । तदुपकण्ठे च कूटाग्र-

भागमन्निवो रन्ध्रमार्गद्वयं, तत्रोर्द्धगतनो मार्गः पटहोत्तंसिन्ध्याख्यपेश्याः प्रवेशाय,
अधस्तनस्तु श्रुतिमध्यस्त्रोतसा सङ्गतः पटहपूरणिकोऽख्यनाडिकाया द्वारभूतः ।

(ख) श्रोत्रच्छदिकूटं नाम उत्सेधः श्रोत्रपथस्यच्छदिभूतः । तत्पश्चिमतश्च
समुन्नता रेखा अश्मकटिका नाम ।

(ग) कर्णान्तर्द्वारं^१ श्रुतिवक्त्राख्यनाडीद्वयप्रवेशाय ।

(घ) कर्णिकारन्ध्रं^२ कर्णभूमिगामिसूक्ष्मनाडी-धमन्योः रन्ध्रपथप्रवेशाय ।

(ङ) शिफाप्रवर्द्धनकं^३ शिफाकारमधोमुखं पेशीस्त्रायुसंयोगप्रयोजनम् । मूले
चास्य च्छिद्रं शिफागोस्तनान्तरीयं^४ नाम, तद् वक्त्रनाड्या बहिर्निर्गमाय ।

(च) मातृकासुरङ्गा^५—मातृकाख्यधमन्या धारणाय रन्ध्रमार्गरूपा । सेयमश्म-
कूटस्याग्रभागतो दृष्टैकद्वारा कूटान्तर्निगूढा, अधोधारायाञ्च दृष्टान्यद्वारा ।

सम्भानं पुनरेकैकस्य शङ्खास्थिः पञ्चभिरस्थिभिः परिज्ञेयम् । तद्यथा—
गण्डप्रवर्द्धनाग्रे गण्डास्थ्या । शङ्खचक्रधारायामागण्डप्रवर्द्धनं पार्श्वकपालेन । तत्रैव
गण्डप्रवर्द्धनाधस्तादश्मकूटाग्रं यावत् पश्चिमकपालेन । अश्मकूटाग्रादागण्ड-
प्रवर्द्धनकोपकण्ठं जतूकास्थ्या । हनुसन्धिस्थालके चाधोहन्वस्थिमुण्डेनेति ।

पार्श्वपश्चात्कपालाभ्यां गण्डास्थ्या च जतूकया ।

वर्द्धं, स्पृष्टमधोहन्वा, शङ्खं स्यात् पञ्चसन्धिकम् ॥

पेश्यश्चात्र संयुज्यन्ते एकैकस्मिन् शङ्खास्थि पञ्चदश । तद्यथा—शङ्खचक्र-
बहिस्तले शंखच्छर्दी । गण्डप्रवर्द्धने गण्डमूलिनी^६ । कर्णमूलपिण्डस्य बहिस्तले
ललाटसङ्को^७ चनी, उरःकर्णमूलि^८ का शिरोग्रीव^९ विवर्त्तनी, पृष्ठदर्णिका^{१०} शिरो-
युजा, द्विगुम्फिका^{११} कर्णपृष्ठि^{१२} का चेति षट् । शिफाप्रवर्द्धनके शिफागलैः^{१३} अन्तरीया,
शिफाकर्णिकै^{१४} शिफारसनिर्का^{१५} चेति तिस्रः । अश्मकूटभागे तालूत्तोलनी^{१६}
पटहोत्तंसनी^{१७}, तालूत्तंसनी^{१८}, कर्णान्तरिका^{१९} चेति चतस्रः । इति साकल्येन
पञ्चदश (तेषां संयोगस्थानानि यथासम्भवं चित्रेष्वङ्कितानि) ।

१ Tensor Tympani. २ Eustachian tube. ३ Eminentia Arcuata. ४ Internal Auditory Meatus. ५ Hiatus Canalis Facialis. ६ Styloid Process. ७ Stylo-mastoid Foramen. ८ Carotid Canal. ९ Temporal. १० Masseter. ११ Occipito-frontalis. १२ Sterno-mastoid. १३ Splenius Capitis. १४ Longissimus Capitis (or Trachelo-mastoid). १५ Digastric. १६ Retrahens Aures. १७ Stylo-pharyngeus. १८ Stylo-hyoid. १९ Stylo-glossus, २० Levator Palati. २१ Tensor Tympani. २२ Tensor Palati. २३ Stapedius.

अथ जतूकास्थि ।

जतूकास्थि नाम शिरःसम्पुटमध्यभूमिनिर्मापकं जतूकाकारमस्थिखण्डं सकलशिरःकपालकेन्द्रकीलभूतम् (३५ श चित्रम्) । तस्य चत्वारो भागाः—मध्ये जतूकाशरीरम्, पार्श्वयोर्ध्वदत्तपक्षतिद्वयं लघुपक्षतिद्वयञ्च अधस्ताच्चरणद्वयञ्चति । तत्र—

(१) जतूकाशरीरं नाम मध्यस्थं पिण्डमुच्चावचं शून्यगर्भञ्च । गर्भस्थानि चास्य कोटराणि जातूककोटराणि नाम भर्भरास्थिकोटरैः सानुबन्धानि ।

अथास्य चत्वारि तलानि द्रष्टव्यानि—पुरस्तलं, पश्चिमतलम्, ऊर्ध्वतलम्, अधस्तलञ्चेति । तत्र—

(क) पुरस्तलं भर्भरास्थ्यः पार्श्वपिण्डाभ्यामुभयतः सन्धिमत्, मध्यतश्च तस्य समुन्नता रेखा भर्भरास्थ्यो मध्यफलकेन सन्धायिनी । चूड़ायाश्चास्य प्रवर्द्धनं त्रिकोणकण्टकं नाम भर्भरास्थिच्छिदिभूतेन फलकेन सन्धयर्थम् ।

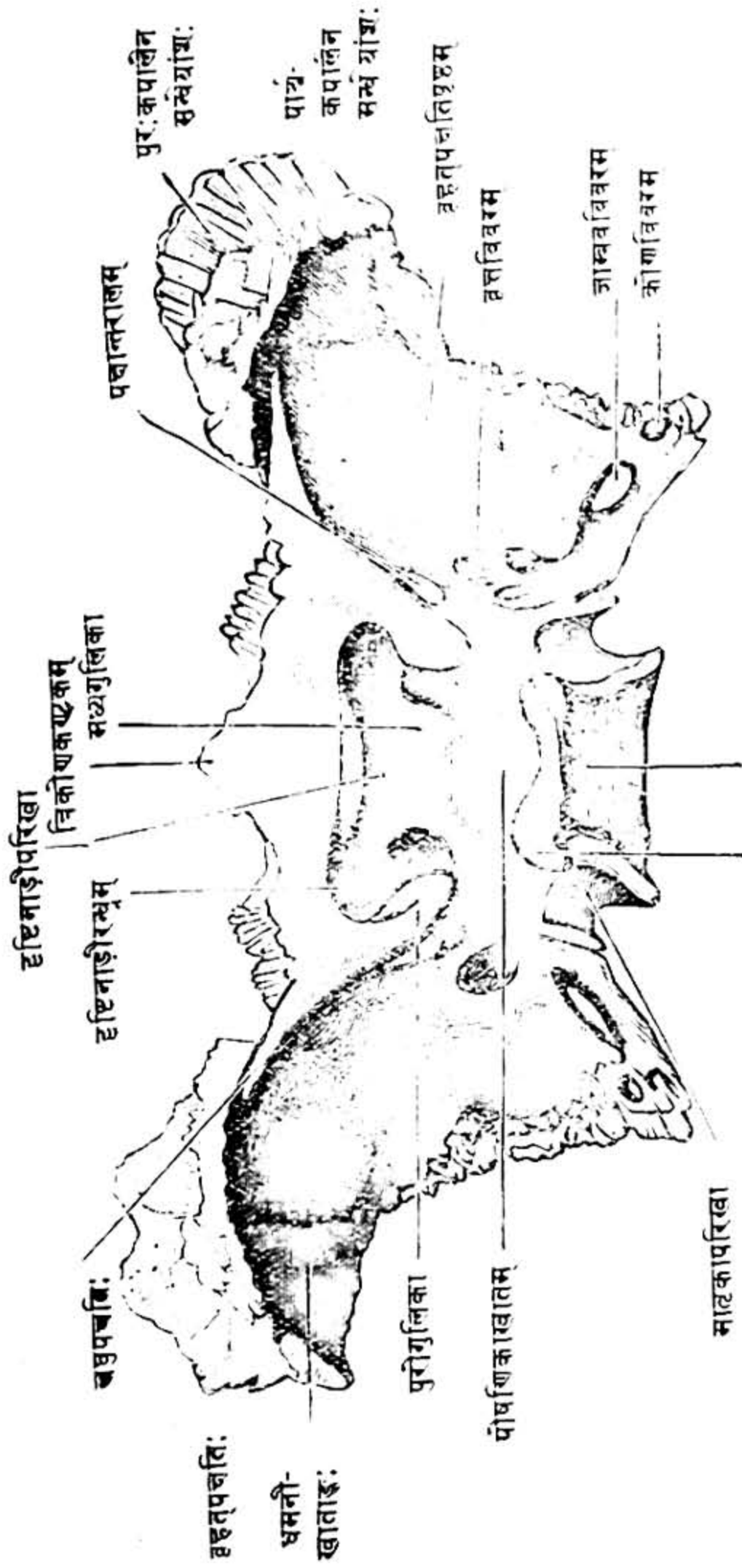
(ख) पश्चिमतलं चतुरस्रं पश्चिमकपालास्थ्यो मूलभागेन सन्धेयम् ।

(ग) ऊर्ध्वतले त्रिकोणकण्टकस्य पश्चात् परिखा, श्लिष्टद्वयञ्च परिखाप्रान्तयोः, क्रमाद्दृष्टिनाड्योपरिखा दृष्टिनाड्योरन्ध्रे च नामतः । तत्र परिखा दृष्टिनाड्यो-योजिकायां धारणाय, रन्ध्रद्वयन्तु दृष्टिनाड्योरक्षिकूटप्रवेशाय । तेषां पश्चात् पोषणिकाख्यग्रन्थिधारणाय खातं पोषणिकाखातं नाम ।

तस्यापि पश्चादोषदुन्नतं कूटं सुषुम्णापीठं नाम सुषुम्णाशीर्षकधारणाय । उभयतश्च तस्य गभीरे खाते मातृकापरिखे नाम, ते मातृकाधमन्योधारणाय । एकैकतश्च तत्पुरोभागं पौर्वोपर्य्यङ्गस्थितास्तिस्त्रा गुलिकाः^१ पुरोमध्य-पश्चिमाख्याः ।

१ Sphenoid Bone. २ Body of the Sphenoid. ३ Sphenoidal Sinuses ४ Ethmoidal Spine. ५ Sella Turcica ६ Optic Foramina. ७ Optic Commissure. ८ Pituitary Body. ९ Pituitary Fossa. १० Dorsum Sella. ११ Carotid Groove १२ Clinoid processes (anterior, middle & posterior)

(पुरोभागः)

[३५ श चित्रम्—जतूकास्थि (ऊर्ध्वतलम्)]

(स्वाभाविकाग्रतनम्)

अधस्तलन्तु जतूकाशरीरस्य नासागुहा-कण्ठविवरयोश्छदिभूतम् । तत्र स्थूलमूलासमुन्नता रेखा रसनिका नाम, सेयं नासामध्यप्राचीरभूतस्य सीरिकास्यः पश्चिमप्रान्तेन सन्ध्यायिनौ ।

(२) बृहत्पक्षतिद्वयं (३५ श चित्रं) जतूकाशरीरादुभयतः शङ्खदेश-
पर्यन्तप्रसृतं त्रिकोणप्रायश्च । एकैकस्य च पक्षस्य त्रीणि तलानि,—ऊर्ध्वतलं,
पुरस्तलं, बहिस्तलञ्चेति । तत्र—

(क) ऊर्ध्वतले पक्षतिपृष्ठाख्ये मस्तिष्कमध्यभूमिभूते विवरद्वयं वृत्तविवरं
जाम्बवविवरं नाम, ताभ्यां पञ्चमनाद्या मध्यम-पश्चिमयोः शाखयोर्निर्गमः ।
मूले चास्य पश्चिमतम्बिद्वयं कोणविवरं नाम कलापोषण्याख्यधमन्याः प्रवेशाय ।

(ख) पुरस्तलं चतुरस्रं नेत्रकूटबहिःप्राचीरभूतश्च ।

(ग) बहिस्तलं विशेषादुच्चावचं शङ्खाधरिकारख्यया रेखया द्विभागविभक्तश्च ।
तत्र रेखाया ऊर्ध्वतनो भागः शङ्खदेशनिर्मापकः शङ्खच्छदाख्यपेशीप्रभवश्च,
अधस्तनस्तु भागो गण्डमूलखातस्थः ।

(३) लघुपक्षतिद्वयं जतूकाशरीरस्य पुरस्तादुभयतोऽवस्थितं, पुरः-
कपालास्थौ नेत्रच्छदिफलकाभ्यां सन्धेयम् । मध्ये च तयोः संयोजकं त्रिकोण-
कण्टकम्, मूले चोभयतो दृष्टिनाडीरन्ध्रद्वयं वर्णितपूर्वम् ।

एकैकतश्च लघुबृहत्पक्षत्योर्मध्यतोऽन्तरालं त्रिकोणप्रायम्—पश्चान्तरालं
नाम । तेन शिरःसम्पुटाद् बहिर्निर्गच्छन्ति तृतीया, चतुर्थी, षष्ठी च नाडी.
पञ्चम्याश्च नाड्याः प्रथमा शाखा नेत्रगा, सिगाधमन्यश्च नेत्रगामिन्यः ।

(४) चरणाद्वयं पुनर्जतूकास्थुः शरीरपश्चिमप्रान्तादुभयतो नीचैर्निर्गतम् ।
एकैकस्मिंश्च चरणे द्वे द्वे अस्थिफलके, तयोः पुरोवर्त्तिफलकमायतपृष्ठम् ।
पश्चिमन्तु अङ्गुशाग्रम्, अङ्गुशं च तदाश्रित्य विवर्त्तते तालुत्तंसनी" नाम पेशी ।
मध्ये चानयोः स्थुटमन्तरालं तत्र ताल्वस्थुः सन्धानम् ।

१ Greater wings. २ Foramen Rotundum. ३ Foramen Ovale. ४ Foramen
Spinosum. ५ Pterygoid Ridge. ६ Lesser wings. ७ Superior Orbital
Fissure (Foramen Lacerum Ant). ८ Pterygoid processes. ९ Pterygoid plates.
१० Hamular Process. ११ Tenson Palati. १२ Pterygoid Notch.

सन्धानं पुनर्जतूकास्थुः अष्टाभिरपि शिरःसम्पुटनिर्मापकैरस्थिभिः पञ्चभिश्च मुखमण्डलास्थिभिर्विज्ञेयम् । एष च तत्सन्धिसंग्राहकः श्लोकः—

शिरःसम्पुटगैः सर्वैर्युगाभ्यां गण्डतालुनोः ।

सीरिकास्थेन चानडा जतूका मध्यसंस्थिता ॥

सन्धानप्रकाराश्च चित्रे द्रष्टव्याः ।

पेश्यश्चात्र संयुज्यन्ते एकैकत एकादश । तद्यथा—बृहत्पक्षतेर्वहिस्तले द्वे, शङ्खच्छंदा हनुमूलकर्षणी उत्तरौ चेति । लघुपक्षतेः पुरोभागे अक्षिकूटगाः पेश्यः षट् । जतूकाचरणफलकयोः हनुमूलकर्षणी अधरा (उत्तरा च) तालूत्तंसंनो, उत्तरा कण्ठसङ्कोचनी चेति ।

अथ भर्भरास्थि ।

भर्भरास्थि नाम नासामूलगं शुषिरभूयिष्ठमस्थिपिण्डकमक्षिकोटरयो-
रन्तराले निगूढम् (३६ श चित्रम्) । तस्य त्रयो भागाः— मध्यफलकम्, चालनी-
पटलम्, पार्श्वपिण्डद्वयञ्चेति । तत्र—

(१) मध्यफलकं नाम नासामूल-मध्यप्राचीरनिर्माणसहायभूतं फलकम् ।
तस्याग्रधारायां सन्धीयते पुरःकपालस्य अग्रकण्ठकं, नासास्थोश्च परस्परसंयोग-
धारा । पश्चिमधारायां जतूकास्थुः पुरस्तलस्था रसनिकास्थ्या मध्यरेखा, सीरिका
श्च । अधोधारा त्वस्य त्रिकोणाख्यैतरुणास्थ्या नासाग्र-मध्यप्राचीरभूतेन सन्धायिनी ।

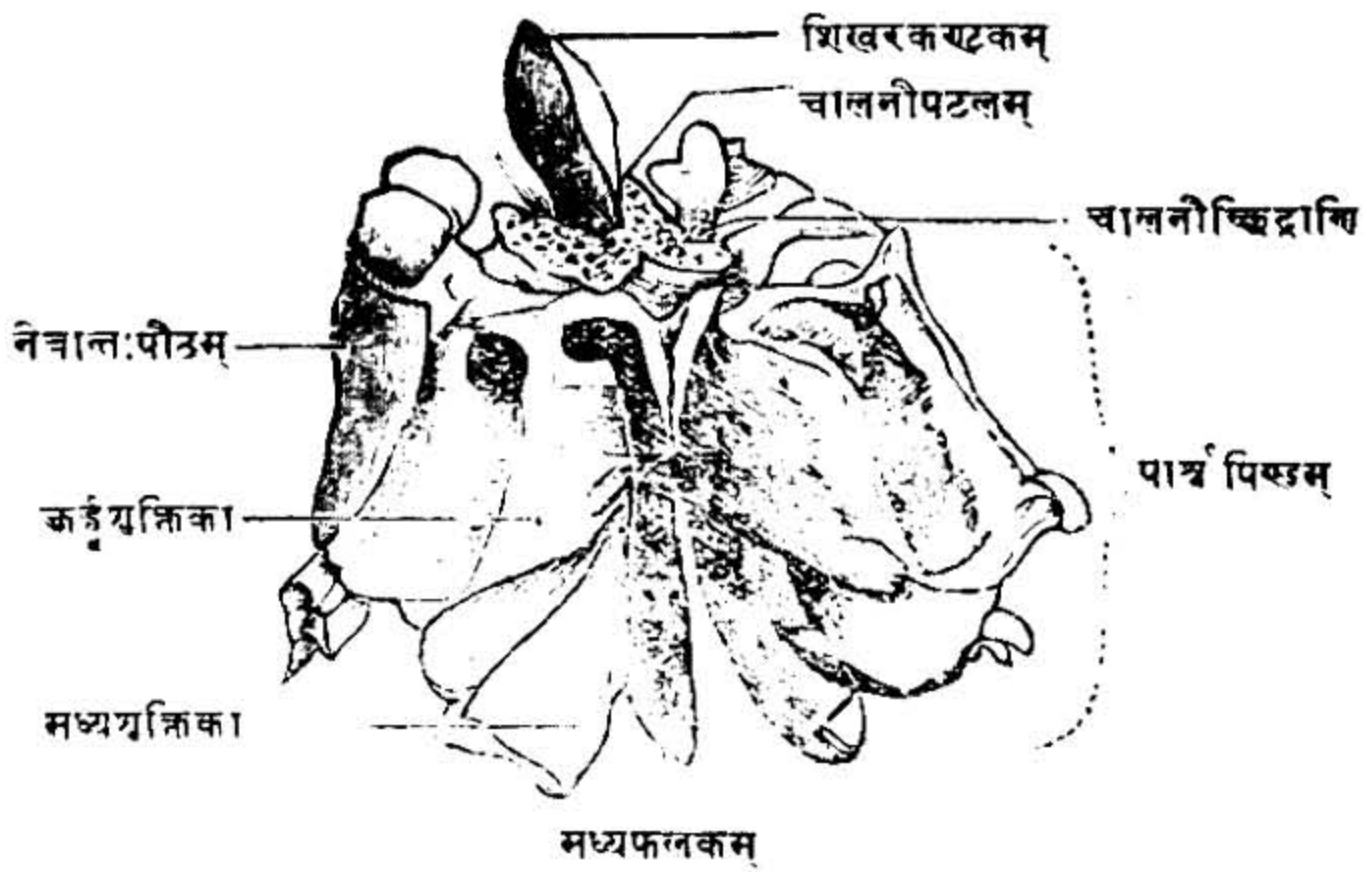
(२) चालनीपटलं नाम नासामूलपटलं भूतम् मध्यफलकशिरसि
संलग्नं चालनीवत् सूक्ष्मच्छिद्रबहुलं फलकम् मध्यफलकस्य शिरसि संलग्नम् ।
तस्य चूडायाम् प्रबर्धनं शिखरकण्ठकं नाम, तत्र दात्रिकाख्यं कलांशसंयोगः
छिद्रपथैश्च प्रसरन्ति गन्धग्राहिणोऽङ्गोः प्रतानाः ।

(३) पार्श्वपिण्डद्वयम् मधुचक्रवत् शुषिरगर्भं प्रतनुपत्रकनिर्मितञ्च ।
तत्र एकैकस्य पार्श्वपिण्डस्य षट् तलानि । तत्रोर्ध्वतलं कोटरबहुलं पुरः-
कपालस्य महापरिखापरिधिसन्धायि । पुरस्तलम् अश्रुपीठास्थ्या ऊर्ध्वहन्वस्थ्या च

१ Temporal Muscle. २ Ext. Pterygoid Muscle. ३ Int. Pterygoid. ४ Tensor Palati. ५ Superior Constrictor of Pharynx. ६ Ethmoid Bone. ७ Perpendicular Plate. ८ Triangular Cartilage of Nasal Septum. ९ Cribriform Plate. १० पटलं हृदिः (Roof). ११ Crista Galli. १२ Falx Cerebri. १३ Olfactory Nerves. १४ Lateral Masses.

[३६ श चित्रम्---भर्भरास्थि]

(पश्चिमतो दृष्टं—स्वाभाविकायतनञ्च)

सन्धिमत्, कोटराणि च तदधो नासागुह्या सानुबन्धानि । पश्चिमतलमपि शुषिरबहुलं तादृशेन जतूकास्थिपुरस्तलेन सन्धिमत् । अन्तस्तलं नासागुहायाः पार्श्वप्राचीरभूतं क्षुद्रशुक्तिकाकाराभ्यामस्थिफलकाभ्यामुपलक्षितञ्च, तयोः क्रमात् ऊर्ध्वशुक्तिका-मध्यशुक्तिका चेति संज्ञे । तयोराद्यां नासागुहायाः ऊर्ध्वसुरङ्गायाः, द्वितीया तु मध्यसुरङ्गायाश्चूडाभूता, सम्भोयते च तदधः अधःशुक्तिकास्थि । बहिस्तलं श्लक्ष्णचतुष्कोणफलकमयं नेत्रकोटरस्य अन्तःपीठनिर्मापकम्, तस्य नेत्रान्तपीठसंज्ञा । एकैकस्य च पार्श्वपिण्डस्यास्थिचतुष्टयेन सन्धिः । तद्वयथा—ऊर्ध्वं पुरःकपालस्य नेत्रच्छदिफलकेन, अधः ऊर्ध्वहन्वस्थ्या, पुरः अश्रुपीठास्थ्या, पश्चात् ताल्वस्थ्या चेति ।

सन्धानं चैवं भर्भरास्थ्यस्त्रयोदशभिः शिरोऽस्थिभिर्विज्ञेयम् । तद्वयथा—

पुरःकपालञ्च तथा जतूका नासास्थिनी चोर्ध्वहन् च तालू ।
सीराग्रिका चाश्रुधरे च शुक्ती त्रयोदशैतानि हि भर्भरास्थ्या ॥

पेशी तु नात्र निविशते कापि ।

तान्येतानि अष्टौ शिरःसम्पुटास्थीनि व्याख्यातानि ।

१ Superior Turbinated Process & Middle Turbinated Process. २ Inferior Turbinated Bone. अस्यैव केवलं शुक्तिकासंज्ञापि । ३ Os plantum. ४ सम्भोयते इति शेषः ।

अथ कपालचक्रकाणि ।

कपालचक्रकाणि नाम कपालास्थ्यां सौमन्तेषु स्थितानि समन्ततो दन्तुर-
धाराणि शकलानि । तानि प्रायशः पार्श्वकपालयोः सन्धाने दृश्यानि, विशेषतश्च
ब्रह्म-शिवरन्ध्रयोः सविधे । सर्व्वथा अनिश्चितावस्थानान्नेह तेषां पृथक्संख्या ।

अथ मुखमण्डलास्थीनि ।

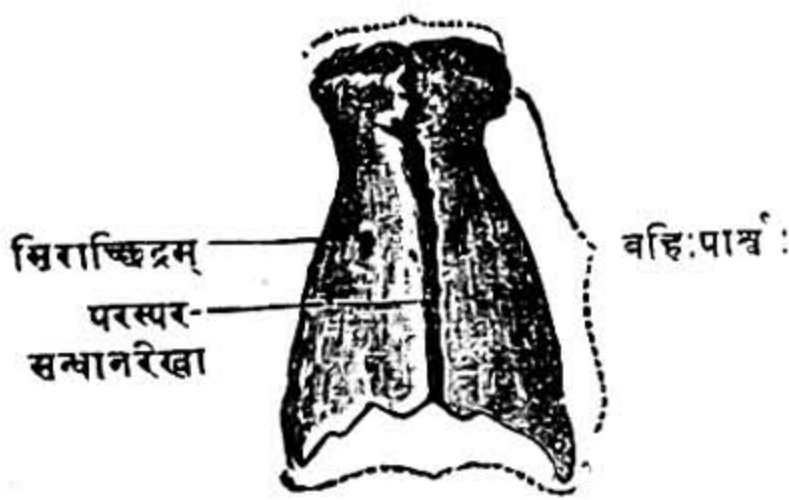
मुखमण्डलास्थीनि चतुर्दश मुखमण्डलनिर्मापकाणि । तदयथा—हे
नासास्थिनो, हे ऊर्ध्वहन्वस्थिनो, हे अश्रुपाठे, हे गण्डास्थिनो, हे ताल्वस्थिनो, हे
शुक्तिके चेति षट् युग्मास्थीनि (इति द्वादश) । सीराग्रिका अधोहनुश्चेति एका-
किनो अस्थिनो हे इति । तत्र हन्वस्थां प्रयोजनं भक्षणचर्व्वणादि, इतरेषान्तु
इन्द्रियाधिष्ठाननिर्माणादि ।

अथ नासास्थिनी ।

[३६ श चित्रम्—नासास्थिनी]

(सम्मुखतो दृश्ये)

ऊर्ध्वप्रान्ती

नासास्थिनी^१ हे नासामूलस्थे

बहिर्न्युजपृष्ठे अन्तःकोरोदरे च । ते
मध्यरेखायां परस्परसन्धायिनी । तयो-
रूर्ध्वप्रान्तयोः सन्धिः पुरःकपालास्थ्यो
नासामूलखातेन, बहिःपार्श्वयोस्तु ऊर्ध्व-
हन्वस्थ्योर्नासाकूटाभ्याम् । अधःप्रान्तयोः
पुनर्नासापार्श्विकाख्ययो स्तरुणास्थिभ्यां
संयोगः । पश्चिमतश्च परस्परसन्धान-
रेखायां सन्धीयेते पुरःकपालस्याग्र-

कण्टकं, भर्भरास्थि च । एकैकस्य च नासास्थ्योर्बहिस्तले मध्यतश्छिद्रं सिरा-
प्रवेशाय, अभ्यन्तरतश्च सूक्ष्मा परिखा नासानाडी^२ धारणाय ।

सन्धानञ्चैवमेकैकस्य नासास्थ्योऽस्थिचतुष्टयेन द्रष्टव्यम् ।

१ Wormian Bones. २ Nasal Bones. ३ Lateral Cartilages of the Nose.

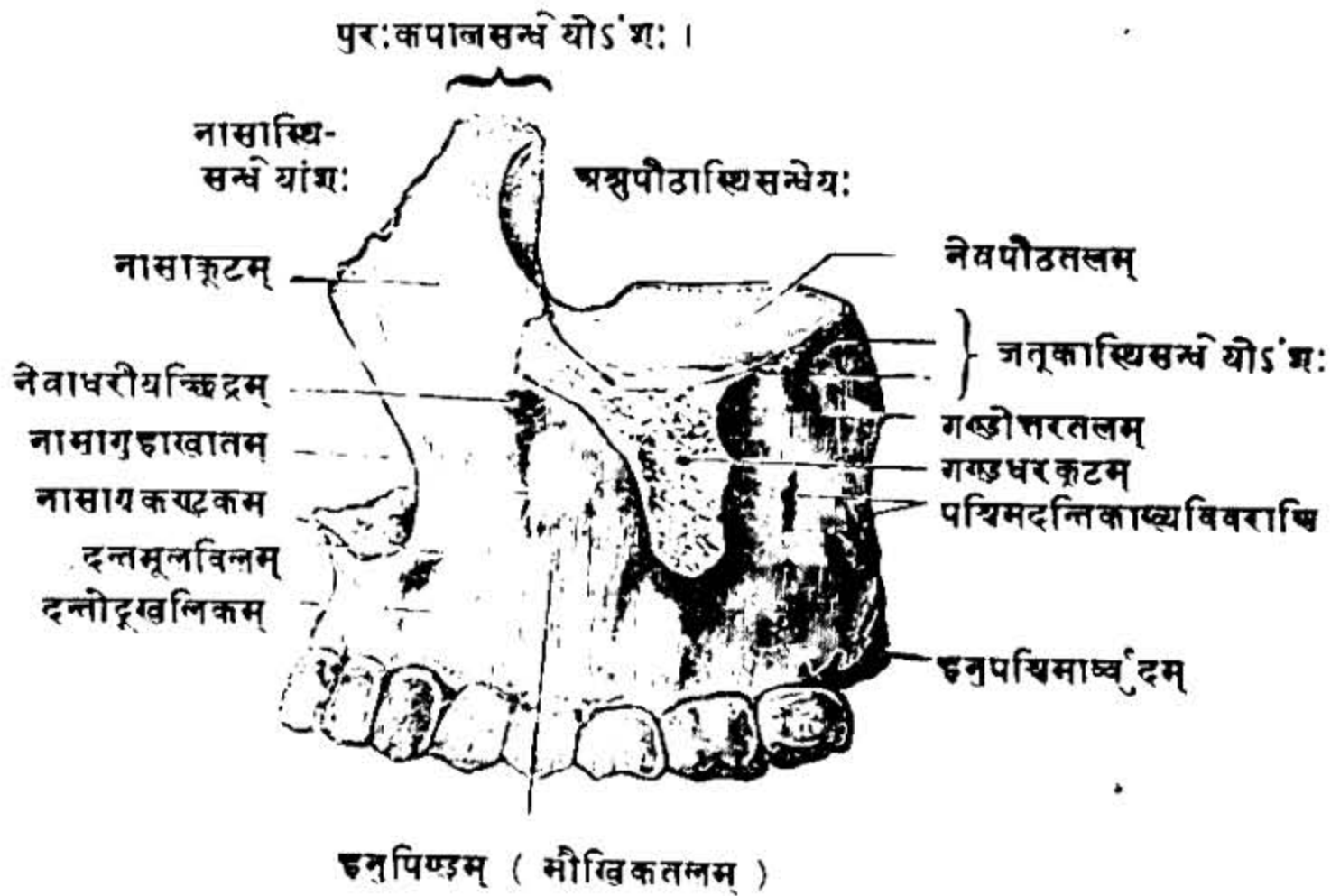
४ Nasal Nerve (Ext. Branch). ५ तरुणास्थिवर्जमिति बोध्यम् ।

अथ ऊर्ध्वहनुस्थिनी ।

ऊर्ध्वहनुस्थिनी हे मुखमण्डलास्थिषु प्रधानभूते । ताभ्यां हि परस्पर-संहिताभ्यां निर्मायते ऊर्ध्वहनुमण्डलं सतालुपटलं सदन्तोदूखलश्च । निर्माणोपकरणे च ते प्राधान्येन नासाकोटरयोर्नेत्रपौठयोः, मुखमण्डलपुरःपार्श्वभागयोश्च । आकारमहत्त्वेऽपि लघुतरे च ते शून्यगर्भत्वात् ।

एकैकस्य च ऊर्ध्वहनुस्थः पञ्च भागाः—मध्ये हनुपिण्डम्, अभितक्ष प्रवर्द्धन-चतुष्टयमिति । प्रवर्द्धनानि च उपरिष्ठान्नासाकूटम्, बहिःपार्श्वतो गण्डधर-कूटम्, अन्तःसीम्नि तालुफलकम्, अधःसीम्नि च दन्तोदूखलिकमिति । तत्र—

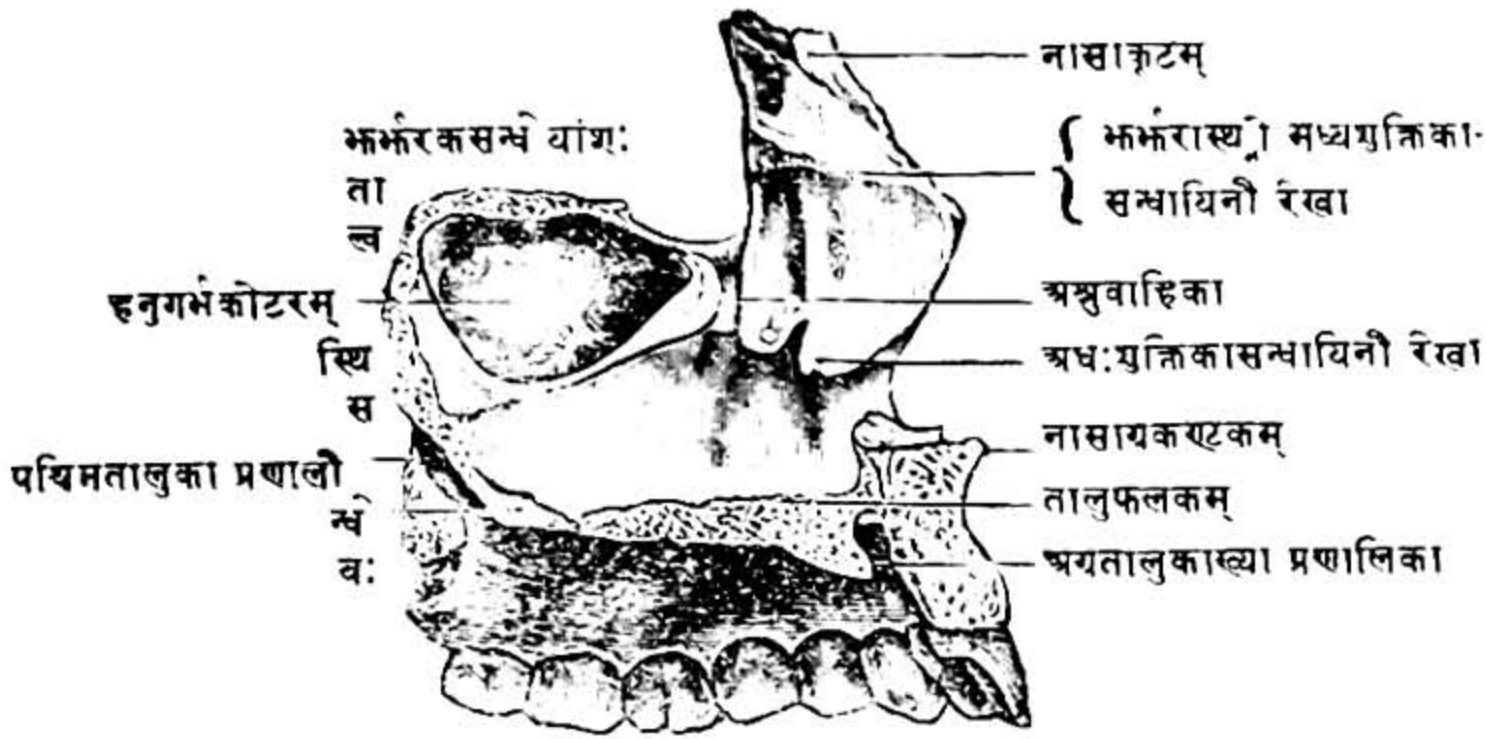
[३७श चित्रम्—ऊर्ध्वहनुस्थि (बहिस्तलम्)]

(१) हनुपिण्डं नाम शून्यगर्भमस्थिपिण्डं मध्यस्थम् । तस्य चत्वारि तलानि बहिस्तलं—मौखिकतलं नाम बहिर्मुखमण्डले दृश्यम्, गण्डोत्तरतलं गण्डधरकूटपश्चिमम्, नेत्रपौठतलं नेत्रकोटरभूमिभूतम्, अन्तरतलं नासास्थिविवरयोः पार्श्वप्राचीरभूतश्चेति । तेषु—

१ Superior Maxillary Bones. संश्रुते तु ऊर्ध्वहनुस्थोर्मिलितयोरैक्येन यद्वचनम् । तत्रापि सम्प्रति ऊर्ध्वहनुस्थोर्ध्वहनुस्थेति हे एव हनुस्थिनी (न तु त्रीणि) [सु० शा० ५ अ०] । २ Body.

[३८७ चित्रम्—ऊर्ध्वहन्वस्थि (अन्तस्तलम्)]

(क) मौखिकतले नेत्रकोटराधःसीम्निच्छिद्रं नेत्राधरीयं नाम, तदाख्य-
नाडी-धमनीनिर्गमाय ।

(ख) गण्डोत्तरतलं तदाख्यखातस्य प्राचीरनिर्मापकं शङ्खच्छदाख्यपेशी-
संघतम् । तत्र कानिचित् सूक्ष्माणि विवराणि पश्चिमदन्तिकाख्यानि तदाख्य-
नाडी-धमनीनां प्रवेशाय । तत्रोच्चावच उत्सेधः पश्चिममूले हनुपश्चिर्मावर्द्ध
नाम, तस्य ताल्वस्थ्या सन्धानम् ।

(ग) नेत्रपीठतलं नेत्रकोटरभूमेः पुरोभागनिष्पादकं तस्यान्तःसीम्नि
खातम् अश्रुपीठखातं नाम, तत्र सन्धीयते अश्रुपीठास्थि । बहिर्धारा चास्य क्रमात्
भ्रूकरक-ताल्वस्थिभ्यां सन्ध्यायिनी । सूक्ष्मा च तद्वहिःप्रान्ते सीर्ता नेत्राधरीय-
पेशी-धमनीनां धारणाय, छिद्रञ्चात्रैवाग्रदन्तिकाख्यनाडी-धमनीप्रवेशाय ।

(घ) आन्तरतलं नासाख्यविवरपार्श्वस्थम्, तस्य पुरःसीम्नि महत् खातं
नासाखातं नाम । द्विभागविभक्तञ्च तत्, मध्यतस्तालुफलकेन । तस्योर्ध्वतनी भागो
नासागुहांशः, अधस्तनस्तु मुखविवरांशः । दृश्यञ्च तत्रैव पार्श्वतो महत्
कोटरं हनुगर्भकोटरं नाम, तत् सानुबन्धं नासागुहाया मध्यसुरङ्गपथेन ।
वर्तते च तत् संहतकरोटी भ्रूकरक-शुक्तिका-ताल्वस्थिभिः पिहितम्, अन्तरा-
वृत्तञ्च कलाविशेषेण जीवच्छरीरे । द्वारञ्चास्य तथापिहितस्य सूक्ष्मं दृश्यते
शलाकामात्रप्रवेशार्हं नासागुहान्तः ।

१ Facial Surface. २ Infra-orbital Foramen. ३ Zygomatic Surface. ४ Pos-
terior Dental Canals. ५ Tuberosity. ६ Orbital Surface. ७ Lachrymal Notch.
८ Infra-orbital Canal. ९ Opening of Anterior Dental Canal. १० Internal Sur-
face. ११ Nosal Fossa. १२ Antrum of Highmore. १३ Middle Meatus of the
Nose. १४ एतच्च सर्वं प्राणेन्द्रियवर्णनावसरे सम्यक् स्फुटीभविव्यति ।

(२) नासाकूटं नाम नासामूल-पार्श्वगं प्रवर्द्धनम् । तस्य सन्धिरूर्ध्वं पुरःकपालेन, मध्यरेखायां नासास्थ्या, बहिःसोमि च अश्रुपीठास्थ्या । अन्तस्तल-चास्य खातोदरं नासामध्यसुरङ्गानिर्माणाय । तत्र च रेखाद्वयं क्रमात् भर्भर-कास्थो मध्यशुक्तिकाभागस्याधःशुक्तिकास्थश्च सन्धानाय । पश्चिमतश्चास्य स्फुटा परिखा अश्रुवाहिकाया धारणाय ।

(३) गण्डधरकूटं नाम त्रिकोणाकार उत्सेधो बहिःपार्श्वगः । तस्य गण्डास्थ्या सन्धानम् ।

(४) तालुफलकं नाम तालुपुरोभागनिर्माणकं फलकं हनुपिण्डस्यान्तर-तलादुद्गतम्, तस्योर्ध्वतलं नासामूमिः, अधस्तलञ्च तालुच्छदिभूतम् । सन्धीयते च तन्मध्यरेखायामितरस्योर्ध्वहन्वस्थस्तालुफलकेन । एवंसंहितस्य च तालुफल-कस्य पुरोभागे मध्यरेखायां दृश्यते खातमधस्तले तत् अग्रतालुखातं नाम, तत्र चत्वारि च्छिद्राणि नासातालुगामिनीनां नाडी-धमनीनां तालुप्रवेशाय । ऊर्ध्वतले च तालुफलकस्य मध्यरेखायाः पुरोऽर्धे समुन्नता रेखा सीरिकास्थः सन्धानाय । पश्चिमधारायाञ्च तालुफलकस्य सन्धीयते ताल्वस्थो ह्रस्वपत्रकम् ।

(५) दन्तोदूखलिकं नाम दन्तोदूखलधारणमर्द्धचन्द्राकारमधोमुखं प्रवर्द्ध-नकम् । तत्र बाल्ये पञ्च दन्तोदूखलानि, यौवने त्वष्टौ, तत्तत्संख्यकदन्तधारणाय । तद्बहिःपृष्ठे च खातं दन्तमूलविलोख्यं पेशीसंयोगाय ।

सन्धानञ्चैवमेकैकस्योर्ध्वहन्वस्थो नवभिरस्थिभिर्द्रष्टव्यम् । तस्य चायं संग्रह-श्लोकः—

स्वनान्ना गण्डनासाश्रुसीरिकातालुशुक्तिभिः ।

भर्भराग्रकपालाभ्यां नवभिर्हनुर्गुह्यगा ॥

पेश्यश्चात्र संयुन्यन्ते एकैकस्मिन्नुर्ध्वहन्वस्थि, एकादश । ताः प्रायेण नेत्रोन्मीलन-निमीलन-नासाधरोष्ठसंकोचन-विस्फारण-चर्वणादिकार्याः । तासां विवरणं पेश्यध्याये वक्ष्यते ।

१ Nasal Process. २ Lachrymal Duct. ३ Malar Process. गण्डकूटमिति तु

गण्डास्य उन्नतभागस्य संज्ञा । ४ Palate Process. ५ Anterior Palatine Fossa.

६ Naso-palatine Nerves and Anterior Palatine Vessels. ७ Alveolar Process.

दन्तोदूखलानां धारणादियं संज्ञा । ८ Incisive Fossa.

अथ अश्रुपीठास्थिनी ।

अश्रुपीठे अश्रुधरे वा (२८श चित्रम्) नाम द्वे क्षुद्रास्थिनी नासास्थ्योर्नासाकूटयोश्च पश्चादक्षिकोटरपार्श्वान्तर्निगूढे तनुपत्रनिर्मिते अर्धपात्र-सदृशाकारे च । अश्रुवाहिकाख्यप्रणालीधारणात्तयोरश्रुपीठसंज्ञा ।

[३६श चित्रम्—अश्रुपीठास्थि]

(बहिस्तलम्)

पुरःकपालसन्धेयांशः

शुक्तिकासन्धेयमङ्गुशप्रवर्द्धनम् ।

एकैकस्य चाश्रुपीठस्य द्वे तले— बहिस्तलमन्तस्तलञ्चेति । तत्र बहिस्तले अश्रुमार्गधारणाय प्रणाली—अश्रुवाहिका नाम (चित्रे अ) । अन्तस्तलन्तु भर्भरास्थुः कोटरद्वारपिधानभूतम् ।

चतस्रश्चास्य धाराः,—तत्र ऊर्ध्वधारायां सन्धीयते पुरःकपालास्थि,

अधोधारायामग्रतः अङ्गुशाकारप्रवर्द्धनेन शुक्तिका, पुरोधारायामूर्ध्वहन्वस्थो नासाकूटम्, पश्चिमधारायां भर्भरकस्य नेत्रपार्श्वपीठम् ।

अथ गण्डास्थिनी ।

गण्डास्थिनी द्वे वाणायफलकसदृशाकारे गण्डयोः (४०श चित्रम्) । ताभ्यां निर्मीयेते गण्डोत्सेधौ, भूमी च नेत्रकोटरयोरंशतः । तयोरैकस्य द्वे तले—बहिस्तलमन्तस्तलञ्चेति । तत्र—

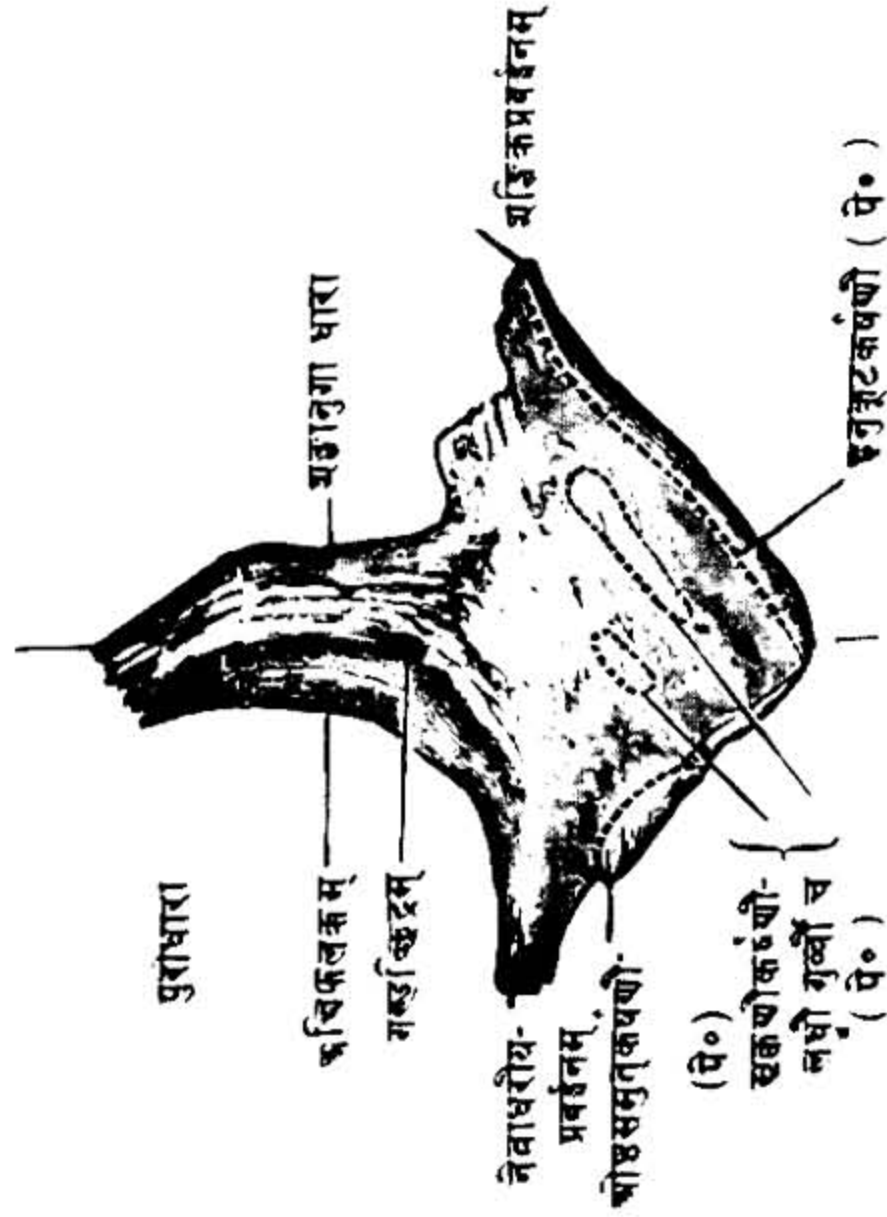
१ Lachrymal Bones. २ Nasal Duct. ३ Malar Bones. गण्डास्थीति सुश्रुतकृताख्या ।

चरकी लस्यैव गण्डकूटसंज्ञा ।

[४०श चित्रम्—गण्डास्थि (वामम्)] ।

(बहिस्तलम्)

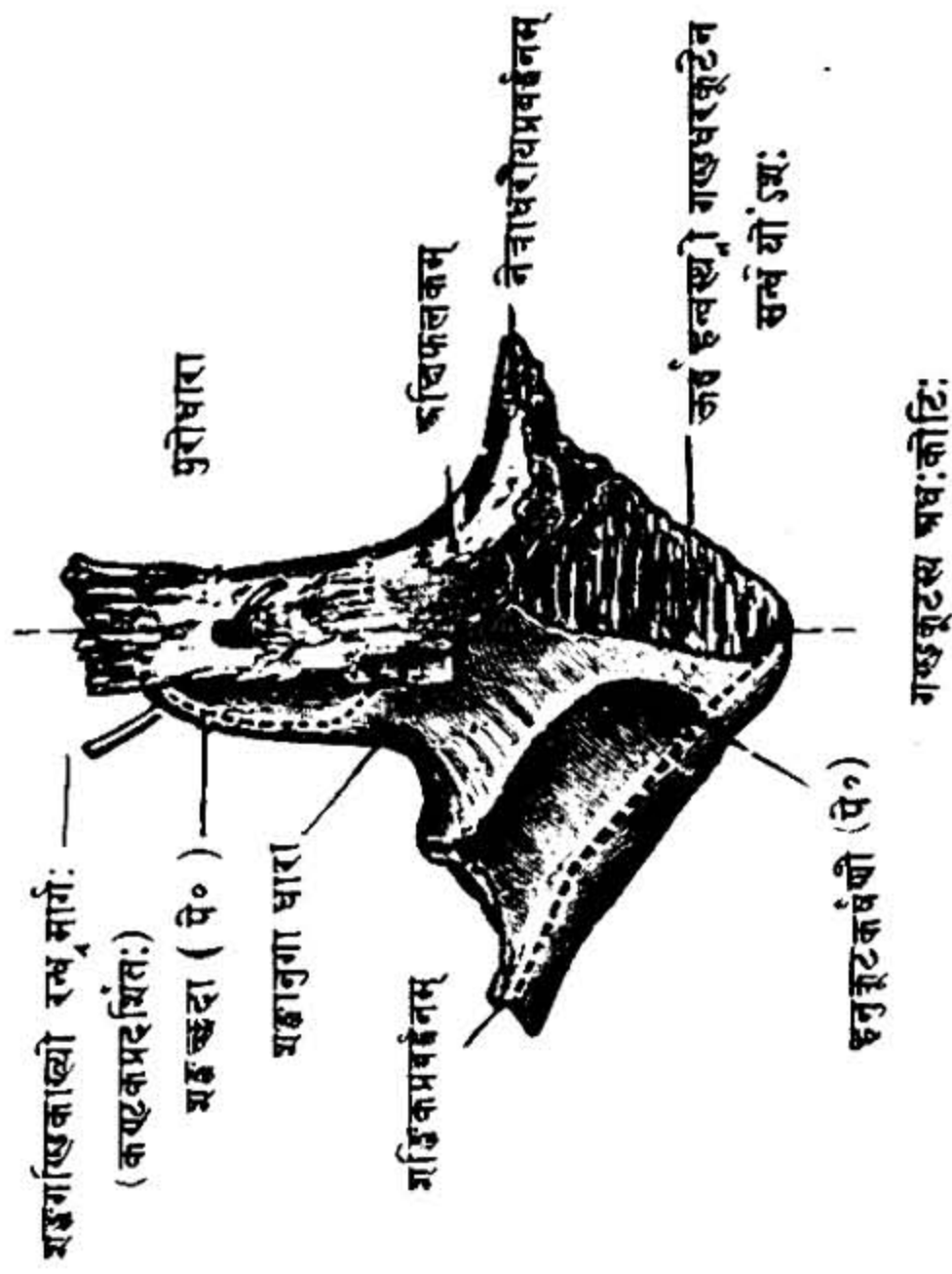
अपाङ्गप्रबर्धनम्

गण्डकृटस्य अधःकोटिः

(अन्तस्तलम्)

अपाङ्गप्रबर्धनम्

गण्डकृटस्य अधःकोटिः

बहिस्तलं न्युज्जृष्टम् गण्डकूट^१निर्मापकम् । तत्र च्छिद्रं गण्ड-
च्छिद्रं^२ नाम नाडी-धमनीनिर्गमाय ।

अन्तस्तलं कोरोदरम्, तत्र बभ्रुरतिकोणांशे ऊर्ध्वहन्वस्थो गण्डधर-
कूटस्य सन्धानम् ।

चत्वारि चैककस्मिन् गण्डास्थि प्रवर्द्धनकानि, तेषु त्रीणि क्रमात् पुरः-पश्चि-
मोर्ध्वकोटिभूतानि, एकमक्षिकोटरभूमिप्रविष्टम् । तत्र—

(१) पुरःप्रवर्द्धनं सूक्ष्माग्रं नेत्राधेरीयं नाम, ऊर्ध्वहन्वस्था सन्धेयम् ।

(२) पश्चिमप्रवर्द्धनं शङ्खिकं नाम शङ्खास्थो गण्डप्रवर्द्धनेन सन्धायि ।

(३) ऊर्ध्वप्रवर्द्धनम् अपाङ्गप्रवर्द्धनं नाम अग्रकपालस्य बाह्यकोणेन
सन्धिमत् ।

(४) अक्षिफलकम्^३ अक्षिकोटरभूमेरंशभूतमीषत्खातोदरम् ऊर्ध्वपुरः-
प्रवर्द्धनयोर्मध्यस्थम् । तत्र च शङ्खगण्डिकास्थो रन्ध्रमौर्गो गण्डच्छिद्रान्तो नाडी-
प्रवेशाय । धारा चास्य पश्चान्मुखी जतूकास्था सन्धायिनी ।

अधःकोटिस्तु गण्डास्थो न केनापि सन्धायिनी । अनुभूयते च सा सगण्डकूटा
त्वचोऽधस्तात् ।

सन्धानञ्च वमेकैकस्य गण्डास्थ्यश्चतुर्भिरस्थिभिर्द्रष्टव्यम् । श्लोकसायं
तत्स्मरणार्थः—

शङ्खे नाग्रकपालेन चोर्ध्वहन्वा जतूकया ।

एकैकमिह गण्डास्थि चतुर्भिर्दृढसंहितम् ॥

पेश्यः पुनरत्र निविशन्ते पञ्च । तदयथा—बहिस्तले ओष्ठसमुत्कर्षणी,
सृक्कणीकर्षणी लघ्वी गुर्वी चेति तिस्रः । अन्तस्तले—शङ्खच्छिद्रा, हनुकूटकर्षणी
चेति द्वे ।

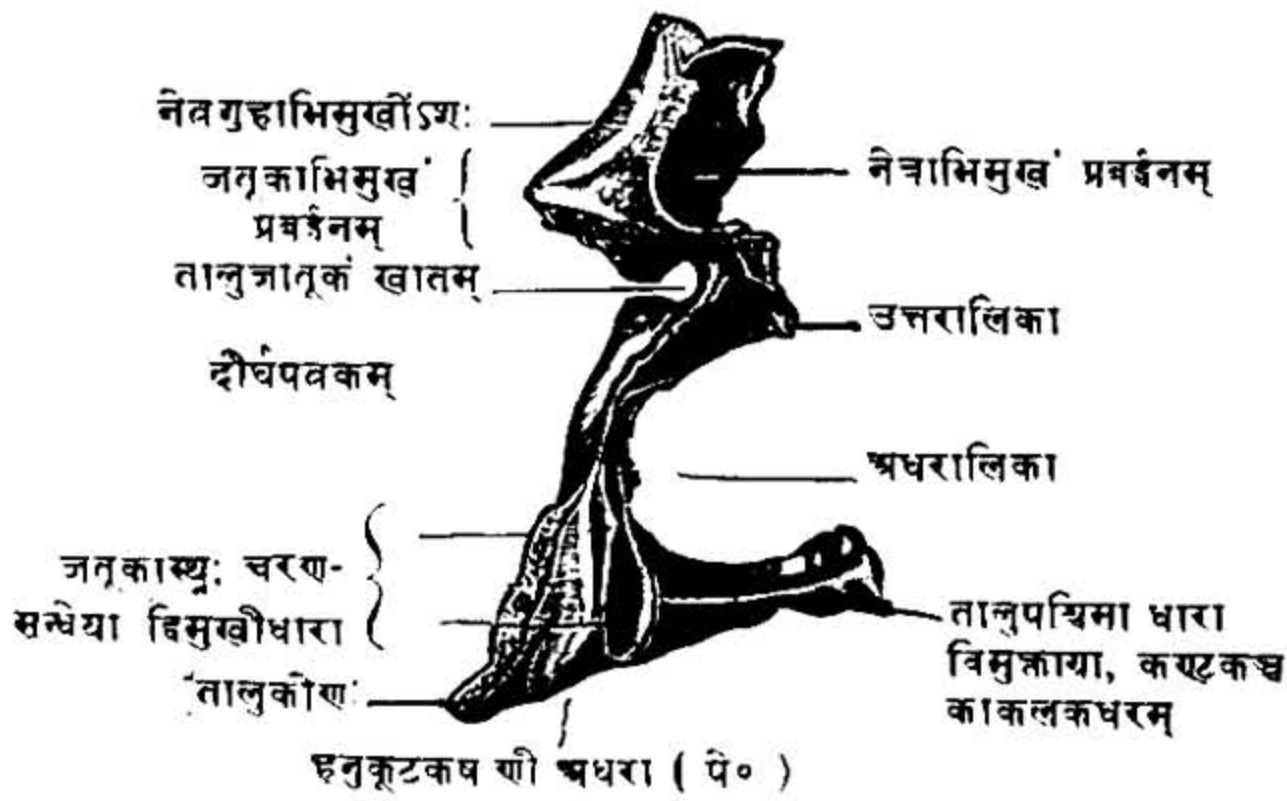
१ Malar Tuberosity. २ Malar Foramen. ३ Infra-orbital Process. ४ Zygomatic Process. ५ Frontal Process. ६ Orbital Process. ७ Temporo-Malar Canal. गण्डच्छिद्रञ्च क्वचिद् युग्मं दृश्यते । ८ Levator Labii Superioris. ९ Zygomaticus minor and major. १० Temporal. ११ Messeter.

अथ ताल्वस्थिनी ।

ताल्वस्थिनी^१ द्वे (४१श चित्रम्) तनुपत्रकनिर्मिते नेत्र-नासास्य-कुहराणां पश्चिमस्थे खनित्राकारे । ते च नेत्रकोटरभूमेर्नासाभूमिपार्श्वयोस्तालु-पटलस्य च निर्माणसहायभूते । तयोरेकैकस्य द्वौ भागौ प्रतनुपत्रकमयी—दीर्घपत्रकं ऋक्षपत्रकञ्चेति । तत्र—

[४१श चित्रम्—ताल्वस्थि (वामम्)]

(पश्चिमतोदृष्टम्)

(१) दीर्घपत्रकं नेत्रकोटरान्तात्तालुमूलं यावदालम्बितम् ।

तस्य पुरोधारा ऊर्ध्वहन्वस्थिपिण्डस्य पश्चात् सन्धेया, पश्चिमधारा तु द्विमुखी जतूकास्थुश्चरणफलकयोरन्तराले सन्धायिनी । तस्यान्तस्तलं मष्टणं समुन्नताभ्यामालिकाभ्यां त्रिभागविभक्तञ्च । तत्र ऊर्ध्वतनी आलिका उत्तरालिका नाम, तत्र सन्धीयते भर्भरास्थोऽवयवो मध्यशुक्तिकास्थः । अधस्तनी तु आलिका अधरालिका नाम, तत्र शुक्तिकास्थुः सन्धानम् । अनयोश्च मध्यस्थः प्रदेशो नासापथस्य मध्यसुरङ्गयाऽनुषज्यते ; तदूर्ध्वाधरौ तु प्रदेशौ ऊर्ध्वाधरसुरङ्गाभ्याम् ।

१ Palate Bones. २ खनित्रं भूमिखननयन्त्रं (कोदाल वा कुदालि—इति भाषा), Spade. Vertical Plate. ४ Superior Turbinate Crest. ५ Inferior Turbinate Crest.

बहिस्तलन्तु दीर्घपत्रकस्य पश्चिमतालुकाख्यया सूक्ष्मपरिख्याङ्कितम् ऊर्ध्व-
हन्वस्थ आन्तरतलेन सन्धेयञ्च ।

अथास्य दीर्घपत्रकस्य चूड़ायां द्वे प्रवर्द्धनके पुरःपश्चिमप्रसृते । तयोः पुरोगं
नेत्रकोटरभूमिप्रवेशि, तस्य जतूका-भर्भरकोर्ध्वहन्वस्थां नेत्रपीठफलकैः
सन्धानम् । पश्चिमगं जतूकास्थिसन्धायि । सन्धौ चानयोः खातं तालुजातूकं
नाम, तेन नाडी-धमनीनां नासाभ्यन्तरतः प्रवेशः ।

(२) ऋस्वपत्रकं नाम दीर्घपत्रकस्य मूलादुदगतमन्तर्मुखं पत्रकम् ।
तस्योर्ध्वतलं नासाभूमिः, अधस्तलञ्च तालुपटलस्य पश्चिमभागनिर्मापकम् ।
पुरोधारा ऊर्ध्वहन्वस्थस्तालुफलकेन सन्धायिनी, पश्चिमधारा तु मुक्तैव, कोमल-
तालुधरा च, कण्ठकञ्चात्र काकलकधरम् ।

ऋस्वदीर्घपत्रकयोः सन्धानकोणसु तालुकोणाख्यः ।

स च इतरताल्वस्थो ऋस्वपत्रकेणान्तर्धारायां सन्धिमान् । सन्धौ चानयो-
रुपरिष्ठात् परिखा सीरिकास्थो दृढसन्धानाय ।

सन्धानञ्चैवं षड्भिरस्थिभिस्ताल्वस्था विज्ञेयम् । एष च तत्-
संग्राहकः श्लोकः ।

भर्भरञ्च जतूका च शुक्तिका चाथ सीरिका ।

स्वसंज्ञञ्चोर्ध्वहन्वस्थि ताल्वस्था संहितानि षट् ॥

पेश्यः पुनरत्र संयुज्यन्ते चतस्रः,—उत्तरा कण्ठसंकोचनी, अधरा हनुकूट-
कर्षणी, काकलकिनी, तालुत्तंसनी चेति ।

अथ शुक्तिकास्थिनी ।

शुक्तिकास्थिनी द्वे — (४८श चित्रान्तर्दृश्ये) प्रतनुशुषिरपत्रमये क्षुद्रशुक्तिका-
कारे, नासागुहायां निम्नमध्यसुरङ्गयोर्मध्यस्थे । ते च भर्भरकास्थः शुक्तिका-
फलकापेक्षया निम्नस्थे — इति तयोः क्वचित् अधःशुक्तिका-संज्ञापि ।

१ Posterior Palatine Canal. २ Orbitel Process. ३ Sphenoidal Process.
४ Spheno-palatine Notch. ५ Horizontal Plate. ६ Uvula. ७ Superior Constrictor
of Pharynx. ८ Internal Pterygoid. ९ Azygos Uvulae. १० Tensor Palati. ११ In-
ferior Turbinated Bone.

एकैकयोश्च शुक्तिकयोः द्वे तले—अन्तस्तलं बहिस्तलञ्च । तत्राद्यं कोरोदरं नासापथस्य निम्नसुरङ्गानिर्मापकम्, द्वितीयं न्युज्जपृष्ठं नासामध्यप्राचीराभिमुखम् ।

अस्याश्चोर्ध्वधारा पुरोभागे ऊर्ध्वहन्वस्थ्या सन्धायिनौ, पश्चिमभागे च ताल्वस्थ्या । द्वे च तत्र प्रवर्द्धनके अश्रुकूटक-भर्भरकूटकसंज्ञे,—तयोराद्यं सन्धीयते अश्रुधरास्थ्या, द्वितीयन्तु भर्भरास्थ्या । अधोधारा पुनरस्या विमुक्ताग्रा । एष चास्याः सन्धिस्मारकः श्लोकः ।

भर्भरेणोर्ध्व हन्वस्थ्या ताल्वस्थ्या चाश्रुधारिणा ।
चतुर्भिरूर्ध्वमेव स्यात् शुक्तिका दृढसंहिता ॥

अथ सीरिका ।

सीरिका सीराग्रिका वा नाम (४२श चित्रम्) नासाखातस्य पश्चिमभागे मध्यप्राचीरभूतमस्थिफलकं सीराग्रसदृशाकारं प्रतनुपत्रमयम् । अस्याश्चाग्रधारायां संयुज्यते भर्भरकास्थ्यो मध्यफलकं नासाग्रप्राचीरभूतं, त्रिकोणतरुणास्थि च । पश्चिमधारा त्वस्याः गलविवराभिमुखी विमुक्ताग्रैव । अधोधारा चास्या ऊर्ध्वहन्वस्थ्योस्ताल्वस्थ्योश्च परस्परसन्धानरेखायां संहितेति, तत्रास्थिचतुष्टयेन सन्धिः । ऊर्ध्वधारा तु परिखाङ्किता तटद्वयोपलक्षिता च, तत्र जतूकास्थो निम्नतलस्थया रसनिकास्थ्यरेखया सन्धिः ।

[४२श चित्रम्—सीरिकास्थि] ।

पार्श्वयोश्च सीरिकास्थः सूक्ष्मे परिखे^१ नासातालुकाख्यनायोर्धारणाय ।

अयञ्चास्य सन्धिस्मारकः श्लोकः ।

ऊर्ध्वहन्वस्थियुगलं तालुयुग्मञ्च भर्त्सरम् ।

जतुका चेति षट्केन संहिता सीरिका दृढम् ॥

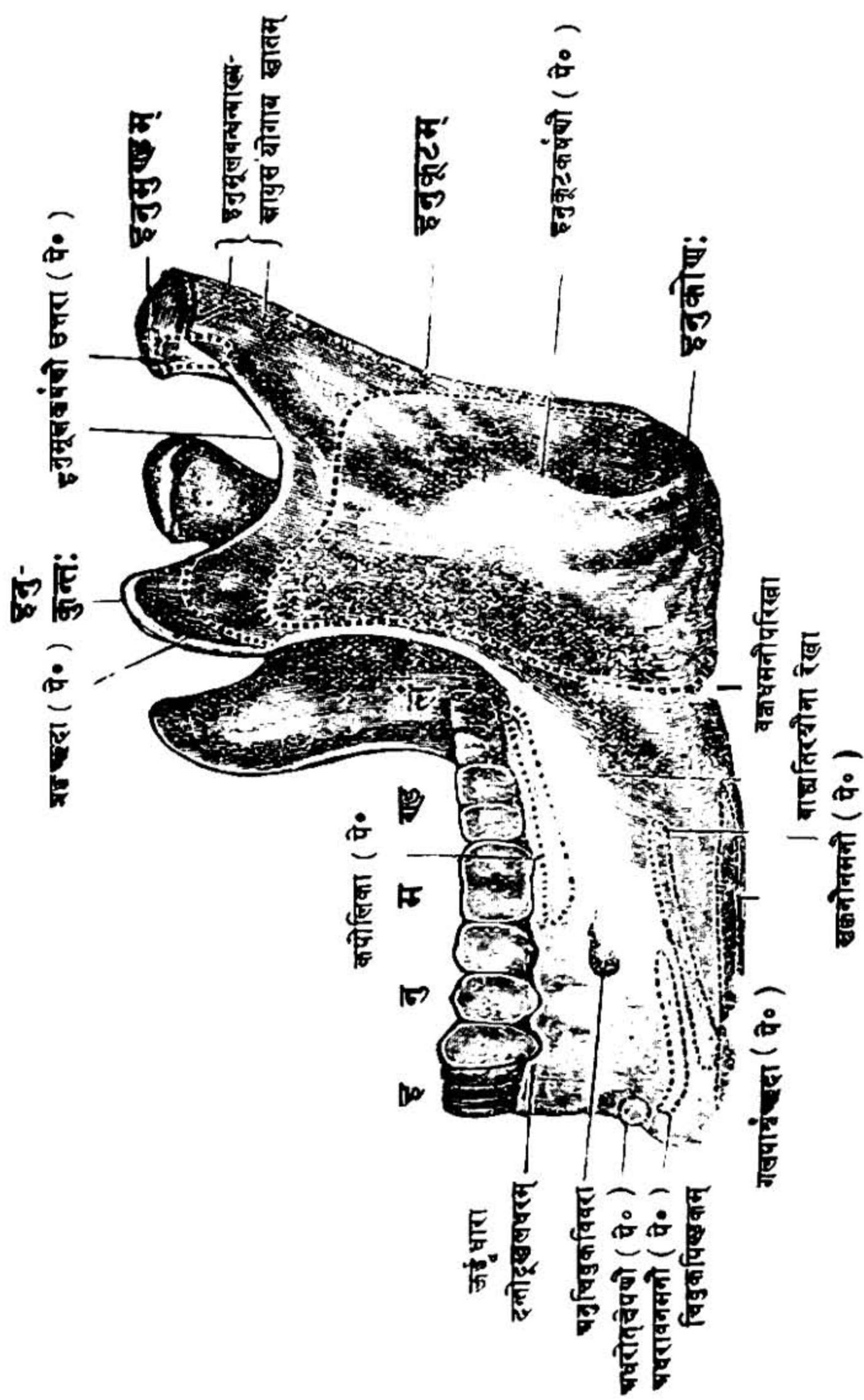
अथ अधोहन्वस्थि ।

अधोहन्वस्थि (४३३ चित्रम्) तावदेकमधोदन्तपंक्तिधारणं मुख-
मण्डलास्थिषु बृहत्तमं दृढतमञ्च । तस्य द्वौ भागौ,—हनुमण्डलं नामाश्वखुरा-
कारोभागः, हनुकूटद्वयञ्च तुङ्गोर्ध्वगं हनुसन्धिप्रविष्टमुभयतः । तत्र—

(१) हनुमण्डलम् अधस्तनदन्तोदूखलधारकं मुखमण्डलाधःसीम-
सम्पादकम् । तच्च बाल्ये पृथगवस्थितयोर्वामदक्षिणार्धयोश्चिवुकदेशे संहितयो-
रेकीभावान्निष्पन्नमिति तत्त्वज्ञाः । तस्य च द्वे तले,—बाह्यतलमान्तरतलञ्चेति,
द्वे च धारे—ऊर्ध्वधारा अधोधारा चेति ।

तत्र बाह्यतले चिवुकदेशे उत्सेध श्चिवुकपिण्डं नाम । तदुभयतः अधरोत्-
क्षेपण्योः पेश्योर्निवेशः । ततश्च समुद्गता सन्धानाङ्गभूता रेखा चिवुकसन्धानिका
नाम ।

१ Naso-palatine Grooves. २ Inferior Maxillary Bone. ३ Horizontal Portion
or Body. ४ Mental Process. ५ Levator Labii Inferioris. ६ Symphysis menti.

तदुभयतश्च पश्चाद् विवरे अनुचिवुर्काख्ये तदाख्यनाडी-सिरा-धमनीनां प्रवेशाय । तयोरेकैकस्य मूलतस्तिर्य्यक्-पश्चिमाभिमुखा रेखा बाह्यतिरश्चीना^१ नाम,— तदुपकरणे च निविशेते अधरावनमनी, सृक्कणीनमनी^२ चेति पेश्यौ, तदधस्ताच्च अधोधारासमीपे गलपार्श्वच्छ्रुदा^३ नाम पेशी ।

आन्तरतलं तावदीषत्कोरोदरं सर्वत्रैव, तत्र मध्यरेखामुभयतो द्वे द्वे कला-यके—रसनाकलायके^४ नाम । तत्र पेशीचतुष्टयस्य संयोगः । तन्मूलतश्च तिर्य्यगूर्ध्वं पश्चाद्गता रेखा आन्तरतिरश्चीना नाम, सेयं मुखभूमिकण्ठिकाख्यपेश्याः प्रभव-भूता । अस्याश्चोपरिष्ठात् पुरोभागे खातं जिह्वाधरिकारख्यग्रन्थिधारणाय । अपरश्चास्या अधस्तात् पश्चिमतः खातं हन्वर्धरीयं नाम तदाख्यग्रन्थिधारणाय ।

ऊर्ध्वधारा तावत् हनुमण्डलस्य दन्तोदूखलमण्डलधरा । दन्तोदूखलानि च बाह्ये पञ्च पञ्च एकैकार्धे, इष्टाष्टौ च यौवने । विलीयन्ते च तानि बार्धके । पश्चार्धयोश्च तत्र निविशेते कपोलिकाख्ये पेश्यौ । दन्तास्तु समग्रकरोटिवर्णने वर्णनीयाः ।

अधोधारा पुनः स्थूलाग्रा त्वङ्मात्रावरणा च । तस्याः पश्चिमप्रान्तयो र्नातिगभीरे परिखे वक्त्रधमनीपरिखे नाम वक्त्रधमन्या^५ धारणाय ।

(२) हनुकूटं^६ द्वयं नाम हनुमण्डलस्य पश्चिमप्रान्ताभ्यामुदगतं चतुरस्रप्रायं प्रवर्धनद्वयम् । तदेव हनुमूलबन्धनसंज्ञमिति प्राञ्चः^७ ।

एकैकस्य च हनुकूटस्य द्वे शिखरे,—पुरस्तात् हनुकुन्तः, पश्चिमतो हनुमुण्ड-चेति । द्वे च तले—बाह्यमाभ्यन्तरञ्चेति । चतस्रश्च धाराः—पूर्व-पश्चिमो-त्तराधराः ।

१ Mental Foramina. २ Ext. Oblique line. ३ Depressor Labii Inferioris.
४ Depressor Anguli Oris. ५ Platysma Myoides. ६ Genial Tubercles. ७ Inter-
nal Oblique line. ८ Mylo-hyoid. ९ Sublingual Gland. १० Submaxillary Gland.
११ Buccinator. १२ Facial Arteries. १३ Rami of Lower Jaw. १४ चरककृतं संज्ञा ।

तत्र हनुमुण्ड^१ नाम वर्तुलप्रायं पश्चिमशिखरं हनुसन्धिखातप्रवेशि । तन्मूलश्च परितः सम्बध्यते स्नायुकोषः । अभ्यन्तरतले चास्य मूलतो निविशते हनुमूलकर्षणी उत्तरा नाम पेशी ।

हनुकुन्ती^२ नाम त्रिकोणप्रायं कुन्ताग्रसदृशं पुरःशिखरं हनुकूटस्य । तत्र निविशते बाह्याभ्यन्तरतलयोः शङ्खच्छ्रदाख्या पेशी ।

बहिस्तले पुनर्हनुकूटस्य निविशते हनुकूटकर्षणी नाम पेशी । अन्तस्तले च हनुमूलकर्षणी अधरा । मध्ये चान्तस्तलस्य स्फुटं विवरम् अधराया दन्तमूल-सुरङ्गाख्यायाः प्रणाल्या द्वारभूतम्, तेन अधरदन्तमूलिकाख्यानां सिरा-धमनी-नैडीनां प्रवेशः ।

अथास्य हनुकूटस्य ऊर्ध्वधारा^३ अर्धचन्द्राकारा, तद्वारेण हनुकूट-कर्षणाख्यपेशीमभितः प्रसरन्ति नाड्यः सिरा-धमन्यश्च । अधोधारा तावत् हनुमण्डलाधोधारया सानुबन्धा । कोणश्च तत्र पश्चिमतो हनुकोणी^४ नाम—तत्र हनुकोणिकाख्यस्नायोः संयोगः । पुरोधारा तन्वी पेशीनिगूढा च । पश्चिमधारा पुनः स्थूला कर्णमूलिकाख्यग्रन्थि-समाच्छन्ना च ।

सन्धानं पुनरधोहन्वस्थः शङ्खास्थोर्हनुसन्धिखाताभ्यां परिज्ञेयम् ।

पेश्यस्त्वह निविशन्ते पञ्चदश युग्माः यथोक्ताः ।

एतावांश्च अधोहन्वस्थि लक्ष्यो विशेषः, यथा बाल्ये हनुकूटयोर्हनुमण्डलं प्रति तिर्यङ्निविष्टयोः क्रमाद् यौवने ऋजुभावः, बार्द्धके च पुनर्विशेषत-स्तिरस्तीनता दन्तोदूखलविलयं^५ चेति ।

तान्येतानि मुखमण्डलास्थीनि व्याख्यातानि ।

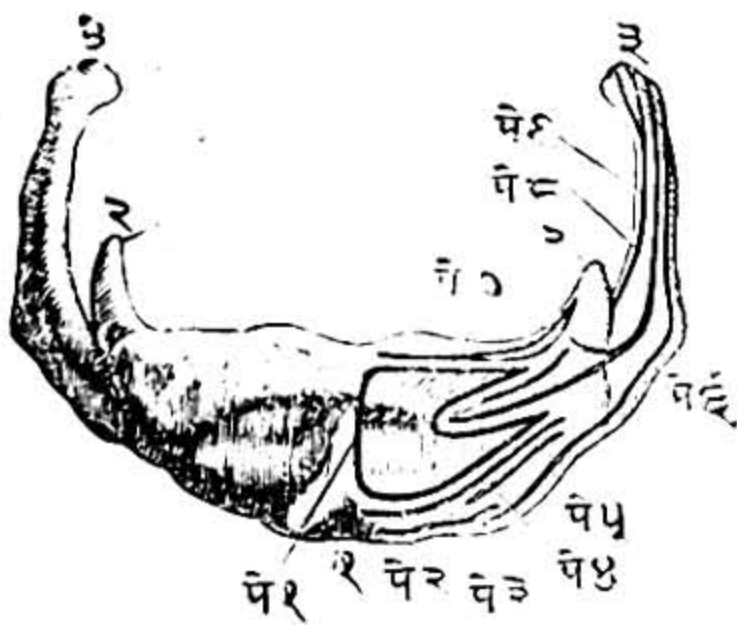
अथ कण्ठिकास्थि ।

कण्ठिकं जिह्वामूलिकं^६ वा नाम (४४श चित्रम्) रसनामूलग-मण्डलखुराकारमस्थिखण्डं नानापेशीनिवेशभूमिभूतं कण्ठे श्वासपथचूडाया-

१ Condyle of Lower Jaw. २ Ext. Pterygoid. ३ Coronoid Process. ४ Masseter. ५ Internal Pterygoid. ६ Opening of Internal Dental Canal. ७ Inferior Dental Vessels and Nerve. ८ Sigmoid Notch. ९ Angle of Lower Jaw १० Parotid Gland. ११ अतएव बार्द्धके अधोहनीरगतः प्रसरो वक्रविकृतिविशेषश्च । १२ Hyoid Bone.

मवस्थितम् । तच्च शून्यलम्बितमिव वर्तते सुदीर्घस्नायुरज्जुभ्यां शङ्खास्थोर्मूल-
शिफाद्वयप्रतिबद्धम् । तस्य च त्रयो भागाः—कण्ठकपिण्डं, महाशृङ्गद्वयं, लघु-
शृङ्गद्वयञ्चेति । तत्र—

(४४ श चित्रं—कण्ठकास्थि)

चित्रव्याख्या—

१ कण्ठकपिण्डम् । २, २, लघुशृङ्गद्वयम्
३, ३, महाशृङ्गद्वयम् । पेशीनिवेशास्तु—पे १
चिबुककण्ठिका । पे २, उरःकण्ठिका ।
पे ३, मुखभूमिकण्ठिका । पे ४, अंस-
कण्ठिका । पे ५, शिफाकण्ठिका । पे ६,
अवटुकण्ठिका । पे ७, चिबुकजिह्वाकण्ठिका ।
पे ८, जिह्वाकण्ठिका । पे ९, मध्यमा
कण्ठसङ्कोचनी ।

(१) कण्ठकपिण्डं नाम मध्यस्थं
पिण्डं मध्यरेखाङ्कितम् (चित्रे १) । तत्र
पुरस्तले निविशन्ते द्वादश पेश्यः (षट्
एकैकतः) । ताः क्रमात् चिबुककण्ठिका,
उरःकण्ठिका, चिबुकजिह्वाकण्ठिका,
मुखभूमिकण्ठिका, शिफाकण्ठिका,
अंसकण्ठिका चेति नाम । पृष्ठतलन्त्वस्य
मसृणं कलासम्बद्धञ्च गोजिह्विकाया ।

(२) महाशृङ्गद्वयं नाम मध्यपिण्ड-
मुभयतः पश्चिमाभिमुखं स्वनामव्याख्या-
तम् । तयोरग्रकोट्योः स्फुटे अर्बुदके
स्नायुरज्जुसंयोगाय । तयोरेकैकस्मिन्
निविशन्ते तिस्रः पेश्यः,—क्रमात् मध्यमा
कण्ठसङ्कोचनी, जिह्वाकण्ठिका, अवटु-
कण्ठिका चेति ।

(३) लघुशृङ्गद्वयं महाशृङ्गयोः
क्रोडस्थम् । तदग्रकोट्योरपि स्नायुरज्ज्वोः
शङ्खास्थिशिफाद्वयसङ्गतयोः संयोगः ।

तान्येतानि शिरोग्रीवास्थौनि पृथग् व्याख्यातानि ।

१ Body or Basihyal. २ Genio-hyoid. ३ Sterno-hyoid. ४ Genio-hyo-glossus.
५ Mylo-hyoid. ६ Stylo-hyoid. ७ Omo-hyoid. ८ गोजिह्विका नाम जिह्वामूलस्थं शासपथ-
च्छादनशीलं तरुणास्थिपत्रकमये व यमाणम् । चरककृतेयं संज्ञा (Epiglottis). ९ Greater
Cornua. १० Middle Constrictor of Pharynx. ११ Hyo-glossus. १२ Thyro-hyoid.
१३ Lesser Cornua.

अथ समग्रकरोटिदृश्या विशेषाः ।

करोटिर्नाम सकलशिरोऽस्थ्यां सङ्घातः । शिरोस्थीनि च सर्वाणि अधो-
हनुवर्जं स्थिरसन्धिसंहितानि । विशेषाच्चात्र सङ्घातदृश्या बहवः, तेषु केचित्
सूचितपूर्वाः । तानेवेदानीमपरांश्च विशेषान् करोटी यथावस्थितान् प्रति-
पादयामः शिष्यबुद्धिवैशद्याय शिरोगतविशेषावबोधाय च ।

आदौ तावत् करोटेः पञ्च प्रदेशाः पृथग् बोद्धव्याः । तदयथा—ऊर्ध्वप्रदेशः
करोटिपटलं नाम, अधःप्रदेशः करोटिभूमिर्नाम, पार्श्वप्रदेशौ करोटिपक्षौ नाम,
पुरःप्रदेशश्च मुखमण्डलं नामेति ।

अपरे च नेत्रमासागुहाद्या विशेषाः शेषतः प्रतिपाद्याः ।

अथ करोटिपटलम् ।

करोटिपटलं नाम (४५ चित्रम्) शिरःसम्पटस्यच्छदिभूतो भागः ।
तस्य निर्माणमग्रतः पुरःकपालस्य ललाटफलकेन, पार्श्वयोः पार्श्वकपालाभ्यां,
पश्चिमतश्च पश्चिमकपालस्य ऊर्ध्वदिनेन ।

तस्य च द्वेतले—बाह्यमाभ्यन्तरश्च । तत्र —

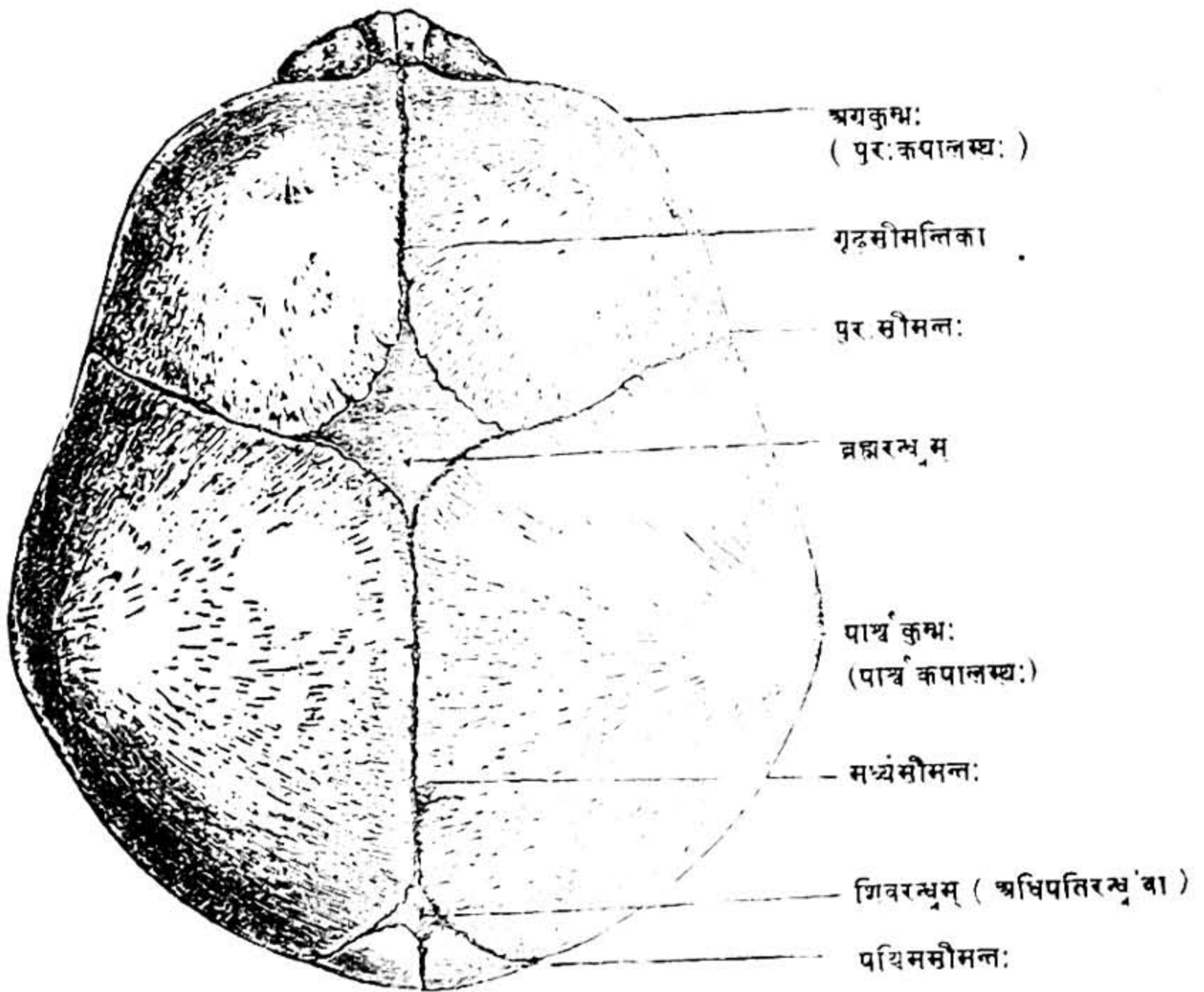
बाह्यतलं कूर्मपृष्ठाकारम् । तत्र लक्षणीयाः पञ्च सीमन्ताः,—पुरः-
सीमन्तो, मध्यसीमन्तः, पश्चिमसीमन्तः, पार्श्वसीमन्तौ च द्वाविति । तेषु—

पुरःसीमन्तो^१ नाम पुरःकपालस्य पार्श्वकपालाभ्यां सन्धानरेखा पुरोदृश्या ।

मध्यसीमन्तो^२ नाम पार्श्वकपालयोः परस्परसन्धिररेखा मध्यस्था ।

१ Skull. २ सन्धि खल्वे वंविधा बहवो विशेषाः सीमन्तादयो ये समग्रकरोटावेव सम्यग्दृश्याः इति ।
३ Roof of the Skull, ४ Coronal Suture. ५ Sagittal Suture,

[४५ श चित्रम्—करोटिपटलम् (स्तनन्धयशिरोः) ।]

पश्चिमकपालम्

पश्चिमसीमन्तौ^१ नाम पश्चिमकपालस्य पार्श्वकपालाभ्यां सन्धानरेखा पश्चाद्दृश्या ।

पार्श्वसीमन्तौ^२ नाम करोटिपटलस्य पार्श्वस्थे सन्धानरेखे । तयोरेकैका अस्थिषट्कस्य सन्धानाङ्गभूता । तथाह्यत्र उपरिस्थानि त्रीणि पुरः-पार्श्व-पश्चिमा-स्थानि कपालानि अधःस्थैस्त्रिभिः गरुड-जतूका-शङ्खास्थिभिः संहितानि । (सन्धिप्रकारस्तु २७श चित्रे द्रष्टव्यः) ।

बाल्ये तु गूढसीमन्तिका^३ नाम पुरःकपालमध्यस्था दृश्यते सूक्ष्मा सीमन्त-रेखा । सा क्वचित् प्रौढकरोटावपि दृश्या ।

अथात्र द्वौ सीमन्तसन्धी विशेषतो लक्ष्यौ पुरःपश्चिमस्थौ । तत्र पुरोमध्य-सीमन्तयोः सन्धिस्थलं ब्रह्मरन्ध्रं^४ ब्रह्मतालु^५कं वा नाम । पश्चिममध्यसीम-न्तयोस्तु सन्धिस्थलं शिवरन्ध्रं^६ अधिपतिरन्ध्रं^७ वा नाम, तदाख्यमन्धधार-णात् । अनयोश्च दृश्यते विशेषतः कोमलता, ब्रह्मरन्ध्रे चतुरस्रप्रायता, शिवरन्ध्रे च त्रिकोणता, स्तनन्धयशिशोः करोटी स्वभावतः ।

पञ्च चात्र उत्सेधाः—

पुरःकुम्भद्वयं, पार्श्वकुम्भद्वयं, पश्चिमावुर्द्वेति । ते व्याख्यातपूर्वाः ।

आन्तरतलं तावत् करोटिपटलस्य खातोदरमुच्चावचञ्च मस्तिष्कच्छाद-नाय । तत्र सर्वतो दृश्याः कलापोषणीनां धमनीनां प्रतानाङ्गाः, खातानि च कलाग्रन्थिधारणाय । मध्यरेखायान्तु दीर्घिकाख्या सिरापरिखं^८ मध्य-सीमन्तानुपूर्वग्राभ्यन्तरतः ।

१ Lambdoid Suture. २ Temporal Suture. ३ Metopic Suture. ४ Anterior Fontanelle. ५ Posterior Fontanelle. तथाहि सुसुतः—“मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्ठात् सिरासन्धिसन्धि-पातो रोमावर्त्तोऽधिपति स्तत्र सद्योमरणम्” (सु० शा० ६५०) । ६ Frontal Eminences. ७ Parietal Eminences. ८ Ext. Occipital Protuberance. ९ Depressions for Pacchionian Bodies. १० Longitudinal Sinus.

अथ करोटिभूमिः ।

करोटिभूमिर्नाम करोटेरधःप्रदेशो नानास्थिसङ्घातमयः सर्वत उच्चा-
वचः । तस्या द्वे तले,—ऊर्ध्वतलं शिरोगुहान्तर्निगूढं करोटिपौठं
मस्तिष्कपौठं वा नाम, अधस्तलं मुखकण्ठविवरच्छदिभूतं शिरोगुहाबाह्यञ्च
करोटिभूमितलं करोटितलं वा नामेति ।

निर्माणं पुनः करोटिभूमेर्दशभिरस्थिभिर्द्रष्टव्यम् । तद्यथा—पुरोभागे
ऊर्ध्वहन्वस्थिभ्यां ताल्वस्थिभ्याञ्च । पश्चिमभागे पश्चिमकपालेन । मध्यभागे
भर्भरक-जतूका-सौरिकास्थिभिः । पार्श्वयोस्तु शङ्खास्थिभ्यामिति । सन्धाना-
द्वाद्यात्र तत्तदस्थ्यामन्तर्बहिस्तलयोः संलक्ष्या विशेषेण । तत्र—

[करोटिपौठम्]

करोटिपौठं मस्तिष्कपौठं वा नाम (४६ श चित्रम्) करोटिभूमे-
रूर्ध्वतलं मस्तिष्कादिधारणाय खातोदरम् ! तच्च करोटिपटलापसारणेन दृश्यम् ।
खातानि चात्र त्रीणि महाखातानि नाम । तेषां पुरोगं मस्तिष्कस्य पुरःपिण्ड-
धारणाय । मध्यगं मध्यपिण्डधारणाय । पश्चिमगं पश्चिमपिण्डधारणाय ।
तत्र—

पुरोगं महाखातं पुरःकपालस्य नेत्रच्छदिफलकाभ्यां भर्भरास्थ्युच्चालनी-
पटलेन च तन्मध्यसंहितेन निर्मितं विशेषादुच्चावचम् । तस्य पश्चिमसीम्नि
दृश्यते जतूकास्थौ लघुपक्षतिद्वयं, तन्मध्यस्थं त्रिकोणकण्टकञ्च ।

तत्रैते विशेषा लक्षणीयाः—

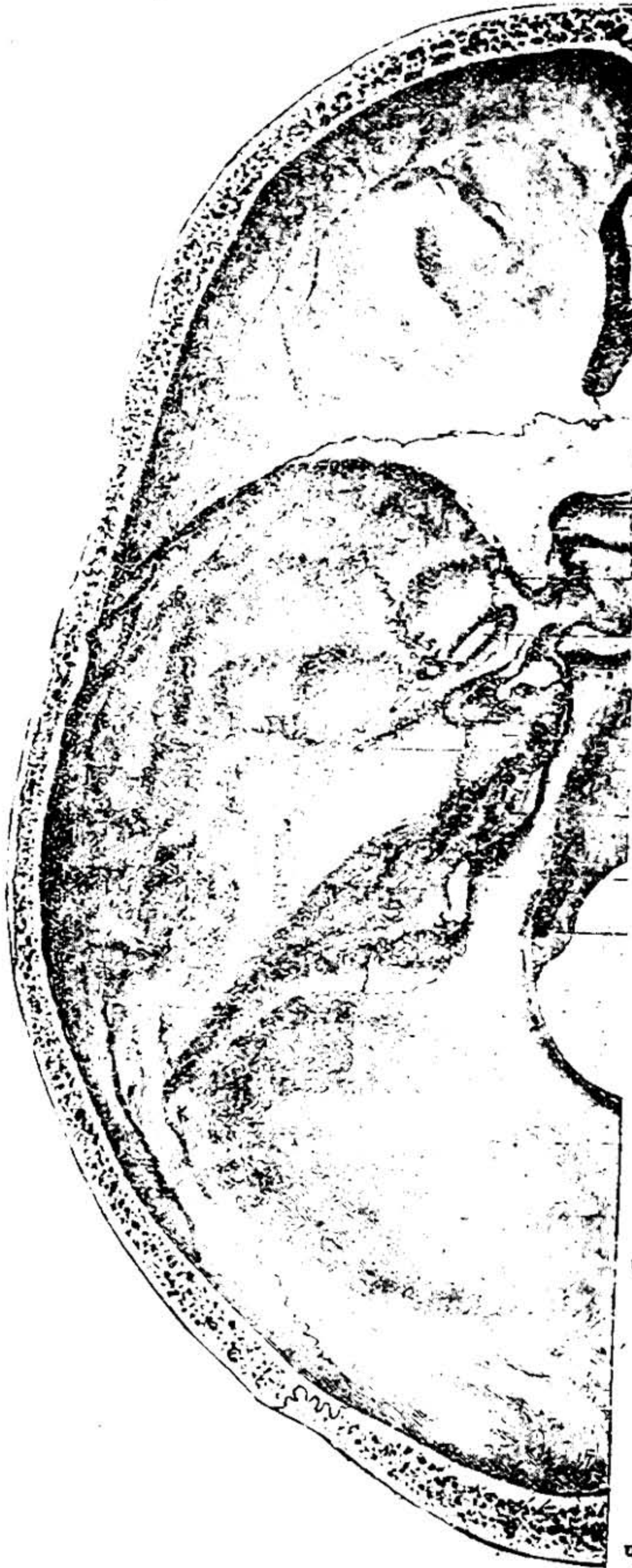
(१) दौर्घिकाख्य-सिरापरिखाया अग्रभागः समुन्नतरेखारूपः ।
तत्र दात्रिकाख्यकलाभागसंयोगः ।

१ Base of Skull. २ Internal surface of the Base of the Skull. ३ भुवोरनुक्रमेण
पूर्वापरच्छेदात् करोटिच्छदिभागस्य अपसारणम् । ४ Large Fossæ. ५ Anterior Fossa.
६ दात्रिका नाम मस्तिष्कावरणश्या महाकलाया दात्राकारो भागो मस्तिष्कस्य वामदक्षिणांशविभाजक—इति
मस्तिष्कवर्णनावसरे वक्ष्यते । (दात्रिका = Falx Cerebri).

(वामार्द्धम्)

[४६ श चित्रम्—करोटि-

पार्श्व कपालांशः
शङ्कास्थिसंहितः

पुरः कपालम्

भर्भरास्थः
चालनोपटलस्थानि
छिद्राणि गन्ध्यादि-
नाडीप्रतानधारणाव

दृष्टिनाडीरन्ध्रम्
पश्चान्तरालम्

हृत्तविवरम्

जाम्बवविवरम्
मातृकापरिखा

विधायन्य-खातम्
वक्त्रनाडीरन्ध्रम्

कर्णान्तर्हारम्

मन्याविवरम्

मूलकोटिपुरोग' विवरम्

पार्श्व काव्या सिरापरिखा

पश्चात् कपालम्

चित्रद्वयस्य संयोगात् विज्ञेया पूर्णता बुधैः ।

एकेकार्द्धे यथा यत् स्यादन्यार्द्धेऽपि तथैव तत् ॥

(२) शिखरकण्टकं नाम भर्भरास्थिचूडास्थितं प्रवर्द्धनं वर्णितपूर्वम् ।

(३) चालनीपटलं बहुच्छिद्रमयं गन्धग्राहिण्योः प्रथमाख्यनाड्योर्धारणाय, छिद्राणि च तत्र तत्प्रताननिर्गमाय ।

(४) धमनीप्रतानां क्लाः—पुरोगाया मस्तिष्ककलापोषण्या धमन्या धारणाय ।

मध्यमं महाखातमुभयतो गभीरं मध्यतश्च समुन्नतम् । तस्य पुरःसीन्नि जतूकास्थो लघुपक्षतिद्वयं त्रिकोणकण्टकसहितम् । पश्चिमसीन्नि तु तस्यैव सुषुम्नापीठं मध्यतः, उभयतश्च शङ्खास्थोरश्मतटिके । निर्मयिते च तत् मध्यभागे जतूकास्थुः शरीरेण, पार्श्वयोस्तु तस्यैव बृहत्पक्षतिभ्यां शङ्खास्थिभ्याम् । तत्र चैते विशेषाः संलक्ष्याः—

(१) दृष्टिनाडीपरिखा मध्यतस्तदुभयतश्च दृष्टिनाडीरन्ध्रे दृष्टिग्राहिणो द्वितीयाख्यनाडीद्वयस्य चार्तुषधमनीभ्यां सहितस्य धारणनिर्गमार्थम् ।

(२) पक्षान्तरालाख्यं त्रिकोणविवरद्वयं व्याख्यातपूर्वम् । तेन तृतीय-चतुर्थ-षष्ठनाडीयुगलानां, पञ्चमनाडीयुगलस्य नेत्रगाख्यशाखयोः, सिराधमनीनाञ्च नेत्रगानामक्षिगुहयोः प्रवेशः ।

(३) पोषणिकाखातं पोषणिकाख्यग्रन्थिधारणम् ।

(४) वृत्तविवरद्वयं जाम्बवविवरद्वयञ्च क्रमात् पञ्चमाख्यनाड्या मध्यमशाखाद्वयस्य पश्चिमशाखाद्वयस्य च निर्गमार्थम् ।

(५) मातृकापरिखि मातृकाधमन्योर्नेत्रकूटगनाडीसहितयोर्धारणाय ।

(६) पञ्चमनाड्योर्ग्रन्थिधारणार्थं खातद्वयं विधारग्रन्थिखातसंज्ञं शङ्खास्थोरश्मकूटाग्रयोर्दृश्यम् ।

१ Crista Galli. २ Cribriform Plate for the First or Olfactory Nerves. ३ Markings of Anterior Meningeal Arteries. ४ Middle Fossa. ५ Sella Turcica. ६ Optic Foramina. ७ द्वितीयाख्यनाडी दृष्टिनाडी = Optic Nerves. ८ Ophthalmic Arteries. ९ Foramen Lacerum Anticus. १० Pituitary Fossa. ११ Foramina Rotunda. १२ Foramina Ovale. १३ Carotid Canals. १४ विधारग्रन्थिनाम पञ्चमनाडा धाराद्वयस्य मूलस्थो ग्रन्थिर्यथास्थानं वर्णनीयः (= Gasserian Ganglion), तद्धारणार्थमिदं खातमिति तथा संज्ञा ।

(७) धमनीप्रतानाङ्काश्च मध्यमायाः कलापोषण्याख्यधमन्या धारणाग ।

पश्चिममहाखातं पुनरतिगभीरं बृहत्तमञ्च । तत्रार्धोयन्ते मस्तिष्कस्य पश्चिमं पिण्डमनुमस्तिष्कं सुषुम्नाशीर्षकञ्च । निर्मयिते च तत् स्तोकमात्रेण जतूकाशरीरेणाग्रतः, पश्चिमकपालेन मध्यतः, पार्श्वयोः शङ्खास्थिभ्यां पार्श्व-कपालयोः पश्चिमाधरकोणाभ्याञ्च । विभागश्चास्य मध्यममहाखातादशम-तटिकाभ्याम् । अश्मतटिकयोस्तु जवनिकाख्यस्य मस्तिष्कविभाजककलाभागस्य संयोगः ।

एते च पश्चिममहाखाते दृश्या विशेषाः—

(१) सुषुम्नापीठं वर्णितपूर्वं मध्यतः ।

(२) कर्णान्तिद्वारम् (एकैकतः) श्रुतिवक्त्राख्य नाडीद्वयप्रवेशाय ।

(३) महाविवरं मध्यस्थं सशीर्षकसुषुम्नानिर्गमाय ।

(४) मूलकोटिपुरोगं विवरम् (एकैकतः) द्वादशनाड्याः प्रवेशाय ।

(५) मन्याविवरम् (एकैकतः), तच्च पश्चिमकपालपार्श्वस्थमन्याखात-मेव शङ्खास्थिसन्धानेन विवरभूतम् । तेन मन्याख्यस्थूलसिराया नवम-दशमैका-दशाख्यनाड्यानाञ्च निर्गमः, प्रवेशश्च धमनीद्वयस्य शिरोऽन्तः ।

(६) पार्श्विकाख्या सिरापरिखा, तत्प्रान्तस्था चापरा तदनु-षङ्गिणी अर्द्धचन्द्रिकाख्या मन्याविवरान्ता । तत्र च दृश्यं गोस्तन-च्छिद्रम् तत्परिखाप्रवेशि-सिराधारणाय ।

(७) दीर्घिकाख्य-सिरापरिखायाः पश्चिमप्रान्तः, महावर्त्तश्च^१ ।

१ Grooves for the Branches of Middle Meningeal Arteries. २ Posterior Fossa. ३ Superior Borders of the Petrous portion of the Temporal Bones. ४ Tentorium Cerebelli. जवनिकावत् मस्तिष्कानुमस्तिष्कयोरन्तरालेऽवस्थानादियं संज्ञा । ५ Dorsum Epiphii. ६ Internal Auditory Meatus. ७ Foramen Magnum. ८ Anterior Condylloid Foramen. ९ Jugular Fossa. १० Lateral Sinus. ११ Sigmoid groove. १२ Mastoid Foramen. १३ Longitudinal Sinus. १४ Torcular Herophili.

[करोटितलम्]

करोटितलं करोटिभूमितलं वा नाम (४७श चित्रम्) करोटिभूमे-
रधस्तलमतिमात्रमुच्चावचं मुखगलादिविवरच्छदिभूतम् । तस्य त्रयो भागाः—पुरो-
भागः ऊर्ध्वहनुमण्डलप्रधानस्तालुपटलधरः, मध्यभागः तालुमहाविवरयोरन्त-
रालस्थः कण्ठविलच्छदिभूतः, पश्चिमभागः महाविवराद्युत्तरतोरणिकान्तः ।
तत्र—

(क) पुराभागे लक्षणीये द्वे—दन्तोदूखलमण्डलं, तालुपटलश्चेति ।

तयोः—

दन्तोदूखलमण्डलं दन्तोदूखलानां षोडशानां धारणम् । दन्ता द्वाव
एकैकार्षे अष्टौ, तद् यथा—कर्त्तनकर्ष्यौ द्वौ मध्यरेखापार्श्वतः, तदन्वेको-
रदनकर्ष्यः, तदनु द्वौ अग्रचर्व्वणकर्ष्यौ, चरमतश्च त्रयः पश्चिमचर्व्वणकर्ष्याः ।
अष्टमस्य च चर्व्वणकस्य प्रसिद्धा ज्ञानदृशनसंज्ञा, तस्य यौवनान्ते प्रौढी वा
समुद्गमः ।

“राजदन्तं” इति तु — ऊर्ध्वहनुमण्डले मध्यरेखामुभयतः स्थितयोः कर्त्तनक-
दन्तयोः संज्ञा प्राचीना ।

तदेतत् प्रौढस्योर्ध्वहनुमण्डलस्थं दन्तमण्डलं व्याख्यातम् । अधोहनुमण्डले-
ऽप्येवम् । एवञ्च साकल्येनोभयोर्हनुमण्डलयोः प्रौढस्य दन्ताः द्वात्रिंशत् ।

बाल्ये तु एकैकस्मिन् हनुमण्डले दशैव दन्ताः—एकैकार्षे पञ्च पञ्चेति,
पश्चिमचर्व्वणकर्ष्यानामभावात् । एवञ्च साकल्येन बाल्येविनश्वरा दशना
विंशतिरेव ।

१ Base of the Skull. २ दन्तोदूखलानां धारणादूर्ध्वहन्वोर्मिलितयोर्दन्तोदूखलसमष्टेरियं
संज्ञा (Alveolar Arch). ३ Incisors एकमूर्त्नी चैता । ४ Canine. संयुक्तद्विमूलस्थायम् । ५ Bicus-
pids. द्विमूर्त्नी चाम् । ६ Molars. त्रिमूलार्थं ते । ७ Wisdom Tooth. लोकेऽपि “चक्रल दांत”—
इत्येवमादिसंज्ञा । ८ “राजदन्ती तु मध्यस्थावुपरिणे । गर्का कचित्”—इति हंसचन्द्रः । ९ द्वौ कर्त्तनकौ,
एको रदनकः, द्वावैव च चर्व्वणकर्ष्या—इति, पञ्चति भावः ।

तालुपटलं^१ नाम मुखविवरच्छदिभाग ऊर्ध्वहन्वस्थोस्तालुफलकाभ्यां ताल्वस्थोश्च ऋखपत्रकाभ्यां निर्मितः । तस्य च मध्यभागे परस्परसन्धानरेखा अनुलम्बा इतरया हनुतालुसन्धानाङ्करेखया अनुप्रस्थया लक्षिता । अनयोश्च मिलितयोः स्वस्तिकसीमन्तिके^२ति संज्ञा । तत्र मध्यरेखायामग्रतः खातं चतुष्छिद्रम् अग्रतालुखातं^३ नाम । तस्य पूर्वापरैच्छिद्राभ्यां नासातालुकाख्य-नाड्योः, पार्श्वच्छिद्राभ्याञ्च धमन्योः क्रमान्नासाभूमौ तालुपटले च प्रवेशः । अनुप्रस्थरेखायास्तु प्रान्तयोरैकैकतश्छिद्रे पश्चिमतालुविवरे^४ नाम, ताभ्यां तालुनाड्योस्तालुपटलप्रवेशः ।

पश्चिमप्रान्ते च मध्यरेखायां कण्ठकं - तालुपृष्ठकण्ठकं^५ काकलकण्ठकं वा नाम, तत्र काकलकस्य संयोगः ।

(ख) मध्यभागे पुनः करोटितलस्य लक्षणीयानि—

कण्ठपटलं^६ गलविलपटलं वा नाम कण्ठविलच्छदिभूतो भागः जतूकाशरीरस्य पश्चात्कपालमूलपिण्डेन सन्धानान्निष्पन्नः । तत्सन्धानरेखा चात्र स्फुटा मूलज्जातूका नाम, तस्याः पुरोभागे पश्चिमं नासागुहाद्वारं सीरिकास्थ्या द्विधा विभक्तम्, तस्य चैकैकतः जतूकाचरणद्वयं तत्पार्श्वसीमभूतम् ।

मन्याविवरञ्च मन्याख्यसिराधारणम् । मातृकासुरङ्गाद्वारञ्च तदु-बहिःस्थं मातृकाधमनीप्रवेशार्थम् ।

(ग) पश्चिमभागे पुनः करोटिपटलस्य मध्यतः प्रधानतो लक्षणीया-न्येतानि—

महाविवरं सुषुम्नाधारणं, मूलकोटिद्वयञ्च तदुभयतः चूडावलया-ख्यकशेरुकया सन्धेयम् । प्रतिमूलकोटि च द्वे द्वे विवरे पुरःपश्चिमस्थे नाडीनिर्गमाय । पश्चिमालिका, पश्चिमात्र्वुदञ्च^७ ग्रीवाधराख्यस्त्रायुरज्जु-संयोगाय । तदुभयतश्च द्वे द्वे रेखे उत्तरतोरणिके^८ नाम वर्णितपूर्वे ।

१ Vault of the Palate. २ स्वस्तिकाकारेण रेखयोः परस्परसंयोगादियं संज्ञा, Crucial Suture. ३ Anterior Palatine Fossa. ४ Foramina of Scarpa. ५ Foramina of Stenson. ६ Posterior Palatine Foramina. ७ Spine of the Palate. ८ Uvula. ९ Roof the Throat. १० Basilar Suture.

(वामार्द्धम्)

[४७श चित्रम्—

ता

लु

प

ट

ल

म्

तालूत्तंसनी (पे०)

काकलकिनी (पे०)

उत्तरा कण्ठसङ्कीर्णनी (पे०)

हनुमूलकर्षणी अधरा (पे०)

तालूत्तंसनी (पे०)

पटहोत्तंसनी (पे०)

तालूत्तोलनी (पे०)

शिरःपूर्वदण्डिका गुर्वी (पे०)

सैव लघ्वी (पे०)

कपालमूलबन्धनी सायुः
(पुरोगा)

मध्यरज्जुका सायुः

मूलकोटिवेष्टनी सायुः

कपालमूलबन्धनी सायुः
(पश्चिमा)

उत्तरतिरश्चीना (पे०)

शिरःपृष्ठदण्डिका लघ्वी (पे०)

सैव गुर्वी (पे०)

ग्रीवाधरा सायुरज्जुः

पृष्ठप्रच्छदा (पे०)

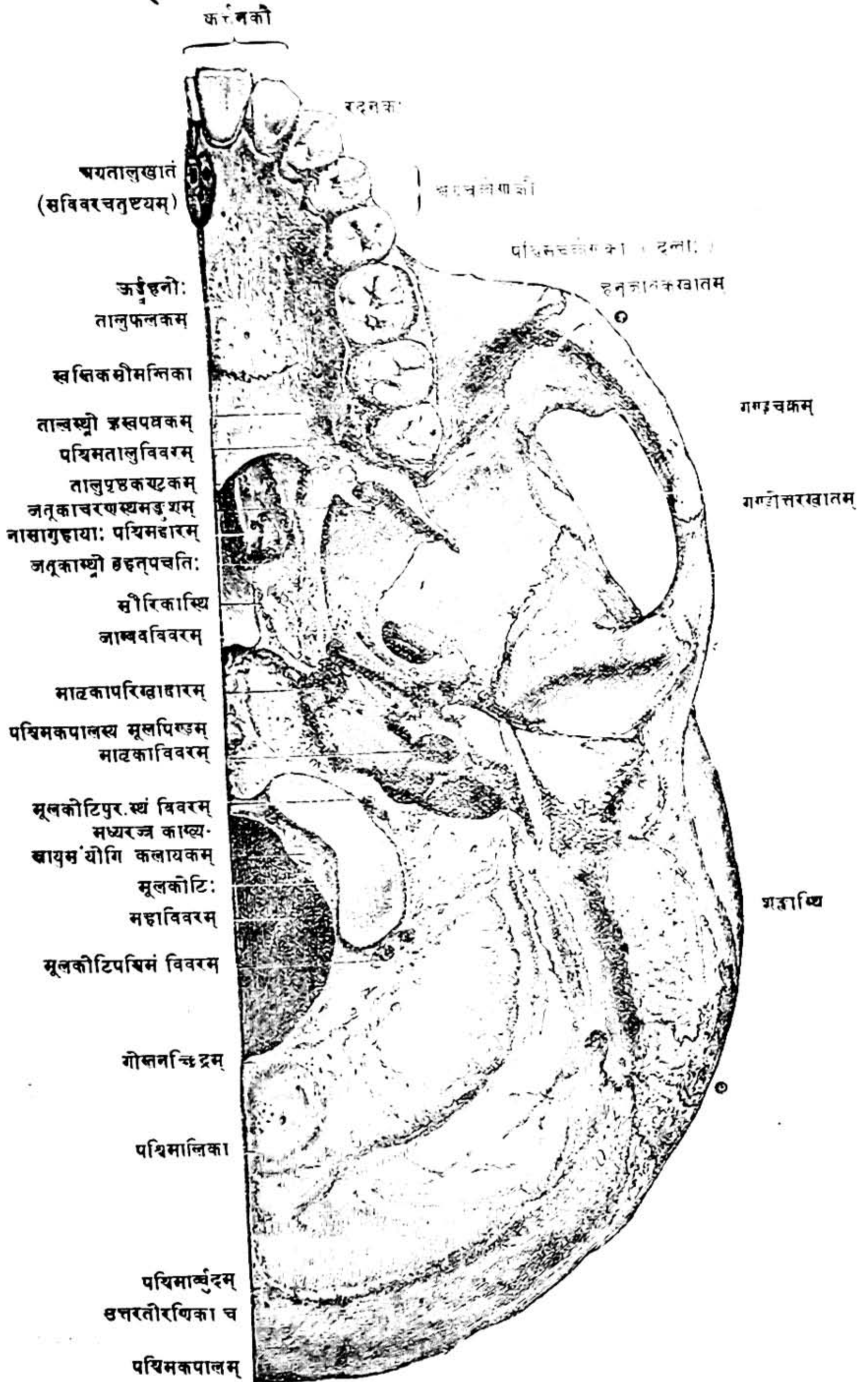
हनुकटकर्षणी
(पे०)

शिरःपृष्ठदण्डिका
पाश्र्वा (पे०)

द्विगुम्फिका
(पे०)

शिरोग्रीवपृष्ठिका (पे०)

चित्रद्वयस्य संयोगात् विज्ञेया पूर्णता बुधेः ।

एकैकार्धं बभा यत् स्यात् अन्यार्धेऽपि तथैव तत् ॥

एकैकस्मिंश्च पार्श्वे करोटितलस्य लक्षणीयान्येतानि—

गण्डोत्तरकूटं, गण्डास्थि, गण्डप्रवर्द्धनकञ्चेति त्रयं गण्डचक्रं नाम गण्डोत्तरखातस्य बहिःपरिधिभूतम् ।

हनुसन्धिस्थालकं हनुमुखधारणार्थम् ।

कर्णकुहरं कर्णबहिर्द्वारभूतम् ।

गोस्तनप्रवर्द्धनकं शिफाप्रवर्द्धनकञ्च ।

सन्धानाङ्गाश्चात्र ऊर्ध्वहन्वस्थौ गण्डास्थौ जतूकावहत्पक्षत्या च, गण्डास्थौ ऊर्ध्वहनुगण्डजतूकाभिः, शङ्खास्थ्यश्च जतूकागण्डपश्चिमकपालैर्विशेषात् संलक्ष्याः ।

प्रेक्ष्यः पुनरिह करोटितलस्य एकैकार्धे संयुज्यन्ते बहवः । तासां नाम-संस्थादीनि ४७श चित्रे द्रष्टव्यानि स्मर्त्तव्यानि च पूर्ववर्णनतः ।

सैषा करोटिभूमिरुभयोस्तलयोर्व्याख्याता ।

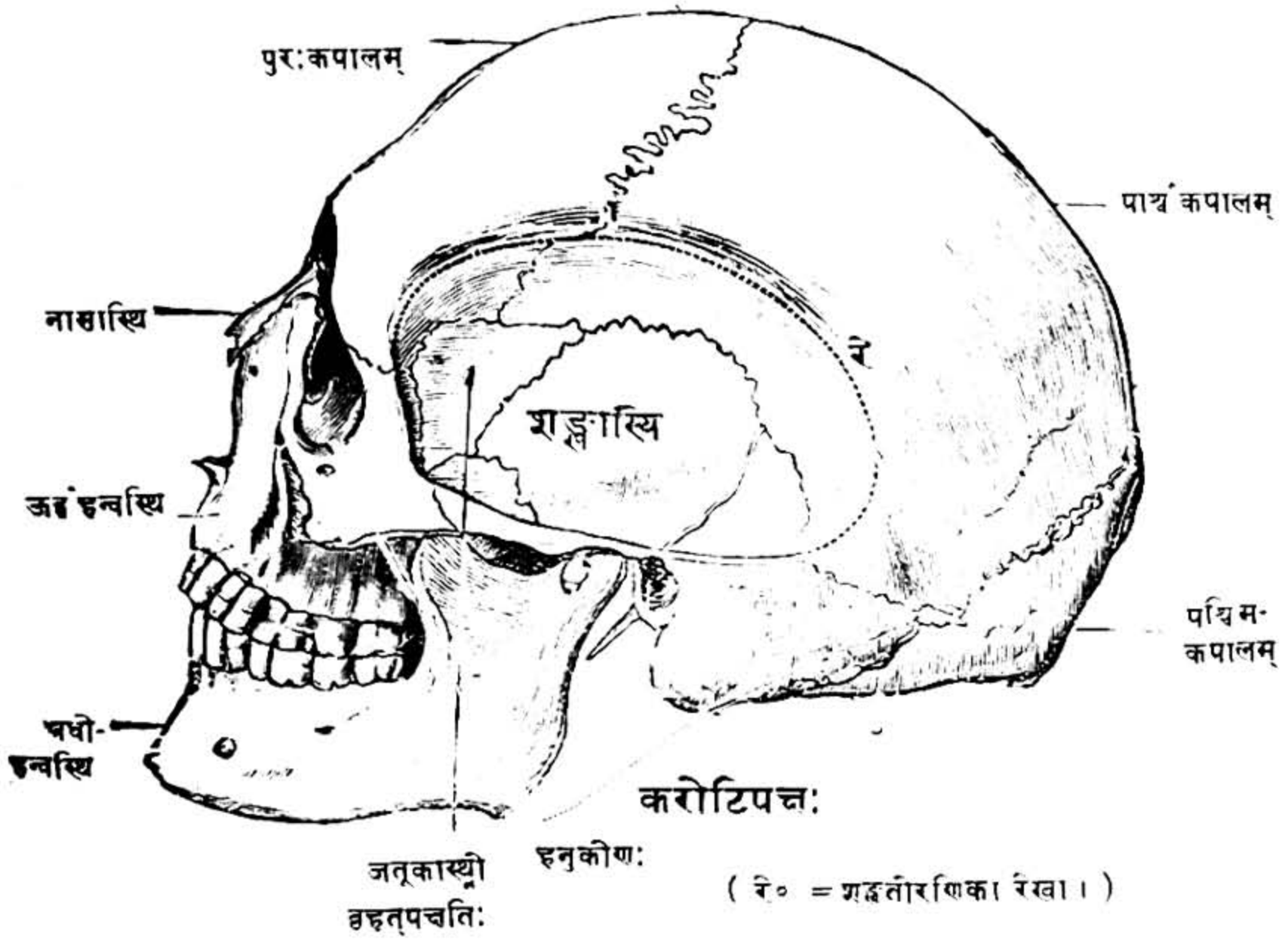
अथ करोटिपक्षौ ।

करोटिपैक्षौ नाम करोटिपार्श्वप्रदेशौ त्रिकोणप्रायौ आकृष्टधनुराकारौ वा (४८श चित्रम्) । तयोरेकैकस्योर्ध्वसीमा शङ्खतोरणिकानुगाधनुर्वक्रा रेखा अपाङ्गतः पश्चिमसीमन्तावधि प्रसृता । अधःसीमा त्वधोहनोः कोण एव । ऊर्ध्वसीमगायाश्च रेखायाः प्रान्तद्वयं चेत् संयोज्यते हनुकोणेन, तदा करोटिपक्षस्य पूर्वापरसीमोर्निर्देशः ।

एकैकस्य च करोटिपक्षस्य द्वौ भागौ,—पुरोभागः हनुसन्धिस्थालकस्य पुरःस्थः, पश्चिमभागस्तत्पश्चिमस्थश्चेति । तत्र—

पुरोभागे दृश्यानि त्रीणि खातानि—शङ्खखातं, गण्डोत्तरखातं, हनुजातूक-खातञ्चेति । तेषु—

[४७श (क) चित्रम्—करोटिपक्षः (वामः) ।]

(क) शङ्खखातं नामार्धचन्द्राकारं खातं गण्डचक्रादूर्ध्वतनम् ।
तस्य च निर्माणमस्थिपञ्चकांशैर्द्रष्टव्यम् । तदुपस्था—

गण्डं पुरःकपालञ्च जतृकापक्षतिस्तथा ।

शङ्खं पार्श्वकपालञ्च पञ्चकं शङ्खखातकृत् ॥

पूर्यते च तत् शङ्खच्छदाख्यपेश्या च्छाद्यते च शङ्खावरण्या कलया ।

(ख) गण्डोत्तरखातं नाम गण्डचक्रादधस्तनं खातं हनुकुन्त-
धारणम् । तच्चापूर्यते शङ्खच्छदाख्यपेश्या अधोभागेन, पेशीभ्याञ्च हनुकूट-
कर्षणीभ्यां । धार्यन्ते च तत्र आन्तरहानयः^१ सिराधमन्यः^२, पञ्चमनाड्याश्च
हानव्याः शाखाः ।

अनयोश्च खातयोरेकत्वेऽपि ऊर्ध्वधरांशभेदात् संज्ञाद्वयम् ।

१ Temporal Fossa. २ Zygomatic Fossa. ३ Internal Maxillary Vessels.

(ग) हनुजातूकखातं नाम ऊर्ध्वहनुजतूकयोः सन्धाने स्थितं त्रिकोणप्रायं लघुतरं खातं नेत्रगुहायाः पश्चिमस्थम् । अस्य पूर्वसीम्नि ऊर्ध्वहनोः पश्चिमाब्जदं, पश्चिमसीम्नि तु जतूकास्थ्यश्वरणफलकद्वयम् । केन्द्रचेदं तिसृणां परिखाणां क्रमात् हनुजातूका-हनुचरणिका-पक्षान्तरालाख्यानाम् । सम्बन्धस्यास्य नेत्र नासा-मुख-मस्तिष्क-गुहाभिर्गण्डोत्तरखातेन च । धार्यन्ते चात्र ऊर्ध्व हानव्या नाडी सग्रन्थिका, धमनी चान्तरहानव्या नाम ।

अथ करोटिपुरोभागः—मुखमण्डलम् ।

करोटीपुरोभागः स्तावत् मुखमण्डलनिर्मापको वृत्तप्रायः । (४८ श चित्रम्) । तस्य चोर्ध्वसीम्नि भ्रूमध्यं भ्रूतोरणिके च, अधःसीम्नि अधोहनुमण्डलम्, पार्श्वसीम्नि चैकैकतो गण्डास्थि, अधोहनुकूटचेति—चतुःसीमनिर्देशः ।

अत्र चैतानि मध्यरेखायां लक्षणीयानि अधोऽधः—

(१) कूर्चकं भ्रूमध्यं वा नाम स्थपन्याख्यमर्मस्थानं वर्णितपञ्चम् । तदुभयतश्च भ्रूतोरणिके ।

(२) नासास्थिनी परस्परसन्धानरेखासहिते । अनयोश्च पुरःकपालसन्धानस्थानं नासामूलं नाम । नासास्थ्योश्च संहितयोर्नासासेतु रिति संज्ञा ।

(३) नासापुरोद्वारं त्रिकोणप्रायम् । तस्य च परिधिः पार्श्वयोर्नासापार्श्विकाभ्यां, मध्ये च नासाग्रप्राचीराख्येन तरुणास्थ्या सन्धायी । अधःसीम्नि चास्य मध्यतो नासाग्रकण्टकम् । दन्तमूलविलञ्च तदधस्तादेकैकतः ।

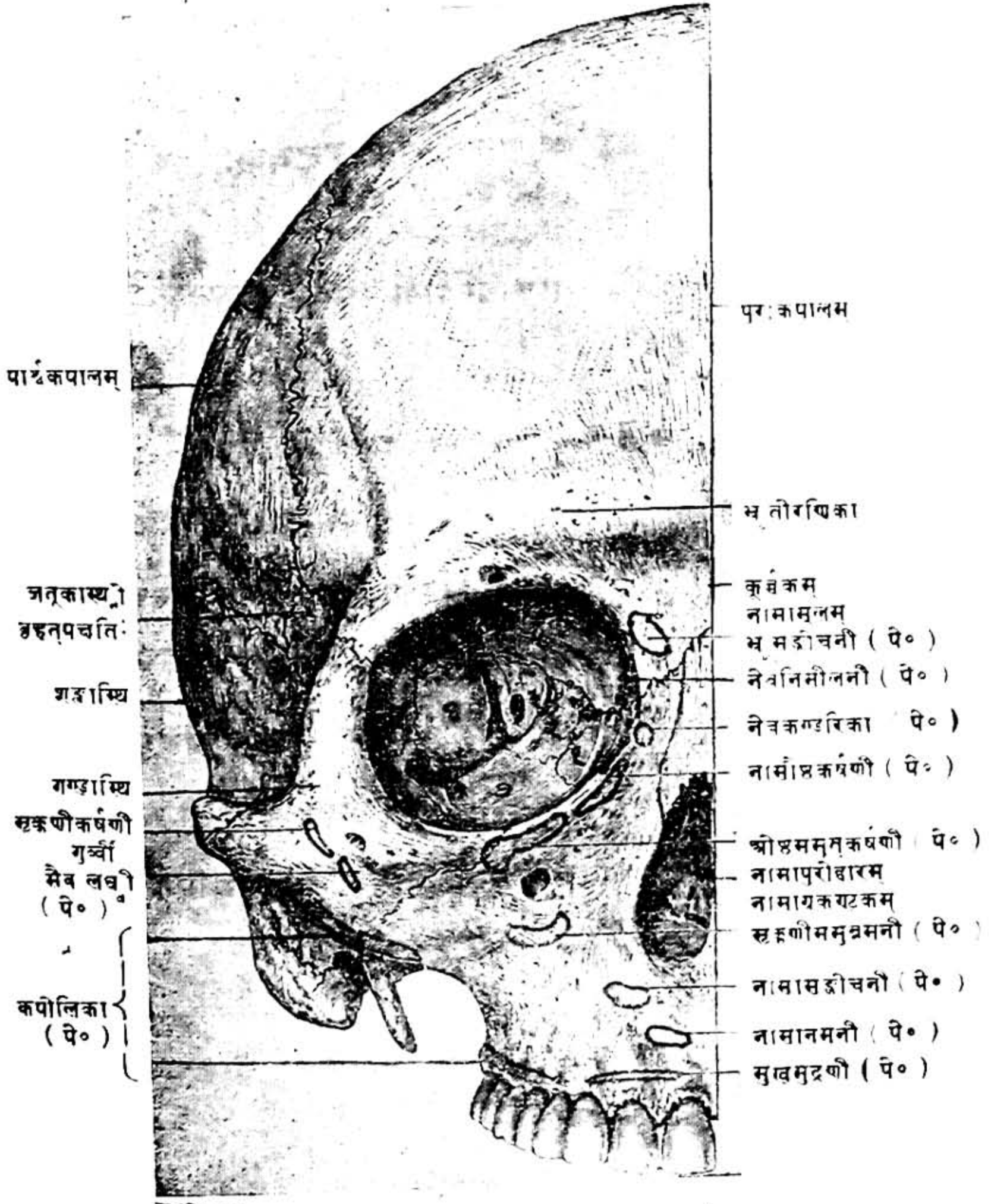
(४) कर्त्तनकदन्ता अष्टौ,—चत्वारः ऊर्ध्वहनुमण्डले, चत्वारश्चाधोहनाविति ।

(५) चिबुकसन्धानिका रेखा, चिबुकपिण्डश्च ।

अथापराणि चैतानि एकैकस्मिन् पार्श्वे लक्षणीयानि—

१ Spheno-maxillary Fossa. २ Spheno-maxillary, Pterygo-maxillary and Sphenoidal Fissures. ३ Superior Maxillary Nerve with Meckel's ganglion. ४ Anterior Region of the Skull (Norma Facialis). ५ Glabella. ६ Superciliary Ridges. ७ Nasion. ८ Bridge of the Nose. ९ Anterior Nares. १० तरुणास्थिभ्यामिति शीघ्रम् ११ Subnasal Point. १२ Incisor Teeth.

[४८श चित्रम्—मुखमण्डलस्य दक्षिणार्धम् (अधोहनुवर्जम्)]

चञ्चलकाः रदनकः कर्तनका

नेत्रगुहाङ्गानां व्याख्या—१, अश्रुपीठम् । २, भर्भरकांशः । ३, ४, जतृकास्थि, मध्ये चानयोर्दृश्यं
दृष्टिनाडीरम्भं पचान्तरालम् । ५, परकपालांशः । ६, गण्डास्थ्यांशः । ७, ऊर्ध्वहृत्वंशः । ८, तालस्थ्यांशः ।

(१) नेत्रगुहा अक्षिगोलकधरा । छिद्रश्च तदूर्ध्वम् अधिभ्रुवाख्यम् ।
तदधश्च नेत्राधरीयं नाम वर्णितपूर्वम् ।

(२) पार्श्वतश्च गण्डास्थि छिद्रं छिद्रद्वयं वा गण्डच्छिद्रं नाम वर्णितपूर्वम्,
गण्डकूटं हनुगण्डसम्भानरेखा च ।

(३) दन्ताश्च द्वादश, षट् ऊर्ध्वं षट् चाधः—एको रदनकः, पञ्च चर्वणका-
श्चेति ।

(४) अनुचिबुकविवरं, बाह्यतिरस्त्रीना रेखा, वक्त्रधमनीपरिखा
च (४३श्च चित्रम्) ।

पेश्यः पुनरत्र संयुज्यन्ते मुखमण्डलस्य एकैकार्धे षोडश । तदयथा—
मध्यपार्श्वतो म्रुसङ्कोचनी^१, नेत्रनिमीलनी^२ च ; नेत्रान्तःकोणे नेत्रकण्डरिका^३,
तदधश्च नासौष्ठकर्षणी^४ ; नेत्राधरीयविवरोपरिष्ठात् ओष्ठसमुत्कर्षणी^५,
तदधश्च सृक्कणीसमुन्नमनी^६ ; गण्डकूटे सृक्कणीकर्षणी^७ लघ्वी गुर्वी च ; गण्ड-
कूटाधोधारायां हनुकूटे च हनुकूटकर्षणी^८ ; दन्तोदूखलमण्डलस्य पूर्वार्धे-
मुखमुद्रणी, पश्चार्धे च कपोलिका^९ ; दन्तमूलविले नासासङ्कोचनी^{१०} नासानमनी^{११}
च ; चिबुकपिण्डपार्श्वतः चिबुकोत्क्षेपणी^{१२} ; बाह्यतिरस्त्रीनरेखामभितश्च तिस्रः—
अधरावनमनी^{१३}, सृक्कणीनमनी^{१४}, गलपार्श्वच्छदा^{१५} चेति ।

१ Orbit. नेत्रगुहाविशेषान्तु अनुपदं प्रथम् वर्णनीयाः । २ Supra-orbital Foramen. ३ Infra-or-
bital Foramen. ४ Malar Foramen. ५ Malar Prominence. ६ Canine tooth. ७ Bicuspid &
Molar teeth. ८ Mental Foramen. ९ Groove for Facial Artery. १० Corrugator
Supercilii. ११ Orbicularis Palpabrerum. १२ Tendo Oculi. १३ Levator
Labii Superioris et. alaeque nasi. १४ Levator Labii Superioris. १५ Levator Anguli
Oris. १६ Zygomaticus major & minor. १७ Masseter. १८ Orbicularis Oris & Buccina-
tor. १९ Compressor Nares २० Depressor alae nasi. २१ Lavator menti. २२ Depressor
Labii Inferioris. २३ Depressor Anguli Oris. २४ Platysma myoides.

अथ नेत्रगुहे ।

नेत्रगुहे नेत्रकोट^१रे वा नाम (४८ श चित्रम्) धुस्त्रपुष्पसदृशायतने^२ कोटरे नासामुभयतः स्थिते नेत्रगोलकधरे । तयो रेकैका समास्थिमिर्मितप्राचीरा । अस्थीनि चात्र चत्वारि गुहादारपरिधिनिष्पादकानि, त्रीणि च गुहामूलमभितः स्थितानि तद्वयथा --

- (१) अश्रुपीठम् अश्रुवाहिकाधारणम् अन्तःपरिधिस्थम् ।
 - (२) अग्रकपालस्य नेत्रच्छदिफलकमूर्ध्वपरिधिस्थम् ।
 - (३) ऊर्ध्वहन्वस्थो नेत्रपीठफलकं नेत्रभूमिनिष्पादकमधःपरिधिस्थम् ।
 - (४) गण्डास्थः अक्षिफलकं बहिःपरिधिस्थम् ।
 - (५) जतूकास्थः पक्षतिष्ठयम्, } त्रयं नेत्रगुहामूलमभितः प्रततम् ।
 - (६) ताल्वस्थश्चूडास्थं प्रवर्द्धनम्, }
 - (७) भ्रूर्भ्ररकस्य नेत्रान्तःपीठश्चेति }
- एष चैषां संग्रहश्लोकः—

अश्रु^३ ऊर्ध्वहनुगण्डाग्रकपालैर्द्वारि वेष्टिता ।

मूले नेत्रगुहा नडा जतूका तालु-भ्रूर्भ्ररैः ॥

तथापि जतूका-भ्रूर्भ्रराग्रकपालानामुभयो नेत्रगुहयोः प्रवेशात् नेत्रगुहाद्वये एकादशैवास्थीनीति विशेषः ।

एकैकस्याश्च नेत्रगुहायाः षड् भागाः । तद्वयथा—

(क) नेत्रगुहाद्वारे^४ वृत्तप्रायं यथोक्तपरिधिकम् ।

(ख) नेत्रगुहामूलं^५ धुस्त्रपुष्पवृन्तवत् सङ्कुचितप्रायं यथोक्तेनास्थिव्रयेण संवेष्टितम् । अत्र च दृश्यं दृष्टिनाडीरन्ध्रं^६ पक्षान्तरालश्च वर्णितपूर्व^७ नेत्रगुहान्तः-प्रवेशिनीनां दृष्टिनाडी-सिरा-धमनीनां प्रवेशाय ।

१ Orbits. २ मादृश्यं पुरःप्रान्ते सुविस्तृततया पश्चिमप्रान्ते चातिमङ्कुचितवया । ३ सम्बद्धा वेष्टितेति यावत् । ४ तेषां मध्यस्थत्वादिति भावः । ५ Anterior Opening of the Orbit. ६ Posterior Opening of the Orbit.

(ग) नेत्रगुहाच्छदिः^१ गुहापटलभूतः अग्रकपालस्य नेत्रच्छदिफलकेन जतूकास्थो लघुपक्षत्या च निर्मितः । दृश्यते चात्र बहिःकोणे अश्रुग्रन्थिखातम्, अन्तःकोणे च वक्रोर्ध्वदर्शिन्याख्यनेत्रपेश्याः आकर्षभूमिः^२ ।

(घ) नेत्रगुहाभूमिः प्रधानतः ऊर्ध्वहनो नेत्रपीठफलकेन, स्लोकमात्राभ्याञ्च गण्डताल्वशाभ्यां निर्मिता समतलप्राया ।

(ङ) अन्तःप्राचीरं^३ स्वनामव्याख्यातम् ऊर्ध्वहनोर्नासाकूटपार्श्वे नाश्रुपीठेन, भर्भरस्थो नेत्रान्तःफलकेन, स्लोकमात्रेण जतूकाशरीरपार्श्वेन च निर्मितम् । अत्र च विशेषतो दृश्या अश्रुवाहिका नासाभिमुखी ।

(च) बहिःप्राचीरं^४ पूर्वार्धे गण्डास्थोऽक्षिफलकेन, पश्चार्धे जतूकास्थो बृहत्पक्षत्या च निर्मितम् । दृश्यञ्चात्र शङ्खगण्डकरन्ध्रमार्गस्य^५ विवरं^६ विवरद्वयं वा ।

सन्धानाङ्गाश्चात्र तत्तदस्थामालक्ष्या विशेषेण ।

विवराणि चात्र नव दृश्यानि । तदयथा—मूले दृष्टिनाडीरन्ध्रम्, तद्बहिः पक्षान्तरालं^७ (तेन तृतीय-चतुर्थ-षष्ठनाडीनां पञ्चमनाड्याः नेत्रग-शाखायाः नेत्रगानाञ्च सिरा-धमनीनां नेत्रगुहाप्रवेशः), हनुजातूकखातञ्च^८ । तदन्तः भर्भरकविवरद्वयं सूक्ष्मम् । अन्तःकोणे अश्रुवाहिका^९ । ऊर्ध्वपरिधौ अधिभ्रुवं^{१०} म्, अधःपरिधौ च नेत्राधरीयं^{११} विवरम् । बहिःकोणे शङ्खगण्डकास्थो रन्ध्रमार्गश्चेति ।

पेश्यस्तु नेत्रगुहाप्राचीरेषु संयुज्यन्ते सप्त,—क्रमात् ऊर्ध्वदर्शिनी^{१२}, अधोदर्शिनी^{१३}, अन्तर्दर्शिनी^{१४}, बहिर्दर्शिनी^{१५}, वक्रोर्ध्वदर्शिनी^{१६}, वक्राधोदर्शिनी^{१७}

१ Roof of the Orbit. २ सेयं नेत्रपेशी अङ्गुष्ठाकारेण तरुणास्थिमयेनाकर्षेण धृता तदाग्रिम्य विवर्तते । स आकर्ष इह संलग्न इति । तदेतत् पेश्यध्याये वर्णयिष्यते । ३ Floor of the Orbit. ४ Inner wall. ५ अतिसूक्ष्ममश्रुजलमश्रुवाहिकापथेन नासाभ्यन्तरे प्रविशति । ६ Outer wall. ७ Malar Canal. ८ Optic Foramen. ९ Foramen Lacerum Anticus. १० Spheno-maxillary Fissure. ११ Ethmoidal canals. १२ Lachrymal canal. १३ Supra-orbital Foramen. १४ Infra-orbital Foramen. १५ Temporo-malar Canal. १६ Superior Rectus. १७ Inferior Rectus. १८ Internal Rectus. १९ External Rectus. २० Superior Oblique. २१ Inferior Oblique.

चेति—षट् नेत्रगोलके सम्बद्धाः, सप्तमो च अश्रु विसर्जनी नाम अश्रुवाहिका-
पश्चिमत इति ।

स्यं नेत्रगुहा नातिविस्तरं व्याख्याता ।

अथ नासागुहे ।

नासागुहे^१ द्वे घ्राणेन्द्रियाधिष्ठाने श्वासवायुग्रहणद्वारभूते च । तयो-
र्मध्यतः प्राचीरकं प्रतन्वस्थिमयम् । तयोः प्रधानतो गलविले^२न सम्बन्धः ।
निर्माणञ्च तयोश्चतुर्दशभिरस्थिभिः,— भर्भ^३रक-जतूकाग्रकपालाख्यैस्त्रिभिः शिरो-
स्थिभिः, अधोदनु-गण्डास्थिद्वय-वर्जं सर्वैश्च मुखमण्डलास्थिभिरिति ।

एकैकस्याश्च नासागुहायाः षड्भागाः—

गुहाच्छदिः, गुहाभूमिः, अन्तःप्राचीरम्, बहिःप्राचीरम्,
नासापुरोद्वारम्, नासापश्चिमद्वारञ्चेति ।

तिस्रश्च एकैकस्यां नासागुहायां सुरङ्गाः—ऊर्ध्वसुरङ्गा, मध्यसुरङ्गा,
अधःसुरङ्गा चेति । ताः बहिःप्राचीरवर्णनायामन्तर्भूताः । तत्र—

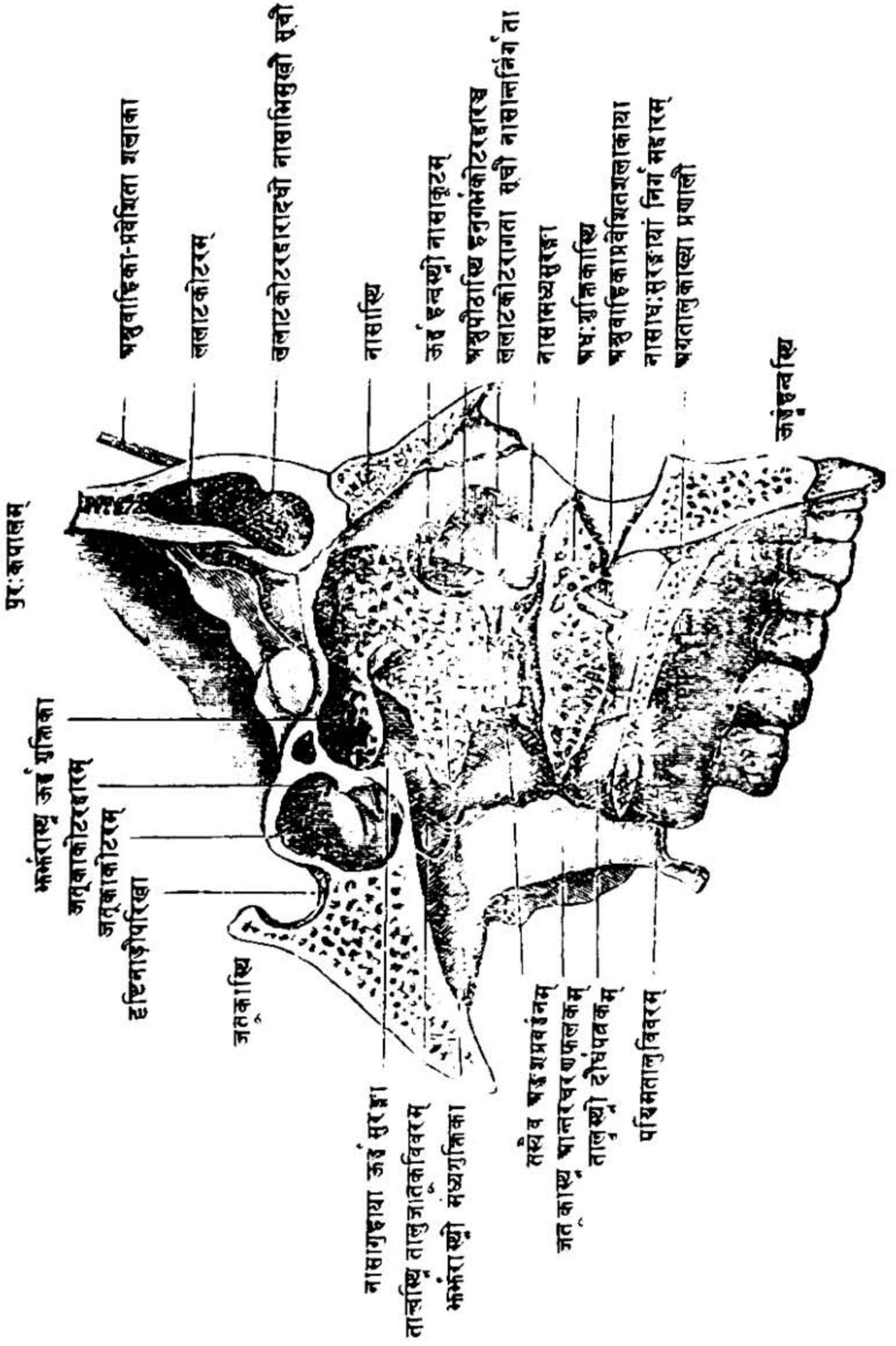
नासागुहाच्छ^४दिर्नाम नासागुहापटलम् । तस्य निर्माणमग्रतो
नासास्थिभ्यां, समूलेन च पुरःकपालस्याग्रकण्ठकेन ; मध्ये भर्भ^३रास्थ्युच्चालनीपट-
लेन, पश्चिमतो जतूकास्थुः कायपिण्डेन च । तत्र नासास्थितले नासानाड्योः,
चालनीपटलस्थेऽष्टिद्वये घ्राणनाडीप्रतानानां प्रवेशः ।

नासागुहाभूमिः नासाभूमिर्वा नाम स्वनामव्याख्याता ईषत्कोरो-
दरा । तस्या निर्माणं पूर्वार्द्धे ऊर्ध्वहन्वोस्तालुफलकाभ्यां, पश्चार्द्धे च ताल्वस्थोः
ऋक्षपत्रकाभ्याम् । दृश्यानि चात्र—नासाग्रकण्ठकम्, अग्रतालुकखातविवराणि,
स्वस्तिकसन्धानिकौ चेति सर्वाणि वर्णितपूर्वाणि । मध्ये च नासागुहायाः
सन्धीयते सीरिकास्थि मध्यप्राचीरभूतम् ।

१ Tensor Tarsi. २ Nasal fossae. ३ गलविलं नाम गलविवरं नासास्यकुहरपश्चिमम् ।
४ एकादशभिरिति फलितार्थः । ५ Roof. ६ Floor. ७ सैयम् ऊर्ध्वदनुतालुफलकयोः स्तालुस्थि-
ऋक्षपत्रकयोश्च परस्परसन्धानरेखा वर्णितपूर्वा ।

[४६श चित्रम्—नासागुहा (वामा)]

(बहिःप्राचीरदृश्या विशेषाः)

अन्तःप्राचीरं तावदुभयोर्नासाभूम्योरिकमेव मध्यप्राचीरापरपर्यायम् । तस्य निर्माणं तिर्यक्संहिताभ्यां भर्भरमध्यफलक-सौरिकास्थिभ्याम् । अस्थौश्च तयोः सन्धानमग्रतस्त्रिकोणतरुणास्थूः, पश्चिमतश्च जतूकास्थौ रसनिकेया । दृश्यञ्चास्य नासामध्यप्राचीरस्य तलद्वयं वामदक्षिणभेदात् । तलद्वये च सौरिका-नुपूर्व्या नासातालुकाख्यनाडीद्वयधारिण्यो परिखे, अनल्पानि च सूक्ष्मच्छिद्राणि नाडीधमनीप्रतानधारणाय । इदञ्च मध्यप्राचीरं प्रायेण दक्षिणतो वामतो वाऽ-नतं^३ दृश्यते करोटी स्वभावात् ।

बहिःप्राचीरं पुनर्नासागुहाया एकैकस्याः पृथगेव । तस्य निर्माणमग्रत ऊर्ध्वहनो नासाकूटेनाश्रुपीठेन च, मध्ये भर्भरकपाश्वर्षिण्डे नोर्ध्वहनुपिण्डे न शुक्तिकास्थूः च, पश्चिमतस्ताल्वस्थौ दीर्घपत्रकेण जतूकास्थुश्चरणफलकेन चान्तरेण । अत्र तिस्रः सुरङ्गाः — ऊर्ध्वमध्याधःसंज्ञैः शुक्तिकापत्रकैर्विभक्ताः, क्रमात्—ऊर्ध्वसुरङ्गा, मध्यसुरङ्गा, अधःसुरङ्गा चेति । तत्र—

(१) ऊर्ध्वसुरङ्गा नाम ऊर्ध्वतनो नासागुहामार्गो ह्रस्वतर्मः, नासा-गुहायाः पश्चार्द्धमात्रे वर्त्तमानो भर्भरास्थूः ऊर्ध्व-मध्यशुक्तिकाभागयोरन्त-रालस्थः । त्रीणि चात्र प्रकाशन्ते विवरानि, तद्यथा—पश्चात् तालुजातूकं नाम तदाख्यनाडी-धमनीनां प्रवेशाय, अग्रतो भर्भरकोटरद्वारं नाम भर्भरास्थि-पश्चिमकोटरानुबन्धि, चूड़ायाञ्च जतूकाद्वारं जतूकाकारपिण्डान्तरीयेण कोटरेण सांनुबन्धमिति ।

(२) मध्यसुरङ्गा नाम मध्याधःशुक्तिकयोरन्तरालस्थो मार्गो मध्यमाकारः । तत्रैकं विवरं भर्भरकोटरमार्गेण ललाटकोटरानुबन्धि । अपरमूर्ध्वहनुपिण्ड-मध्यस्थस्य हनुगर्भकोटरस्य द्वारभूतम् (दृश्यतां ७८ पृष्ठे हनुगर्भकोटरवर्णनम्) ।

(३) अधःसुरङ्गा तावत् अधःशुक्तिकास्थोऽधस्तात् वर्त्तमानो दीर्घतमो मार्गः समग्रस्य नासाबहिःप्राचीरस्यानुवृत्त्या वर्त्तमानः । अस्य पूर्वार्द्धे अश्रु-वाहिकाया द्वारमतिप्रवृत्तस्याश्रुजलस्य नासागुहाप्रवेशाय ।

नासापुरोद्वारं नाम नासागुहायाः पुरोभागस्थं द्वारं बाह्याभिमुखं ताम्बूलपत्राकारम् । तच्च समांसशरीरे तरुणास्थिसंयोगात् सङ्कुचिततरं

१ Inner wall. २ सेयम् जतूकास्थूः पुरस्कल्लया समुन्नता रेखा वर्णितपूर्व्या । ३ वक्रलम्बितमिव ।
४ Outer wall. ५ Superior Meatus. ६ ऊर्ध्वभागे नासागुहायाः सङ्कुचितप्रायत्वात् । ७ नासागुहायाः
शिखरोपान्ते । ८ Middle Meatus. ९ Inferior Meatus. १०

द्विभागविभक्तश्च दृश्यते नासाग्रत्रिकोणतरुणास्थिसंहितेन नासामध्यप्राचीरेण वर्णितपूर्वेण । अस्योर्ध्वसीम्नि नासास्थिनो, पार्श्वयोरधःसीम्नि चोर्ध्वहन्वस्थिनो परस्परसंहिते ।

नासापश्चिमद्वारं^१ तावत् वृत्तप्रायं नासागुहायाः पश्चिमं द्वारं गल-
विलाभिमुखम् । तस्य पश्चिमतो गलविलच्छुदिभूतं पश्चिमकपालस्य मूल-
पिण्डम् । ऊर्ध्वसीम्नि जतूकाशरीरम् । अधःसीम्नि ताल्वस्थो ह्रस्वपत्रकद्वयम् ।
पार्श्वयोस्तु जतूकाचरणद्वयमान्तराख्यम् । द्विभागविभक्तश्च तत् सौरिकास्या
यथोक्तसम्बन्धेन ।

स्यं नासागुहा नातिविस्तरं व्याख्याता । तद्विस्तरस्तु घ्राणेन्द्रियवर्णना-
वसरे वक्तव्यः ।

अथ समगूकरोटिदृश्याः त्वाचभागाः ।

त्वाचभागा स्तावत् त्वङ्मात्रावरणा अस्थिभागाः करोटिस्था विशेषतो
लक्षणीयाः । तैर्हि परिज्ञातैः साधु समुन्नीयन्ते शिरोगुहान्तरीया मस्तिष्कादि-
विशेषा यथास्थानं वक्ष्यमाणा इति ।

ते च सप्तविंशतिसंख्या वर्णितपूर्वाः । तद्वयथा—हे भ्रूतोरणिके, हे
गण्डचक्र, हे गण्डकूटे, हे गोस्तनप्रवर्द्धने, एकं पश्चिमतोर्ध्वदम्, हे
उत्तरतोरणिके (तदुभयतः पश्चिमकपालस्थे), हो पार्श्वकुम्भौ, हे शङ्ख-
तोरणिके, हो पुरःकुम्भौ, हे नासास्थिनो, हो नेत्रगुहापरिधी, हो हनु-
कोणौ, एका हन्वधस्तनो धारा, एकं चिबुकपिण्डञ्चेति ।

तदेतदस्थिखण्डं समाप्तम् । शिचणीयञ्चेदमतिमत्तादीक्षणोन्मेषाय ।

कीकसे^२ यदि कार्कश्यं तथाप्यादीयतामिदम् ।

ज्ञानगङ्गाम्बुसङ्गत्या दिव्या तनुरतो यतः ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

इत्यस्थिखण्डम् ।

१ Posterior Nares. २ एतदर्थे त्वङ्शब्दात् शैविकोऽण् प्रत्ययः । (Sub cutaneous parts.)

३ रेखापातादिभिः सम्यग् ज्ञायन्ते व गमाणदिगा । ४ अस्मिन् अस्थिखण्डे । ५ यतो हेतोः अस्मिन्
ज्ञानरूपगङ्गाजननस्य कान्तिं दिव्यतनुतामो (तनुविरयकपूर्णं ज्ञाननाम इति यावत्) भविता । अथ
चिटीऽर्थोऽप्यनुसन्धेयः ।

अथ सन्धिसाधुखण्डम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः सन्धिसाधुसामान्यविज्ञानोपमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इह खलु सन्धय इत्यस्यामेव सन्धयो वर्णनीयाः, इतरसन्धीनामसङ्गेऽयत्वाद-
प्रयोजनत्वाच्च । आहुष—

“अस्थान्तु सन्धयो ह्येते केवलाः परिकीर्त्तिताः ।

पेशी-स्नायु-सिराणान्तु सन्धिसङ्ख्या न विद्यते ॥” इति—

(सु० शा० ५ अ०) ।

ते च सन्धयो द्विविधाः—“चेष्टावन्तः स्थिराश्च ।

“शाखासु हन्वोः कट्याच्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः ।

शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा बुधैः ॥” इति—

अन्ये तु मन्यन्ते—चेष्टावन्तः सन्धयो द्विविधाः, बहुचेष्टाः अल्पचेष्टाश्चेति
कृत्वा, त्रिविधाः सन्धयः—बहुचेष्टाः, अल्पचेष्टाः, अचेष्टाश्चेति । तत्र शाखासु
अधोहनुकोट्योश्च बहुचेष्टाः, पृष्ठवंशादिष्वल्पचेष्टाः, अन्यत्र पुनरचेष्टाः ।

अथात्र चेष्टावत्सु सन्धिषु अस्थिद्वयम् अस्थित्वयं वा सम्बध्यते सान्द्रमष्टण-
शणगुच्छसमाकाराभिः प्रतानवतीभिः स्नायुरज्जुभिः स्नायुकोषैश्च । सन्धेयभागाश्च
मवास्थां तरुणास्थिसमावृताः सुसंश्लिष्टाश्च श्लेष्मधरकलौपुटव्यवधानेन सम्यग्-
वर्त्तनाय । तदाहुः—

“स्नेहाभ्यक्ते यथा त्वत्ते चक्रं साधु प्रवर्त्तते ।

सन्धयः साधु वर्त्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा ॥”

(सु० शा० ५ अ०)

१ सामान्यतः सन्धिसाधुवर्णनार्थोऽयमध्याय इत्यभिसन्धिः । २ इहापि तरुणास्थिवर्जमिति बोध्यम् ।
सन्धयः = Joints or Articulations. ३ Diarthroses or Movable Joints. ४ Amphiarthroses
or Mixed Articulations. ५ Synarthroses or Immovable Joints. ६ काश्चित् स्नायवो
रम्भाकाराः, काश्चित् कोषाकाराः इति द्विधा निदिशः । स्नायुरज्जवः = Ligaments. स्नायुकोषाः = Articular
Capsules. ७ Synovial Membrane. ८ श्लेष्मा चेह् श्लेष्मको नाम = Synovia.

अचेष्टाः पुनः सन्धयः प्रतनुस्त्रायुजालसंहता दन्तुरधारादिभिर्निरन्तर-
संश्लिष्टाश्च, तेषु हि प्रयोजनाभावात् श्लेषधरकलायाः अभावः ।

आकृतितः पुनरष्टविधाः सन्धयः प्राचाम्—“कोरोदूखलसामुदगप्रतरतुन्न-
सेवनीवायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्त्ताः । तेषामङ्गुलिमणिवन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोराः
सन्धयः । कक्षावङ्गदशनेषुदूखलाः । अंसकूटगुदभगनितम्बेषु सामुदगाः ।
ग्रीवापृष्ठवंशयोः प्रतराः । शिरःकटिकपालेषु तुन्नसेवनी । हन्वोरुभयतस्तु
वायसतुण्डः । कण्ठनाड्यादिषु मण्डलाः । श्रोत्रशृङ्गाटकेषु शङ्खावर्त्ताः ।”

(सु० शा० ५ अ०)

विस्तरोऽत ऊर्द्धम् ।

तत्र कोरा नाम सन्धयो बहुचेष्टाः, उत्तानकोरगर्भेष्वस्थिप्रान्तेषु उत्सेध-
वतामस्थिभागानां सन्धानरूपाः । ते चतुर्विधाः—खल्लकोरः, परस्परकोरः,
चक्रकोरः, सन्दंशकोरश्चेति । तेषु—

(१) खल्लकोरः मणिवन्धे गुल्फसन्धौ च खनामव्याख्यातः ।

(२) परस्परकोरः पर्याणकाकारस्थालकयोः परस्परसन्धानरूपः, यथा—
अङ्गुष्ठमूले^१ ।

(३) चक्रकोरः मध्यकीलमाश्रित्य चक्रस्यैव विवर्त्तनप्रदः सन्धिः,
यथा—चूडावलयासहितस्य शिरसो दन्तचूडाख्यकशेरुकयोः^२ ।

(४) सन्दंशकोरः सन्दंशाकारस्यास्थिभागस्य सन्धाने यथा—
कूर्परसन्धौ^३ ।

१ निरन्तरसन्धिवधानेन । २ अंगपोंडेति क्वचित् पाठः प्रामादिक एव, कक्षायां प्रथमेव कोरसन्धेरभिधानात्
अंसपीठस्य च तत्रैव सम्भवात् । अंसकूटेति पाठे तु अंसकूटालकयोः सन्धिरुच्यते, तेन चांसचक्रनिर्माणात्
सामुदगसन्धिता युज्यत एव । ३ कण्ठनाड्यां श्वापथे । इहापि केषुचित् मुद्रितपुस्तकेषु कण्ठहृदयनेत्रेत्यादि-
पाठः प्रामादिक एव प्रतिभाति, हृदयादीं अस्थ्यामदर्शनात् । ४ मण्डलाकाराणां तरुणास्थ्यामुपर्युपरि निवेशादियं
संज्ञा । दृश्यतां फुस्फुसवर्णने श्वापथः । ५ कर्णगकलीय तरुणास्थ्यां शङ्खावर्त्ताकारो निवेशादियं संज्ञा ।
६ Condylloid Articulations. ७ Reciprocal Reception (Saddle-Joints). ८ पर्याणकाख्यस्य
कूर्पास्थ्युः अङ्गुष्ठमूलगलाकया सन्धाने इति भावः । ९ Trachoides (Pivot Joint.) १० तत्र हि
दन्तचूडाख्यप्रवर्त्तनमाश्रित्य विवर्त्तने चूडावलया । ११ Ginglymus. १२ अन्तःप्रकोष्ठास्थ्युः प्रगण्डास्थ्या सन्धाने ।

उदूखलाः नाम सन्धयोऽपि बहुचेष्टाः उदूखलवद्गभीरप्रायेष्वस्थि-
भागेषु इतरास्थिमुण्डसन्धानरूपाः । तेषु हि स्त्रोदूखलान्याश्रित्य अभितो^१
विवर्तन्ते तानि तान्यस्थीनि, यथा—कक्षावङ्गसन्धिषु ।

दशनोदूखलास्तु स्थिराः सन्धयः पृथगेव मन्तव्याः ।

सामुद्रगाः नाम समुद्गर्गनिर्मापका इव सन्धयः अल्पचेष्टाः । ते च ओणि-
चक्रांसचक्रादिषु दृश्याः ।

प्रतरो नाम प्रतरणशीलैरिव ईषच्चलैः परस्परसंहितैरस्थिखण्डैर्निर्मिताः
सन्धयः । ते त्रिविधाः सन्धानप्रकारवैशेष्यात्—चलप्रतरो युक्तप्रतरो दृढप्रतर-
श्चेति । तत्र—श्लेष्मधरकलाव्यवधानेन चलत्वबाहुल्ये सति चलप्रतराख्यः सन्धिः,
यथा—करचरणकूर्चास्थ्यां परस्परसंयोगे । अन्तरालस्थया स्नायुरज्जा दृढकलया
वा संयोगे युक्तप्रतरः, यथा—प्रकोष्ठास्थ्योर्जङ्घास्थ्योश्च परस्परसन्धाने । अन्तराल-
स्थेन तरुणास्थिचक्रेण मज्जातोयानां दृढसन्धाने दृढप्रतरः यथा—पृष्ठवंशे
कशेरुकाणाम् ।

तुन्नसेवन्यो नाम परस्वरापीडनैर्दन्तुरधारादिभिर्निर्मिताः कपालान्त-
रालाः सन्धयः । ते शिरःकपालेषु दृश्याः, कटिकपालेषु च प्राग् यौवनात् ।
ताश्च द्विविधाः—सीमन्तसेवनी ग्रस्तसेवनी चेति । तत्र शिरःकपालेषु सीमन्त-
सेवन्यः सीमन्ता वा । मीरिकास्थ्या जतूकास्थ्या सन्धाने तु ग्रस्तसेवनी ।

वायसतुण्डाख्यस्तु सन्धिः अधोहनुमुण्डयोः शङ्खास्थिगताभ्यां हनुसन्धिस्थाल-
काभ्यां सन्धानान्मृख्यादानादिसम्पादकः स तु कोरसन्धेरेव खल्लकोराख्यो भेदो
युग्मरूपः, तस्य कोरग्रहणेनैव ग्रहणमिति सूक्ष्मदृशः ।

मण्डलशङ्खावर्त्ताः पुनः क्रमात् श्वासपथकर्णशङ्कुलीगताः तरुणास्थिसन्धयः,
तेषां नेह ग्रहणम् ।

एते च सन्धिसंग्रहस्मारकाः श्लोकाः—

अचेष्टास्तुन्नसेवन्यः सीमन्त-ग्रस्तभेदतः ।

शिरोऽस्थिषु समादिष्टा दशनोदूखलास्तथा ॥

अल्पचेष्टास्तु सामुद्रगाः ओणिचक्रांसचक्रयोः ।

प्रतरास्त्रिविधाश्चैव पृष्ठवंशादिषु स्थिताः ॥

१ Enarthosis (Ball-and Socket Joints). २ ऊर्ध्वमधःपार्श्वयोयेति भावः । ३ Gomphosis.
४ समुद्रगाः सम्पुटाः । ५ Arthrodesis. ६ Sutures. ७ Schindylesis.

अथात्र बहुचेष्टाः स्युः कोरासोदूखलास्तथा ।

आद्याश्चतुर्धा गुल्फादिष्वन्ये कक्षादिगोचराः ॥

प्राचां वायसतुण्डो यः स युग्मः कोर एव हि ।

शङ्खावर्त्ता मण्डलाश्च तरुणास्थिगताः स्मृताः ॥

अथात्र चेष्टावत्सु सन्धिषु स्नायुसन्ततिनिबद्धेषु चत्वारो विशेषाः पृथग-
द्रष्टव्याः—अस्थ्यां सन्धेयांशाः, सन्ध्यन्तरीयतरुणास्थीनि, स्नायवः, श्लेषधरा कला
चेति । तत्र—

(१) अस्थ्यां सन्धेयांशाः दृढचिक्कणास्थिमयाः । ते चाच्छाद्यन्ते
तरुणास्थिपत्रकैः सुमसृणैः सन्धानकाले ।

(२) तरुणास्थीनि तावत् द्विविधानि सन्ध्यन्तःस्थितानि—सन्धिवेष्टनानि,
सन्ध्यन्तरालानि चेति । तत्र सन्धिवेष्टनानि सन्धेयानामस्थ्यंशानां छादकानि,
इतराणि तेषामन्तरालेषु स्थितानि चक्रत्रिकोणाद्याकाराणि । तत्र चक्राकाराणि
कशेरुकान्तरालेषु, त्रिकोणाकाराणि मणिवन्धादौ । तेषु च कानिचित् स्थिति-
स्थापकानि स्नायुसूत्रभूयिष्ठानि च ।

(३) स्नायवस्तावत् सन्धिवन्धनकारिण्यः शणसूत्राभट्टतन्तुनिर्मिताः
द्विविधाः—रज्जुरूपाः, कोषरूपाः, कलारूपाश्चेति । तत्र रज्जु रूपाः सन्धिमभितः
पृथगवस्थिताः ; कोषरूपाः कोषवत् सन्धिवेष्टनकारिण्यः—ता एता द्विविधा
अपि जानुवङ्गणादिसन्धिषु दृश्याः । कलारूपास्तु स्नायवः सुदृढकलामयो
वर्णितपूर्वाः जङ्घान्तरालाद्या अस्थिसंयोजन्यः ।

प्राञ्चस्त्वाचक्षते—

“स्नायूश्चतुर्विधा विद्यात्तास्तु सर्वा निबोध मे ।

प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्वश्च शुषिरास्तथा ॥

प्रतानवत्यः गात्रासु सर्वसन्धिषु चाप्यथ ।

वृत्तास्तु कण्डराः सर्वाः विज्ञेयाः कुशलैरिह ॥

आमपक्वाशयान्तेषु वस्तौ च शुषिराः खलु ।

पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्यथ ॥” (सु० शा० ५ अ०)

१ Ligamentous bands. २ Capsular ligaments. ३ Inter-osseous membranes.
४ आमाशयादिप्रान्तेषु स्नायुमूत्रमयानामङ्गरीयकसङ्गभागानां दर्शनादिति भावः । ५ पृथुलाः प्रच्छदवदायताः,
ताश्च प्रच्छदाकारपेशीनां प्रान्तेषु दृश्याः (= Aponeurosis) ६ दृश्यतां नम पृष्ठे “नीर्यथ”त्यादि
पात्रोऽपि ।

तत्र प्रतानवत्यः इह गृह्यन्ते सम्यध्याये । तदन्यास्तु पेशीवर्णने आशय-
वर्णनावसरे च वर्णनीयाः ।

वर्णतश्च द्विविधाः स्नायवः—शुम्भाः पीताश्च । तत्र शुम्भाः सर्वत्र दृश्यन्ते
अन्यत्र श्रीवाधरायाः स्नायुरज्ज्वाः, कशेरुचक्रान्तरालाभ्यश्च स्नायुभ्यः । कशेरु-
चक्रान्तराला हि स्नायवः पीताभाः स्थितिस्थापकगुणबहुलाश्च ।

श्लेष्मधराः कलास्तु चेष्टावतां सन्धीनामन्तरावरण्यः कोषरूपाः सम-
न्तात् सन्धेयांशेषु संसक्ताः । तदन्तश्च स्रवति श्लेषकः श्लेष्म । नियतं, येन न क्षीयन्ते
सन्धेयभागाः, सम्यक् प्रवर्तन्ते च सन्धिमाश्रिता विविधाश्लेष्टाः । आहुश्च—

“स्नेहाभ्यक्ते यथा त्वक्षे चक्रं साधु प्रवर्तते ।

सन्धयः साधु वर्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा ॥” (सु० शा० ४ अ०)

एताश्च द्विविधाः सम्यन्तरीयाः, कण्डरानुगास्त्वाचाश्च । तत्र सम्यन्तरीयाः
सम्यन्तःस्थितेष्वस्थिभागेषु संसक्ताः स्नायुकोषसमावृताः । कण्डरानुगाः गता-
गतशीलानां कण्डराणां वेष्टनभूताः । त्वाचाः पुनः त्वङ्मात्रावरणानामस्थि-
भागानामुपरिस्थाः त्वगस्थोरन्तरालस्थाः । तासु सम्यन्तरीया एवेह सम्यध्याये-
ऽधिकृताः ।

अचेष्टेषु पुनः सन्धिषु प्रयोजनाभावात् श्लेष्मधरकलाया अभावः इत्युक्त-
पूर्वम् ।

तदेतत् सन्धिसामान्यविज्ञानं व्याख्यातम् । विशेषोऽत ऊर्द्धम् ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः सन्धिविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इह खलु सामान्यतो विज्ञातेष्वपि सन्धिषु विशेषाः अवश्यं ज्ञातव्याः
भवन्ति, सन्धीनां स्थानसंस्थानचेष्टादिविज्ञानार्थं सन्धिमुक्तादिप्रतीकारार्थञ्च ।
तानेवेदानीं विशेषान् प्रविभज्य समासतो वक्ष्यामः ।

वर्णनासौकर्याय चात्र शिरःपूर्वं वर्ण्यन्ते सन्धयः । शिरःसन्धिषु च अधो-
ऽनुसन्धानं शिरोश्रीवसन्धानञ्चेति द्वावेव चेष्टावन्तौ सन्धी व्याख्येयौ, इतरे

१ Yellow Elastic fibrous tissue. २ Synovial membrane. ३ Synovia. ४ Tendon sheaths. ५ Bursae. ६ सन्धिमुक्तं सन्धियुतिः (Dislocation.)

तु शिरःसन्धयः सीमन्ताद्याः समग्रकरोटिवर्णने वर्णितपूर्वा इति नेह पुनरुच्यन्ते ।

शिरोऽनन्तरच्चात्र व्याकरणीयाः पृष्ठवंशोरःकटिशाखागताः सन्धयः— इति क्रमोद्देशः ।

अथ शिरः-सन्धिषु

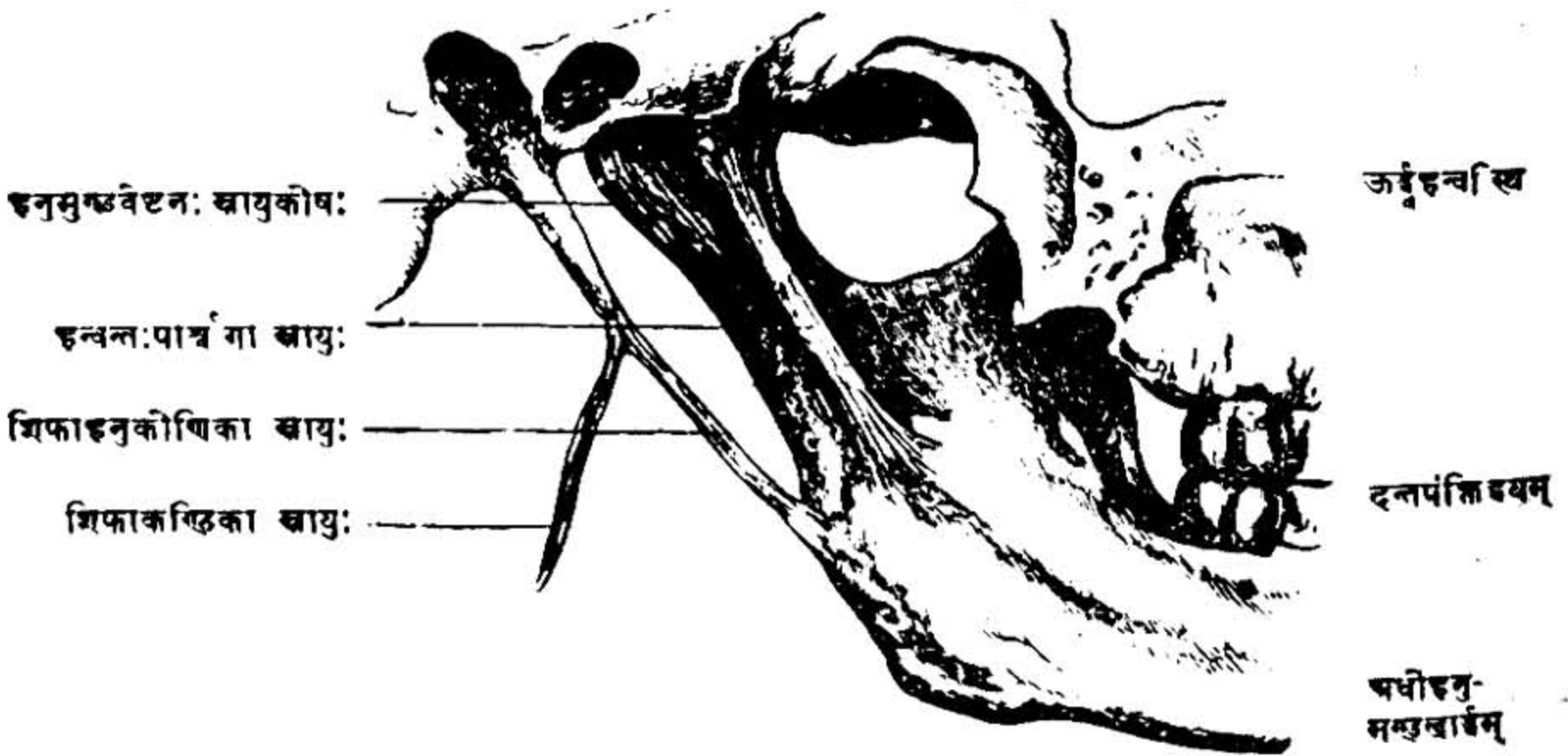
अधोहनुसन्धानम् ।

अधोहनुस्तावत् सन्धीयते शङ्खास्थिगतयोः स्थालकयोः, स्वमुण्डाभ्याम् । सन्ध्यायं युग्मकोराख्यो बहुचेष्टः प्राचां वायसतुण्डाख्यः । आश्रित्य चामु-मधोहनोः सम्पद्यते ऊर्ध्वाधश्चलनं भूयसा, स्तोकेन च पुरःपश्चिमतः पार्श्वयोश्च चलनम् । पुरश्च एकैकस्य हनुमुण्डस्य शङ्खास्थि गण्डप्रवर्द्धनमूलस्थं सन्ध्यर्बुदम्, पश्चात् कर्णकुहरस्य पूर्वपरिधिः, उपरिष्ठाच्च शङ्खालिकाख्या धारा, संयम्यते च हनुमुण्डमेकैकतः स्वकीये स्थालके तैरेव ।

[५० श चित्रम्—अधोहनुसन्धानम् ।]

शङ्खास्थि

जतुकास्थि

[दृश्यच्चेह वामार्धस्य अभ्यन्तरतलमेव]

एकैकतश्च हनुमुण्डसन्धेर्लक्षणीया इमे विशेषाः—

(१) हनुमुण्डवेष्टनः स्नायुकोषः । तदन्तश्च तरुणास्थिचक्रं स्थालकहनु-
मुण्डयोरन्तरालस्थम्, तदुभयतश्च श्लेष्मधरकलापुटकद्वयम् । सन्धेयभागाश्च
तरुणास्थिसमावृताः ।

(२) हनुमुण्डबाह्या स्नायुः, शङ्कास्थः सन्ध्यञ्जदात् हनुमुण्डमूलावधि
तिर्यक्सम्बद्धा ।

(३) हन्वन्तःपार्श्वगा स्नायुः, जत्कावृहत्प्रवृत्तः कोणतः हनुकूटान्तरतले
दन्तमूलविवरोपकरणं सङ्गता तिरश्चीना ।

(४) शिफाहनुकोणिका स्नायुः, शङ्कास्थः शिफाप्रवर्द्धनात् हनुकोणं
सङ्गता । ता एताः पेशीसमन्विता अधोहनुसन्धेः सन्धारण्य एकैकतः ।

अथ शिरोग्रीव-सन्धिः ।

शिरोग्रीव-सन्धिर्नाम शिरसः सन्धिः पृष्ठवंशेन । तत्र च पश्चिम-
कपालं सन्धीयते चङ्गावलयया, सा च पश्चिमकपालञ्च दन्तचूडयेति त्रिधा
व्याख्येयोऽयं सन्धिः । तत्र—

(क) पश्चिमकपाल-चूङ्गावलययोः सन्धिः पश्चिमकपालमूल-
कोट्योः सन्धाने कोराख्यः, अवशिष्टांशे तु प्रतराख्यः । स्नायवश्चात्र षट्
कपालमूलचूङ्गिकाख्याः । तदयथा—

कपालमूलचूङ्गिका अग्रिमौ । सेयं पश्चिमकपालास्थौ मूलभागस्य महा-
विवरपूर्वपरिधिभूतस्य चूङ्गावलयापूर्वार्द्धेन संयोजनी ।

कपालमूलचूङ्गिका पश्चिमौ । सेयं पश्चिमकपालांशस्य महाविवरपश्चिम-
परिधिभूतस्य चूङ्गावलयापराद्धेन संयोजनी ।

ताच्चोभयतो भित्त्वा सनाद्यार्मस्तिष्कमाहकाख्ययोर्धमन्योर्महाविवरं प्रवेशः ।

कपालमूलचूङ्गिके पार्श्वगौ । तयोरिकैका पश्चिमकपालस्य मन्याप्रवर्द्धनं

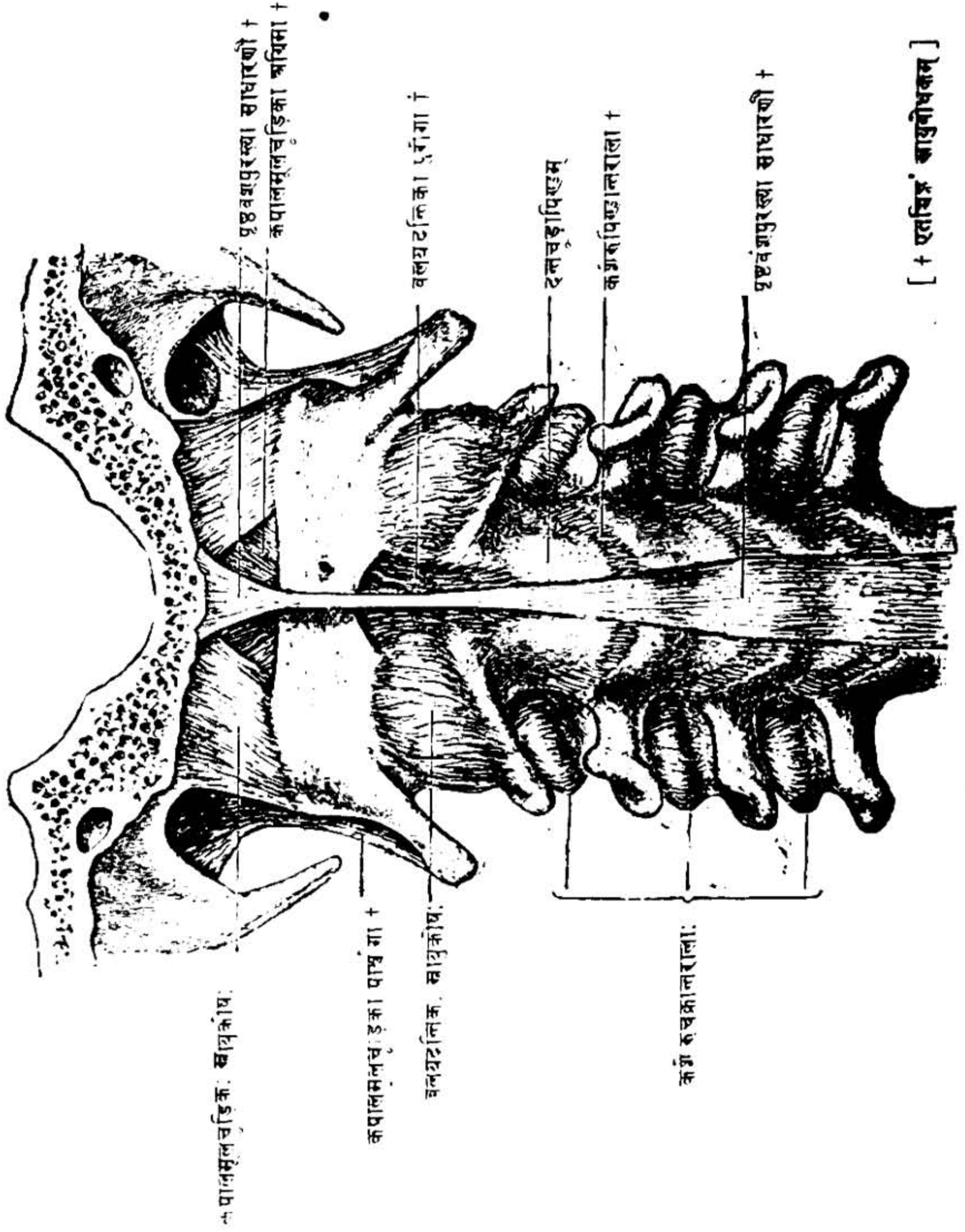
योजयति चूङ्गावलयाया बाहुप्रवर्द्धनैर्नैकैकतः ।

कपालमूलचूङ्गिकौ स्नायुकोषौ । तौ च धारयतः पश्चिमकपालमूलकोटी

तत्स्थालकयोश्चूङ्गावलयास्थितयोः परितः, सम्बेध्य । तदन्तश्च दृश्येते श्लेष्मधरौ
कलापुटकौ ।

१ Capsular Ligament of the Temporo-mandibular Articulations. २ External Lateral (do). ३ Internal Lateral (do). ४ Stylo-mandibular Lig. ५ Cranio-vertebral Articulations. ६ Occipito-atlantal Articulation. ७ Anterior Occipito-atlantal Lig. ८ Posterior (do). ९ Lateral (do). १० Capsular (do).

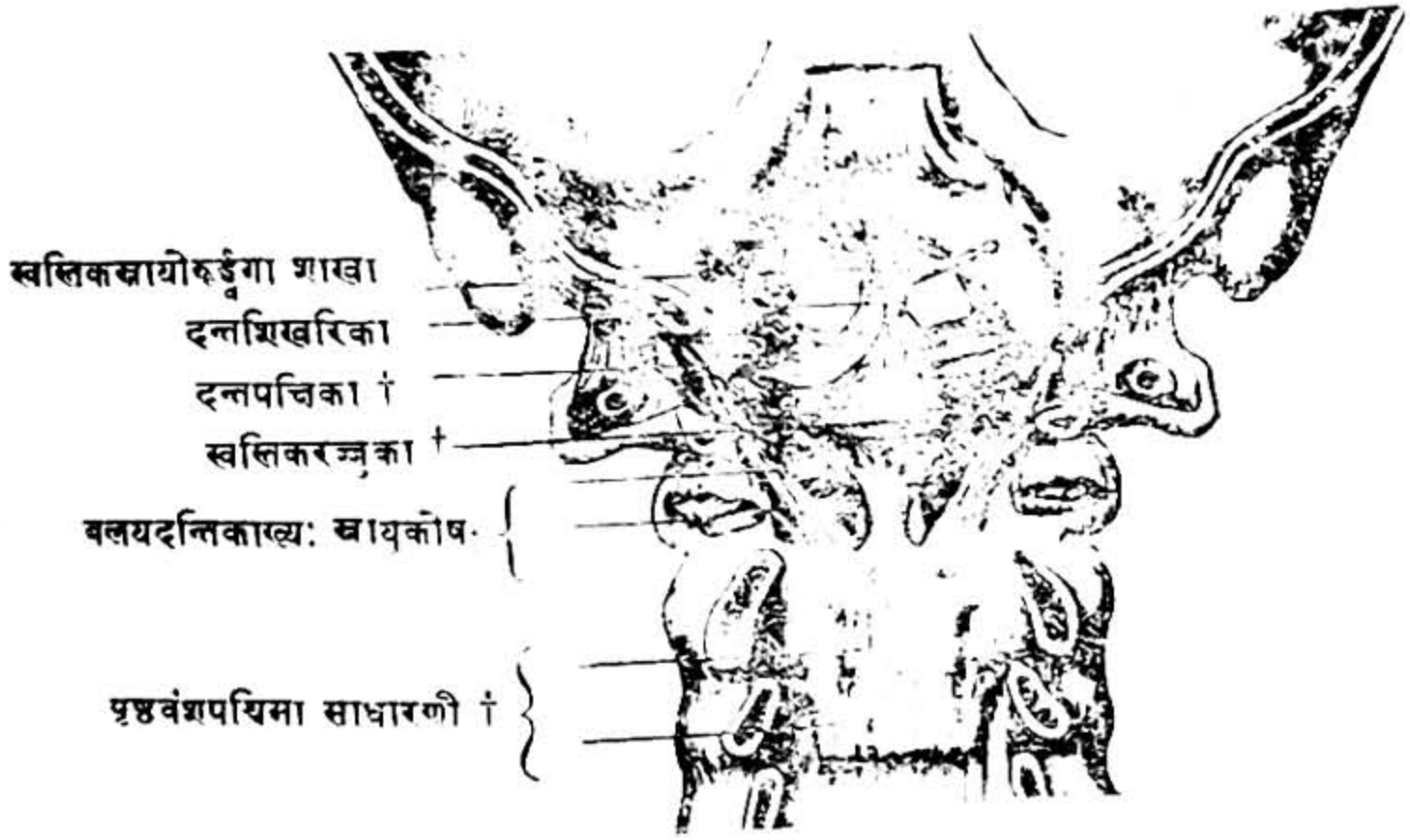
[५१ चित्रम्—शिरोग्रीवसन्धिः (पुरस्तलम्)]

[५२ चित्रम्—शिरोग्रीवसन्धिः (पृष्ठतलम्)]

(तच्चेह पश्चिमकपालपूर्वार्द्धस्य ग्रीवाकशेरुचक्राणाञ्चापसारणेन दर्शितम्)

पश्चिमकपालम्

[† एतच्चिह्नं स्रायबोधकम्]

(ख) चूड़ावलया-दन्तचूड़योः सन्धिस्तु पुरोभागे चक्रकोराख्यः, दन्तचूड़ाया हि दन्तप्रवर्द्धनं मध्यकीलभूतमाश्रित्य विवर्तते चूड़ावलया शिरः-सहितेति ; अवशिष्टांशे तु प्रतरसंज्ञः । स्रायवश्चात्र पञ्च । तद्यथा—

बलयदन्तिका पुरोगा,—कशेरुपिण्डयोः पुरःसन्धानकरी ।

बलयदन्तिका पश्चिमा,—कशेरुचक्रयोः पश्चिमतः सन्धानकरी ।

बलयदन्तिकौ स्रायकोषौ^१,—सन्धिप्रवर्द्धनकयोः सन्धिप्रवर्द्धनकाभ्यां सन्धान-करी, अभ्यन्तरतः श्लेष्मधरकलापुटकसहितौ ।

स्वस्तिकरज्जुकाख्या स्रायुः उभयतः चूड़ावलयान्तःकलायकयोः सम्बद्धा दन्तप्रवर्द्धनधारणी, ऊर्द्धाधःसंसक्ता च क्रमात् पश्चात्कपालमूलेन दन्तचूड़ा-पिण्डेन च । सेयं दन्तचूड़ाया दन्तप्रवर्द्धनस्य संयमनी पुरस्तात् । श्लेष्मधरी चात्र कलापुटकौ दन्तप्रवर्द्धनस्य पुरःपश्चिमस्थौ ।

१ Atlanto-axial Articulation. २ Anterior Atlanto-axial Lig. ३ Posterior (do).

४ Capsular (do). ५ Transverse Lig. ६ संयमनञ्च यथास्थानधारणरूपम् । यदि हि दन्त-

प्रवर्द्धनं स्थानश्रुतं स्यात् तदा सुषुम्नाशीर्षकमम्पीडनात् मद्य एव मृत्युरिति निश्चयो विशेषविदाम् ।

(ग) पश्चिमकपाल-दन्तचूडयोः सन्धौ^१ तु परस्परस्पर्शाभावेऽपि सम्बन्धः स्नायवश्चतस्रो द्रष्टव्याः सुषुम्नाविवरान्तर्निगूढाः । तदयथा—

कपालदन्तचूडिका—पश्चिमकपालमूलस्य दन्तचूडापिण्डेन संयोजनी । सेयं दन्तप्रवर्द्धनस्य मध्यरज्जुकासंयतस्य च्छादनी पश्चिमतः, सुषुम्नाकाण्डस्य च पुरोगता तद्विवरान्तः ।

दन्तशिखरिका—दन्तचूडाया दन्तप्रवर्द्धनस्य शिखरसम्बद्धा ऊर्ध्वं पश्चिम-कपालमूले संलग्ना ।

दन्तपक्षिके मध्यरज्जु^२के वा नाम द्वे दन्तप्रवर्द्धनमुभयतः पञ्चवत् सम्बद्धे तत्संयमनार्थं पश्चिमकपालमूलकोट्योर्मूलतश्च संसक्ते—इति ।

ता एताः शिरोग्रीवसन्धायिन्यः स्नायवः । अपरा चास्ति ग्रीवाधराख्या^३ महती स्नायुरज्जुः पश्चिमकपालस्य पश्चिमार्द्धदतः पश्चिमालिकातश्च समस्याः ग्रीवाकशेरुकायाः पृष्ठकण्टकान्तं संलग्ना । सा च स्थितिस्थापकगुणा धारयति प्रयत्नमन्तरेणैव ग्रीवामृजुभावेन ।

अथ पृष्ठवंशसन्धयः ।

पृष्ठवंशः खलु कशेरुकाभिरुपर्युपरिमंहिताभिर्निर्म्मीयते । सन्धिषु तासां परस्परं पञ्चस्ववयवेषु मजातीयेषु—

- (१) कशेरुपिण्डेषु
- (२) कशेरुचक्रेषु
- (३) सन्धिप्रवर्द्धनेषु
- (४) पृष्ठकण्टकेषु
- (५) बाहुप्रवर्द्धनेषु चेति ।

तत्र कशेरुपिण्डानां परस्परसन्धयः अचेष्टप्रायाः । कशेरुचक्रादीनां परस्पर-सन्धयस्तु युक्तप्रतराख्या अल्पचेष्टाः, तेष्वपि चेष्टाधिक्यं ग्रीवा-कटि कशेरुका-सन्धिषु । चेष्टात्र पृष्ठवंशे अन्तरायमनं बहिरायमनं पार्श्वविवर्त्तनञ्चेति—त्रिविधा एव प्राधान्येन^४ द्रष्टव्याः । तत्र—

१ Occipito-axial Articulation. २ Appartus Ligamentous Colli. ३ Suspensory Ligament. ४ Check Ligaments. ५ Ligamentum Nuchae. ६ Vertebral Articulations. ७ अन्तरायमनं नाम परस्मादवनमनम् । ८ बहिरायमनं पृष्ठतोऽवनमनम् । अपतानकरो ग्रीवा-रन्तरायाम-बहिरायामसंज्ञयोर्दशनात् पदद्वयस्येदृशार्थे प्रयोगः । ९ वामतो दक्षिणतो वा विवर्त्तनमित्यर्थः । १० अपरासां मेघचेष्टानां त्रिविधत्वं बालभावात् ।

(१) कशेरुपिण्डानां परस्परसन्धानकारिण्यः स्नायवस्त्रिधा विभज्यन्ते—

(क) कशेरुपुरस्था साधारणी^१, सेयं सर्वासां कशेरुकाणां पुरोवर्तिनी दृढ-
स्थूलदीर्घपट्टिकाकारा समग्रपृष्ठवंशधारिणी ।

(ख) कशेरुपश्चिमा साधारणी^२, सेयं सर्वासां कशेरुकाणां पृष्ठवर्तिनी
पूर्ववदेव । दृश्यते चासौ कशेरुचक्राणामपसारणेन सुषुम्नाविवरस्यान्तः
पुरःसौमभूता ।

(ग) कशेरुपिण्डान्तरालाश्च^३, ताः कशेरुपिण्डानां संयोजन्यः, मध्यतः
कोमलस्थितिस्थापकैस्तरुणास्थिप्रायैश्चक्रकैरुपलक्षिताश्च ।

(२) कशेरुचक्राणां परस्परसन्धानकारिण्यस्तु स्नायवः स्थितिस्थापकगुणाः
पीताभाश्च । ताः कशेरुचक्रान्तराला^४ नाम ।

(३) सन्धिप्रवर्द्धनानां परस्परसन्धानानि तु कोरप्रायाणि स्नायुकोषान्तःस्थानि ।
तत्र एकैकस्याः कशेरुकायाश्चत्वारि सन्धिप्रवर्द्धनानि—द्वे ऊर्ध्वं द्वे चाधः । तत्रोर्ध्व-
गयोरुपरिस्थकशेरुकयोरधोगसन्धिप्रवर्द्धनाभ्याम्, अधोगयोस्त्वधःस्थकशेरुकायाः
ऊर्ध्वगसन्धिप्रवर्द्धनाभ्यां सन्धिः स्नायुमयकोषैः । प्रतिस्नायुकोषञ्च एकैकं श्लेष्म-
धरकलापुटकम् ।

(४) पृष्ठकण्टकसन्धायिन्यस्तु स्नायवो द्विविधाः—पृष्ठकण्टकधरा साधारणी,
कण्टकान्तरालाश्चेति । तत्र—

(क) पृष्ठकण्टकधरा साधारणी^५ दृढरज्जुप्राया सर्वासां कशेरुकाणां पृष्ठ-
कण्टकसन्धायिनी, पश्चिमकपालपृष्ठस्थादब्जुदात् त्रिकास्थिपृष्ठकण्टकान्तं
सन्नद्धा । तस्याश्चोर्ध्वभागस्य ग्रीवाधरा स्नायुरज्जुरिति संज्ञा उक्तपूर्वा ।

(ख) कण्टकान्तरालास्तु^६ स्नायवः पृष्ठकण्टकानामन्तरालापूरण्यः प्रतनु-
कलानिर्मिताः पृष्ठकटिकशेरुकास्त्रेव विशेषतो दृश्याः ।

(५) बाहुप्रवर्द्धनानां परस्परसन्धायिन्यः पुनः स्नायवो बाहुप्रवर्द्धनान्तराला^७
नाम । ता ग्रीवाकटिकशेरुकासु प्रतनुकलामयः, पृष्ठकशेरुकासु तु रज्जुप्रायाः ।

१ Anterior Common Ligament. २ Posterior Common Lig. ३ Inter-vertebral
Ligaments & Discs. ४ Ligamenta Sub-flava. ५ Articular Capsules. ६ Supra-
spinous Ligaments. ७ Inter-spinous Ligaments. ८ Inter-transverse Ligaments.

अथ पर्शुकापृष्ठसन्धयः ।

पर्शुकापृष्ठसन्धयो नाम पर्शुकानां सन्धयः पृष्ठकशेरुकाभिः (५१ चित्रम्) ।
ते द्विविधाः—पर्शुकामुण्डानां कशेरुपिण्डैः सन्धयः, पर्शुकार्ब्बुदानां बाहुप्रव-
र्द्धनकैः सन्धयश्चेति । तत्र—

(१) पर्शुकामुण्डानां कशेरुपिण्डैः सन्धयश्चलप्रतराख्याः । तत्र प्रथमदश-
मैकादशद्वादशीनां पर्शुकानामेकैकेन कशेरुपिण्डस्थालकेन सन्धानम्, अन्यासान्तु
कशेरुद्वयपिण्डस्थाभ्यां स्थालकार्द्धाभ्याम् । सन्धायिन्यश्चात्र स्नायवस्त्रिविधाः ।
तद्यथा—

(क) पुरस्था त्रिशूलाकारा ऊर्द्धाधरीययोः कशेरुपिण्डयोस्तदन्तरालस्थे
तरुणास्थिचक्रे च संसक्ता ।

(ख) कोषाकारा पर्शुकामुण्डवेष्टनभूता स्थालकपरिधिभित्तः संसक्ता
श्लेष्मधरकलासहिता ।

(ग) सन्ध्यन्तरीया^१ ऋस्वरज्जुप्राया पर्शुकामुण्ड एव संयुक्ता ।

(२) पर्शुकार्ब्बुदानां बाहुप्रवर्द्धनैः सन्धयस्तु युक्तप्रतराख्याः । तत्र सन्धा-
यिन्यः स्नायवश्चतुर्विधाः । तद्यथा—

(क) पर्शुकाबाहुका अग्रिमाः^२ । ताः पर्शुकाग्रीवाणां कशेरुबाहुप्रवर्द्धनैः
संयोजन्यः । तन्मध्यतश्च पर्शुकानुगानां मिरा-धमनी-नाडीनां प्रसरः ।

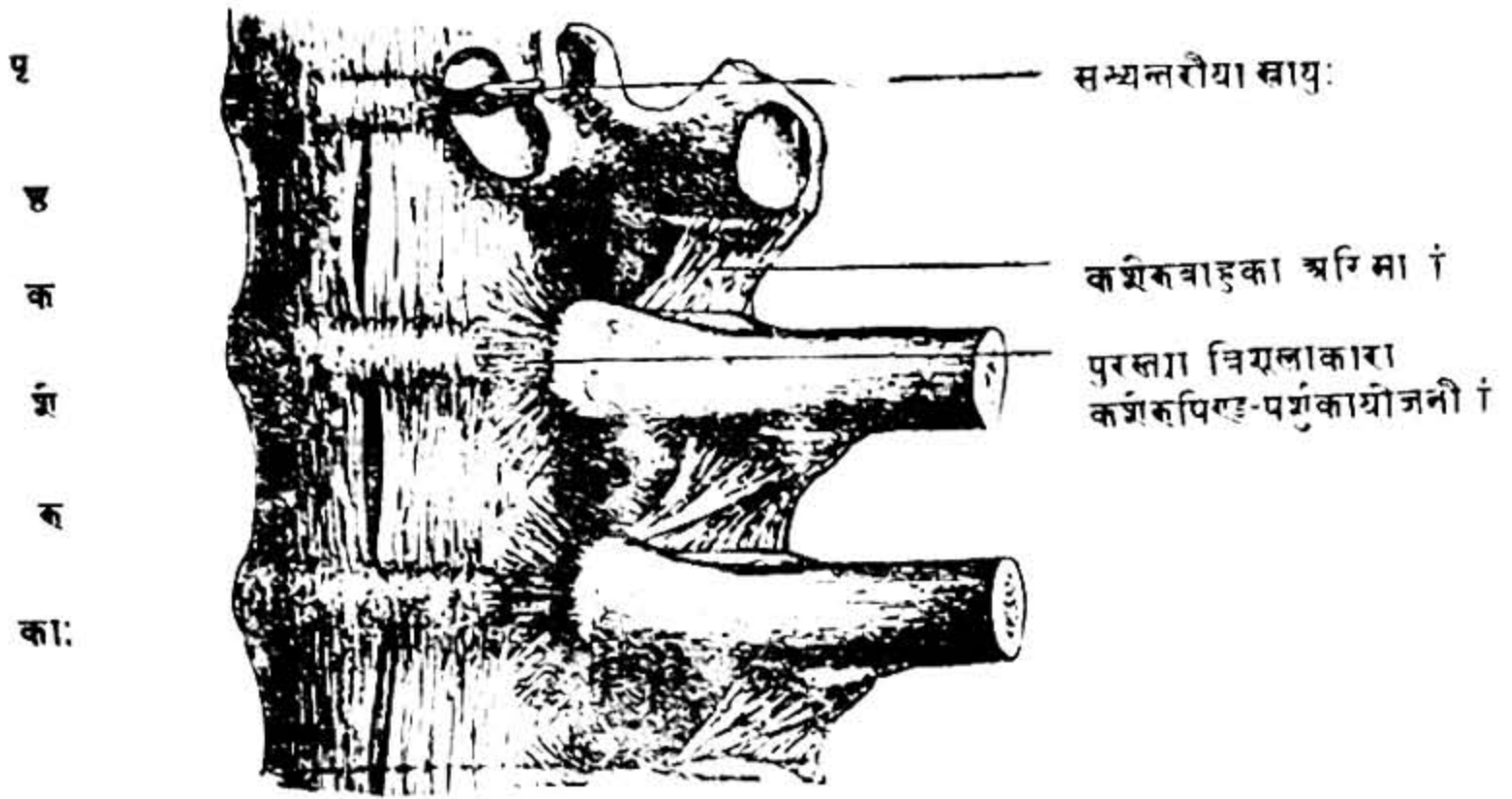
(ख) पर्शुकाबाहुकाः मध्यमाः^३ । ताः पर्शुकाकोणानां कशेरुबाहुप्रवर्द्ध-
नाग्रैः संयोजन्यः ।

(ग) पर्शुकाबाहुकाः पश्चिमाः^४ । ताः कशेरुबाहुप्रवर्द्धनाग्रतः पर्शुकार्ब्बुद-
पुरस्तात् संसक्ताः ।

(घ) अर्ब्बुदकोषिकाः^५ । ताः पर्शुकार्ब्बुदानां कशेरुबाहुप्रवर्द्धनस्थैः स्थालकैः
सन्धानकारिण्यः समन्ताद्वेष्टनभूताः श्लेष्मधरकलासहिताः ।

१ Costo-vertebral Articulations. २ Anterior Costo-vertebral or Stellate Lig.
३ Capsular Lig. ४ Inter-articular Lig. ५ Costo-Transverse Articulations. ६ An-
terior Costo-Transverse Lig. ७ Middle (do). ८ Posterior (do). ९ Capsular.

[५३ चित्रम्—पर्शुकापृष्ठसन्धयः ।]

[ि पतञ्जलि सायुवाधकम्]

अथ पर्शुक पूर्वसन्धयः ।

पर्शुकापूर्वसन्धयः उरःपर्शुकामन्धया वा नाम पर्शुकापपर्शुकोरःफलकानां सन्धयः । ते चतुर्विधाः, तद्यथा—

- (१) पर्शुकानामुपपर्शुकाभिः सन्धयः.
- (२) उपपर्शुकानामुरःफलकेनोभयतः,
- (३) उपपर्शुकानां परस्परम्,
- (४) उरःफलकखण्डानां परस्परञ्चेति,

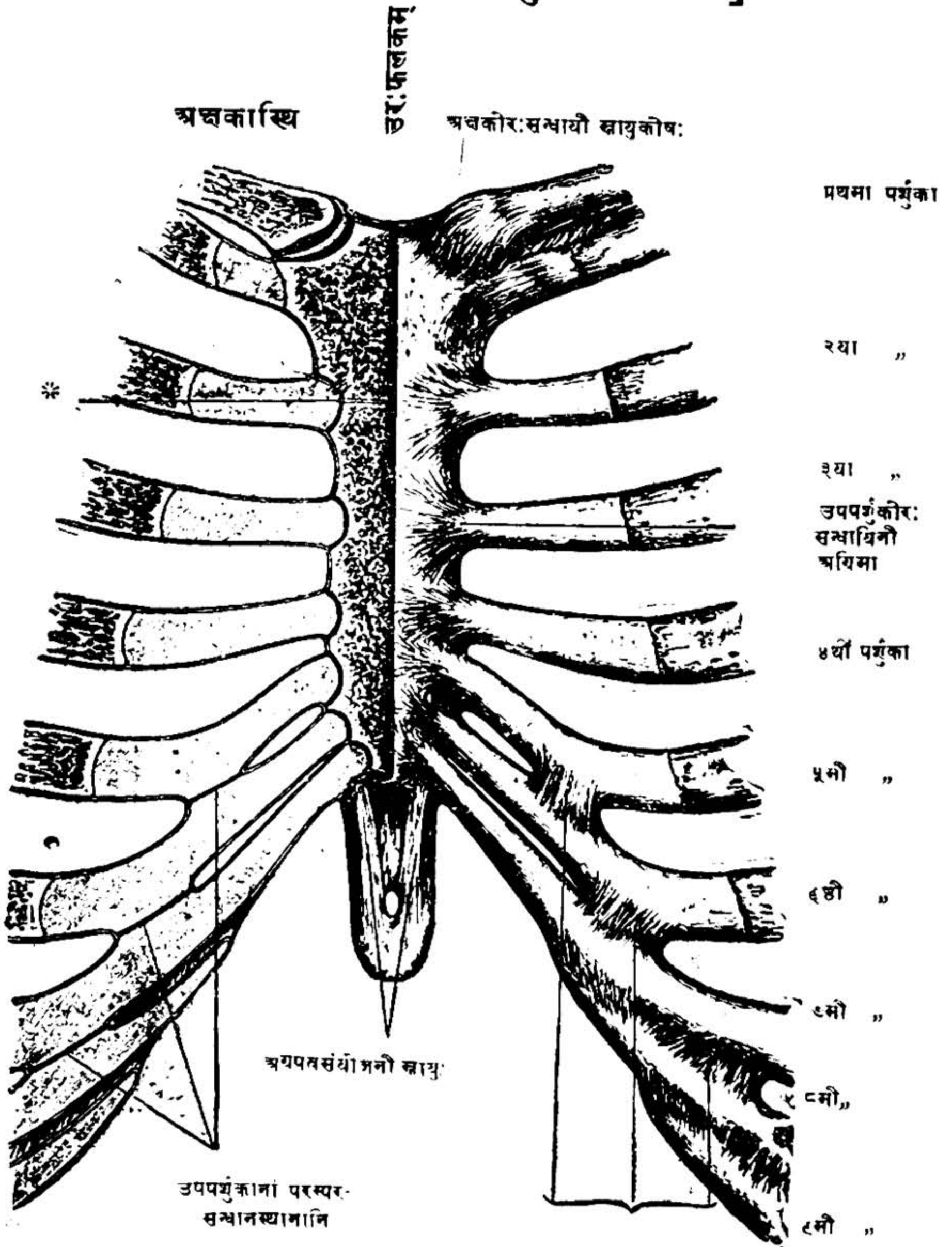
तत्र—

(१) द्वादशसंख्यानां पर्शुकानां तत्संख्याभिरुपपर्शुकाभिः सन्धानानि स्थिराणि, पर्शुकाग्रस्थालकेषु उपपर्शुकामूलानां दृढसन्धानात् । तत्रास्थिधराख्य-कलामात्रेण संयोगः ।

(२) उपपर्शुकानामुरःफलकेन सन्धयस्तु सप्तसंख्या एकैकतः, प्रथमादि-सप्तानामेव उपपर्शुकानामुरःफलकेन सन्धानात् । ते च युक्तप्रतराः अन्यत्र प्रथमोपपर्शुकासन्धेः, स हि सर्वथा निश्चल एव । एवञ्च प्रथमसन्धिवर्जमपरेषु षट्सु दृश्यन्ते तत्संख्यानि श्लेषधरकलापुटकानि ।

स्नायवः पुनरेकैकस्मिन् सन्धौ दृश्यन्ते चतस्रः उपपशुकोरः सन्धायिन्यः,
क्रमात् - अग्रिमा, पश्चिमा, कोषाकारा, सन्ध्यन्तरीया चेति स्वनामव्याख्याताः ।

[५४ चित्रम्—पशुकोरः सन्धयः]

[* उरःफलकान्तराला स्नायुः ।]

उपपशुकान्तरालानि स्नायुमूलाणि

(३) उपपशुकानां परस्परसन्धयस्तु सम्पद्यन्ते कतिचित्स्नायुसूत्ररूप-
पशुकान्तरालाख्यैः । ते च दृश्याः पञ्चम्यादिदशम्यन्तासु उपपशुकास्वग्रतः ।
तत्र पञ्चमी संयुज्यते षष्ठ्या स्तोकमात्रेण, षष्ठ्याद्यास्तु दशम्यन्ताः दृढमन्वडाः
परस्परम्, श्लेषधरकलासहिताश्च केषुचित् सन्धिस्थानेषु ।

एकादशी द्वादशी चेति द्वे पशुके अग्रतः उपपशुकासंहिते अपि न कनापि
सम्बद्धे पुरस्तात्, अतएव तयोः विमुक्ताग्रसंज्ञेति प्रागवोचाम ।

(४) उरःफलकान्तरीयसन्धयस्तु ग्रैवेयकमध्यफलकाग्रपत्राख्यानां खण्डानां
परस्परसन्धानात् सम्पन्नाः । तत्र स्नायवश्चतस्रः—पुरस्ता उरःफलक-
संयोजनी, पश्चिमा उरःफलकसंयोजनी चेति द्वे पूर्वापरे, एका उरःफल-
कान्तराला ग्रैवेयकमध्यफलकयोरन्तरालस्था तरुणास्थिप्राया, अपरा अग्रपत्र-
संयोजनी चेति ।

अथ अक्षकोरःसन्धानम् ।

अक्षकोरःसन्धानन्तु अक्षकास्थूः उरःफलकेन सन्धानमेकैकतः स्नायु-
कांषप्रतिवद्धं श्लेषधरकलासहितञ्च । तद्दृढीकरणाय चात्र स्नायुः प्रथमपशुकया
तत्संयोजनी, अक्षकयोरन्तरालस्था चापरा परस्परसंयोजनी ।

अक्षकांससन्धानन्तु अंससन्धिव्याख्याने व्याख्येयम् ।

अथ श्रोणिचक्रसन्धयः ।

श्रोणिचक्रसन्धयस्तावद् द्विधा वर्ण्यन्ते—श्रोणिचक्रास्थां पृष्ठवंशेन, परस्परञ्च
सन्धानात् । तत्र—

श्रोणिचक्रस्य पृष्ठवंशेन सन्धिः दृढप्रतराख्यः । स च सम्पद्यते पञ्चम्या
कटिकशेरुकया त्रिकास्थूः सन्धिमुखेन । तयोः सन्धायिन्यश्च स्नायवः पृष्ठवंश-
स्नायुवत्, काश्चित् तदनुबन्धिन्यश्च । द्वे द्वे चात्राधिके स्नायू एकैकतः—कटि-
जघनिका कटित्रिकान्तिका च नाम । तयोः—

१ Sterno-clavicular Articulation. २ यथा हि पृष्ठवंशसन्धिवर्णने वर्णिताः पञ्चजातीयाः स्नायवः
तदिहापि । इद्व्यास्तु साधारणव्याख्यानां पृष्ठवंशस्नायुनामनुबन्धिन्य इति विशेषः ।

कटिजघनिका चतुर्थ्याः पञ्चम्याश्च कटिकशेरुकायाः बाहुप्रवर्द्धनतो जघन-
धारान्तं सङ्गता. कटिनाडीप्रवेशाय मध्ये विवरान्विता रज्जुगुच्छरूपा च ।

कटित्रिकान्तिका दृढत्रिकोणपट्टिकाप्राया पञ्चम्या कटिकशेरुकया
त्रिकास्थूः, त्रिकस्थालकपरिधेश्च संयोजनी ।

श्रोणिचक्रास्थां परस्परसम्बन्धः पुनश्चतुर्विधाभिः सम्पद्यन्ते स्नायुभिः—

(१) त्रिकास्थो जघनकपालेन, (२) त्रिकास्थूः कुकुन्दरास्थ्या, (३) त्रिका-
नुत्रिकयोः, (४) भगास्थोश्च परस्परमिति चतुर्धा सम्बन्धानात् । तत्र—

(१) त्रिकजघनयोः सम्बन्धः दृढप्रतराख्यम्, त्रिकमुभयतो जघनकपालयोः
सम्बन्धानात् । तत्र हि सम्बध्यते त्रिकास्थि जघनकपालस्य त्रिकस्थालकेन तरु-
णास्थिपत्रकावृतेन, न च तत्र प्रायो दृश्यते श्लेष्मधरा कला । गर्भिण्यास्तु
त्रिकस्थालकयोः सम्भवतः श्लेष्मधरो कलापुटकौ गर्भाभिवृद्ध्या श्रोणिफलकयो-
श्चलत्वात् । स्नायवश्चात्र त्रिकजघनसंयोजन्यश्चतस्रस्त्रिकजघनिकाः नाम द्वे द्वे
एकैकतः, क्रमात्—अग्रिमा पश्चिमा चेति । ताश्च दृढपट्टिकाकाराः ।

(२) त्रिककुकुन्दरास्थिसंयोजन्यश्च स्नायवश्चतस्र एव—द्वे द्वे एकैकतः
क्रमात् लघ्वी गुर्वी च नामेति । ताभ्याञ्च यथादेशसंयुक्ताभ्यां परिणम्यते
क्रमात्—गृध्रसीद्वारं कुकुन्दरद्वारञ्च तत्तद्विवराख्यम् । तत्र गृध्रसंविचारेण
गृध्रस्याख्यनाडाः तदनुवर्त्तिनीनां सिराधमन्यादीनां शुण्डिकाख्यपेश्याश्च
निर्गमः । कुकुन्दरविवरेण पुनरन्तःस्थायाः श्रोणिगवाक्षिण्याः पेश्याः तदनु-
चरीणां सिराधमनीनाडीनाञ्च वस्तिगुहायां प्रवेशः । तत्र—

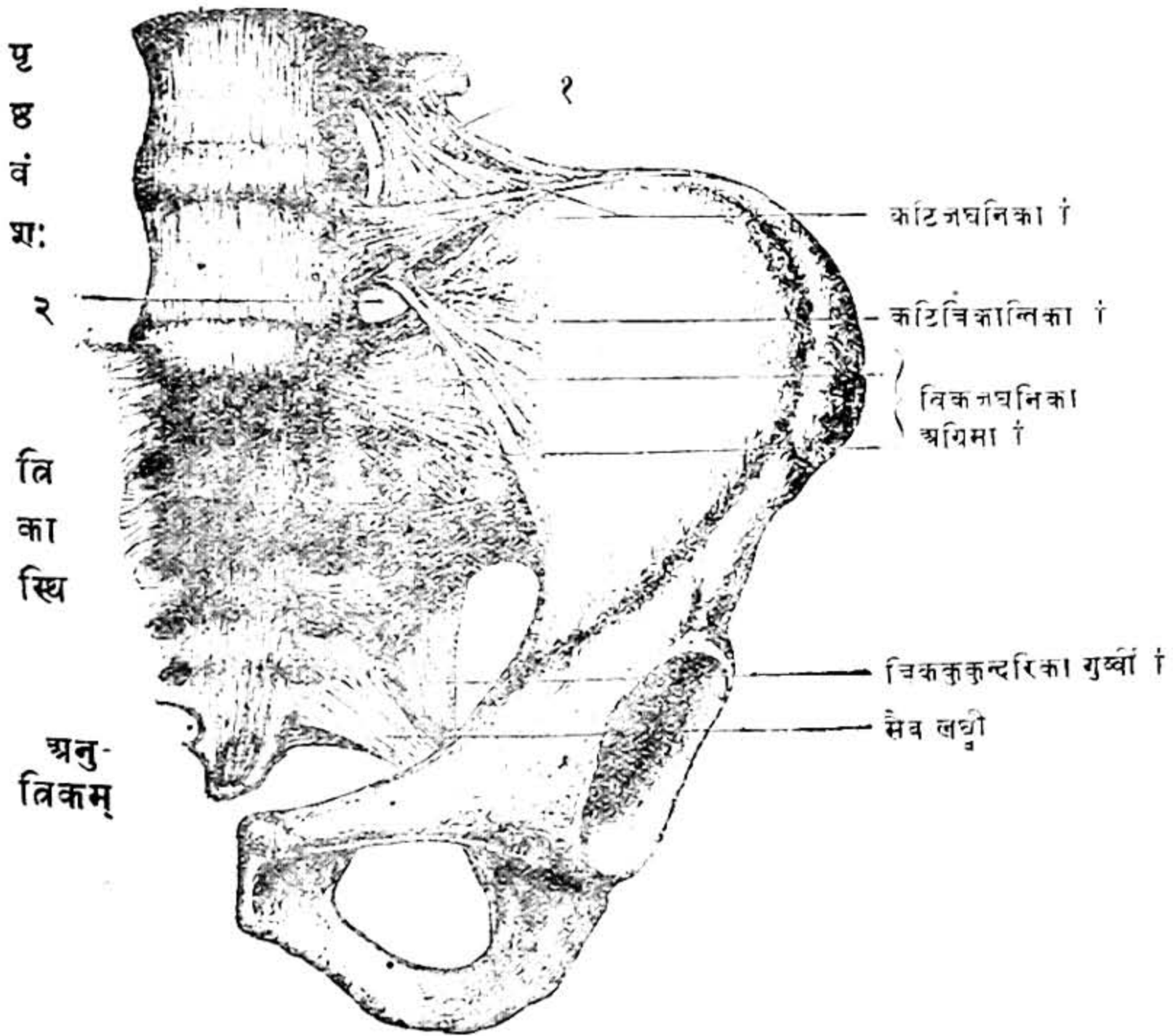
लघ्वी त्रिककुकुन्दरसंयोजनी स्नायुः पुरःस्था तन्वी त्रिकोणप्राया च । सेयं
त्रिकानुत्रिकयोः पार्श्वधारातः कुकुन्दरकण्टकान्तं सङ्गता ।

गुर्वी त्रिककुकुन्दरसंयोजनी तु स्नायुः पश्चिमस्था स्थूला त्रिकोणप्राया च ।
सेयं मूलतः सम्बध्यते जघनकपालस्य पश्चिमाधस्तनकूटेन त्रिकास्थोऽधरार्द्ध-
पार्श्वेनानुत्रिकास्थ्या च, अग्रतस्तु कुकुन्दरपिण्डेन श्रोणिगवाक्षपुरःपरिधिना च ।

१ Ilio-lumbar Lig. २ Lumbo-Sacral Lig. ३ Sacro-iliac Articulation. ४ Sacro-
ischiatric Ligaments. ५ Lesser Sacro-Sciatic Ligament. ६ Great Sacro-Sciatic
Ligament

(३) त्रिकानुत्रिकसन्धायिर्घञ्च स्नायवश्चतस्रः — अग्रिमा, पश्चिमा, पार्श्वगे
हे चेति । सम्यन्तराले चात्र दृश्यं तरुणास्थिचक्रम् ।

[५५ चित्रम्—श्रोणिचक्रसन्धयः ।]

श्रोणिफलकम्

[† एतच्चिह्नं स्नायुबोधकम् । १, २, कटिनाडीनिर्गमेभ्यो विवरद्वयम् । अत्र च त्रिसार्धं याः स्नायवो
यथा दग्गिताः दक्षिणार्धेऽपि तास्तथा ज्ञेयाः ।]

अनुत्रिकश्च क्षुद्रकगेरुकाचतुष्टयसङ्घातमयमित्युक्तपूर्वम् । तत्कशेरुखण्डाना-
च्चात्र पार्थक्यं दृश्यते नारीषु प्रायः, प्रसवकाले श्रोणिद्वारस्य विकसनसौकर्यार्थम् ।

(४) भगास्थिः परस्परसन्धानं तावत् स्वमुख्याभ्यां मध्यरेखायाम् । संहित-
योश्च तयोरेका भगास्थिसंज्ञेति प्राञ्चः, अत्र तु कचिद्भगर्पोठं लिङ्गपीठमिति
वा । सन्धानञ्चेदं दृढप्रतरमपि गर्भिण्याः किञ्चिद्विकसनक्षममिति परीक्षकाः ।

सन्धायिन्यश्चात्र स्नायवश्चतस्र एव भगसंयोजन्यो नाम क्रमात्—उत्तरा, अधरा, अग्रिमा, पश्चिमा चेति । सन्धानान्तराले चात्र तरुणास्थिचक्रम्, सर्व्वथा श्लेषधरकलाभावश्च ।

अंसचक्रसन्धयस्तु अंससन्धिवर्णने वर्णनीयाः ।

अथ शाखासन्धयः ।

शाखाश्चतस्रः—ह्रीं बाह्व ह्रीं च सक्थिनी । तत्र प्रतिबाहु सप्तसु देशेषु सन्निविष्टाः सन्धयः । तद्यथा—अंसे च, कूर्परे च, प्रकोष्ठान्तराले च, मणिबन्धे च, करकूर्चान्तश्च करतले च, कराङ्गुलिषु चेति । प्रतिसक्थि च तथैव क्रमात्—वंचणे च, जानुनि च, जङ्घान्तराले च, पादसन्धौ च, पादकूर्चान्तश्च, पादतले च, पादाङ्गुलिषु चेति । तत्रादौ व्याख्येयाः—

ऊर्ध्वशाखासन्धयः ।

अथ अंससन्धयः ।

अंससन्धयस्तावत् सम्पद्यन्ते अक्षकांसफलकप्रगण्डास्थूनां सन्धानात् । तत्र अक्षकांसयोः सन्धानमंसचक्रसन्धानं नाम, प्रगण्डांसयोः सन्धानन्तु अंसोदूखल-सन्धानं कक्षासन्धानं वा नाम । बह्वश्चानयोः सन्धानयोः संयोजन्यः स्नायवः, ह्रीं चापरे अंसकान्तरीये नाम अंसफलकावयवानां परस्परसंयोजन्यः । तत्र—

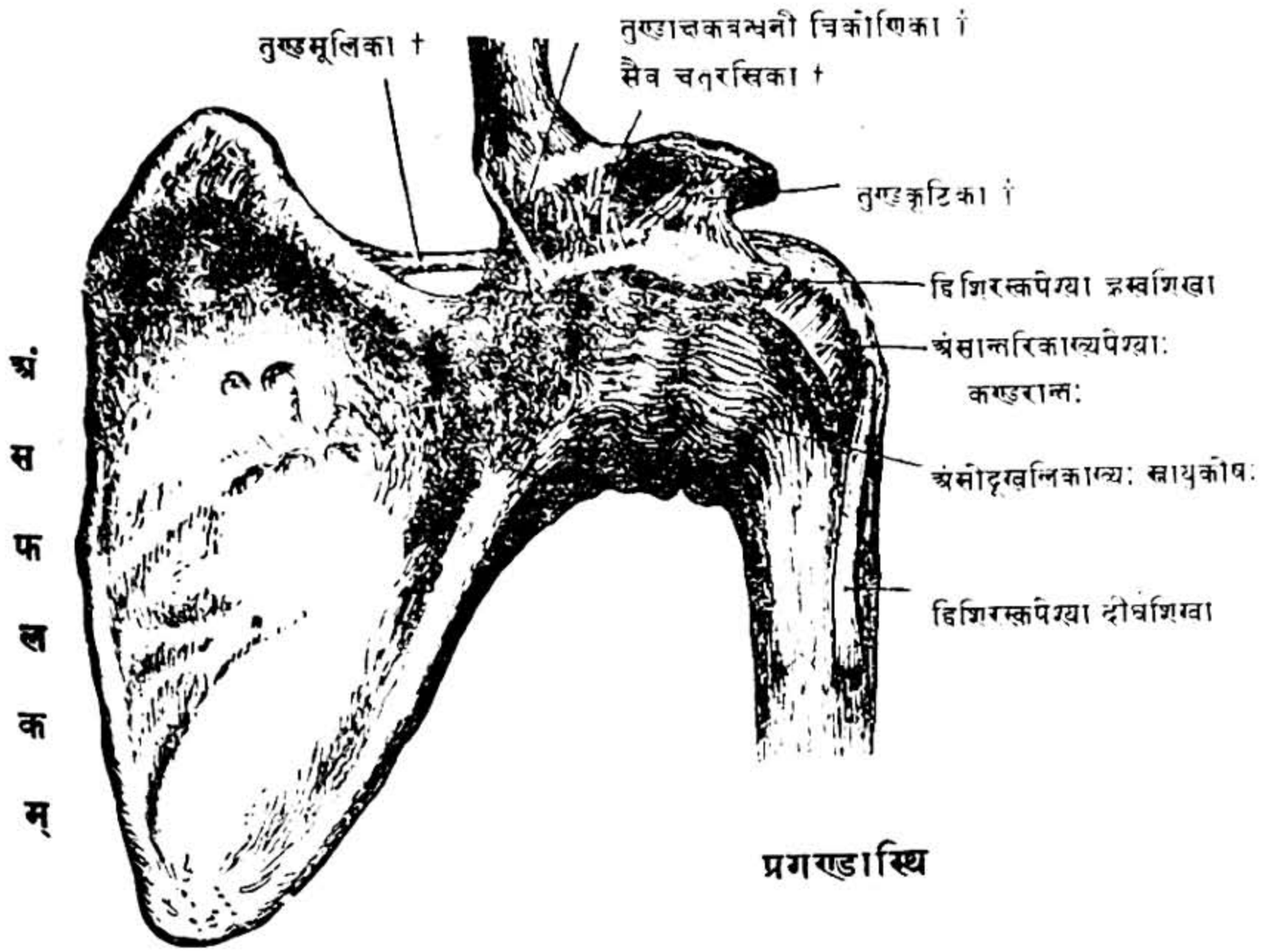
अंसचक्रसन्धानम् अक्षकास्थिवह्निःप्रान्तस्य अंसकूटाग्रेण संयोगात् । सन्धियायं चलप्रतराख्यः, क्वचित् सन्ध्यन्तःस्थितेन तरुणास्थिचक्रेणोपलक्षितश्च । तत्सम्बन्धन्यश्च स्नायवश्चतस्रः— ह्रीं अंसाक्षकबन्धन्यौ, — उत्तरा अधरा चेति, ह्रीं च तुण्डान्नकबन्धन्यौ, — त्रिकाणिका चतुरस्रिका चेति । तासामाद्ये अंसचक्र-सन्धायिन्यौ क्रमादूर्ध्वाधःस्थे, अन्ये अंसतुण्डपश्चाद्भाते अक्षकास्थौ बहिरूर्ध्वाधः-स्तनं यावत् सन्नद्धे स्वनामव्याख्याते ।

अंसफलकान्तरीये^१ तु स्नायु क्रमात् तुण्डमूलिका तुण्डकूटिका च नाम । तत्राद्या अंसतुण्डमूले अंसशिरोकोटरोपरि संलग्ना, अन्या अंसतुण्डबाह्याद्भाते अंसकूटाग्रं यावत् सन्नद्धा ।

१ Acromio-Clavicular Articulations. २ Superior and Inferior Acromio-clavicular Ligaments. ३ Coraco-clavicular Ligaments (Coracoid and Trapezoid). ४ Proper Ligaments of the Scapula. ५ Transverse. ६ Coraco-Acromial.

[५६ चित्रम्—अंससम्बन्धः]

अक्षकास्थि

प्रगण्डास्थि

[+ एतच्चिह्नं स्नायुबोधकम्]

अंसोद्वलसम्बन्धनं कक्षासम्बन्धनं वा नाम सम्पद्यते प्रगण्डास्थौ मुण्डस्योद्वलाकारे अंसपीठस्थे स्थालके सम्बन्धानात् । स्थालकञ्च तत् तरुणास्थिभूयिष्ठेन स्नायुचक्रेण निष्पाद्यते गभीरम् । अस्थिसम्बन्धन्यौ चात्र स्नायु द्वे एव—अंसोद्वलिकः स्नायुकोषः, तुण्डप्रगण्डिका चेति । तयोः—

अंसोद्वलिको नाम दीर्घशिथिलः स्नायुकोषः ऊर्ध्वमंसोद्वलमभितः, अधः प्रगण्डास्थौ मुण्डं परितश्च सम्बद्धः । तत्र च त्रीणि विवरानि सम्यन्तरीयस्य श्लेष्मधरकलापुटस्य शाखानां तिसृणां कण्ठरानुगानां निर्गमाय । कण्ठराश्च ताः—अंसान्तरिका, अधरा अंसपृष्ठिका चेति पेश्योः प्रान्तभूते द्वे, द्विशिरस्कपेश्या दीर्घशिखा चेति । तासां चरमा सम्यन्तःप्रविष्टा ।

१ उद्वलस्थः सन्धिः कक्षावचनयोरिति व्याख्यातपूर्वम् । अंससम्बन्धः प्रधानतः कक्षासम्बन्धिव । (Shoulder-Joint). २ Glenoid Ligament. ३ Capsular Ligament of Shoulder. ४ Sub-Scapularis. ५ Infraspinatus. ६ Long Tendon of Biceps.

तुण्डप्रगण्डिका नाम स्नायुरंसतुण्डात् प्रगण्डास्थौ महापिण्डकान्तमागता स्नायुकोऽकदेशेन प्रतिबद्धा ।

परितश्च कक्षासन्धानं सन्निविष्टा इमाः पेश्यः—ऊर्ध्वम् अंसपृष्ठिका उत्तरा । अधस्तात् त्रिशिरस्काया दीर्घशिखा । अन्तःपार्श्वे अंसान्तरिका । बहिःपार्श्वे अंसपृष्ठिका अधरा, अंसाधरिका लघ्वी च । स्नायुकोषाभ्यन्तरे द्विशिरस्काया दीर्घशिखा । समग्रमंससन्धिर्मंसचक्रञ्च सञ्छाद्य अंसच्छदा ।

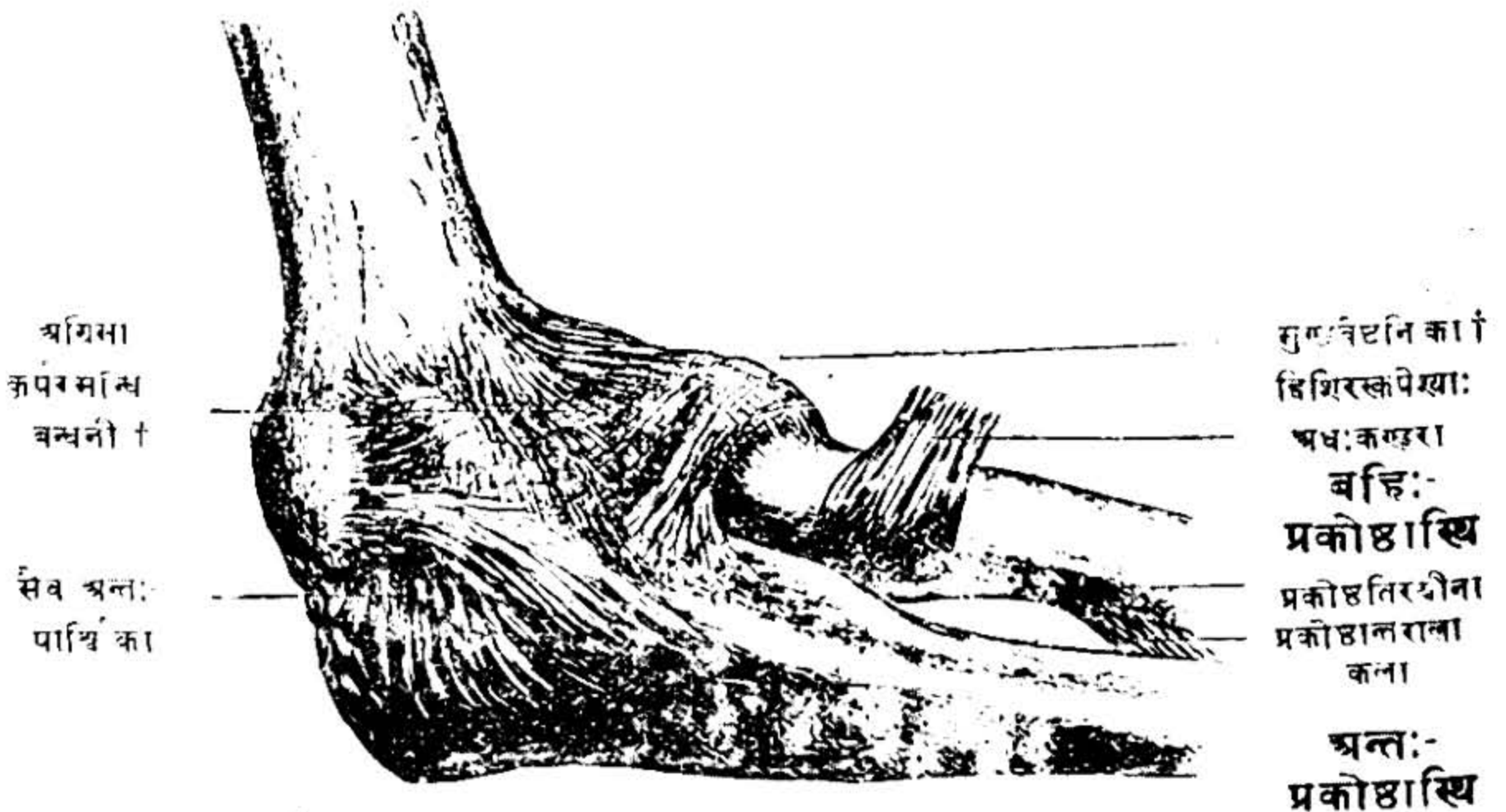
चेष्टाः पुनरमुं सन्धिमाश्रित्य प्रवर्तन्ते नानाविधाः पुरःपश्चादन्तर्बहिः-कर्षणाद्याः, विवर्तन्ते चात्र प्रगण्डास्थिमुण्डं यथेष्टमिति चेष्टावतां सन्धीनां प्रधानमाचक्षते कक्षासन्धिं सन्धिविदः ।

अथ कूर्परसन्धिः ।

कूर्परसन्धिः कफोणिसन्धिर्वा नाम प्रगण्डास्थूः प्रकोष्ठास्थिभ्यां सन्धानं सामान्यतः । स च सन्दंशकोराख्यः, अन्तःप्रकोष्ठास्थूः सन्दंशाकारस्य कूटद्वयस्यान्तः प्रगण्डास्थौ डमरुकाख्यभागस्य सन्धानात् । सन्धीयते च तत्रैव बहिःप्रकोष्ठास्थूः कोरमध्यं मुण्डं प्रगण्डास्थूः कन्दलीभागेन । बहिःप्रकोष्ठास्थिनी चात्र परस्परसंहिते कूर्परसन्ध्यन्तःप्रविष्टे ।

[५७ चित्रम्—कूर्परसन्धिः (आन्तरतलम्)]

प्रगण्डास्थि

कूर्परकूटम्

[+ एतच्चित्रं स्नायुबोधकम् ।]

अथेह कूर्परसन्धिवन्धन्यः स्नायवश्चतस्रः — अग्रिमा, पश्चिमा, बहिःपार्श्विका, अन्तःपार्श्विका चेति । प्रकोष्ठास्थोरुद्धं प्रान्तसन्ध्यायिनी तु स्नायुर्मुण्डवेष्टनिका नामाग्रे वक्ष्यते, तथा प्रथमतयस्य सम्बन्धो घनिष्ठः । तत्र —

अग्रिमा कूर्परसन्धिवन्धनो प्रगण्डास्थु आन्तराब्जुदात् पुरस्तलाच्च सम्भूय अन्तःप्रकोष्ठास्थुश्चुप्रवर्द्धनपरिधौ सङ्गता मुण्डवेष्टनिकास्यस्नायुसम्बद्धा च ।
पश्चिमा कूर्परसन्धिवन्धनो प्रगण्डास्थुः कूर्परखातापकण्ठादुद्भूय अन्तःप्रकोष्ठास्थुः कूर्परकूटपरिधौ संसक्ता ।
बहिःपार्श्विका प्रगण्डस्य बाह्याब्जुदात् सम्भूय मुण्डवेष्टनिकास्यस्नायौ-सम्बद्धा ।

अन्तःपार्श्विका प्रगण्डास्थु आन्तराब्जुदादन्तःप्रकोष्ठास्थुः कूटद्वयान्तःपरिधौ संसक्ता ।

सर्व्वासाञ्चासां स्नायूनां परस्परसंयुक्तानामेकीभावात् स्नायुकोपवद्भावः अन्यत्र कूर्परकूटपृष्ठात् । तद्धि त्वङ्मात्रावरणमिति प्रागवोचाम ।

चेष्टास्तावदिह कूर्परसन्धौ संकोचः, प्रसारः, अन्तर्विवर्त्तनं, बहिर्विवर्त्तन-चेति चतुर्विधाः ; तासां प्रसारस्तावद्वाहोर्दण्डीभावंमात्रपर्यवसायीति विशेषः ।

श्लेषधरा चात्र कला सन्ध्यन्तरीया प्रकोष्ठास्थोरुद्धं सन्धानान्तःप्रसृतया शाखया सनाथा ।

अथ प्रकोष्ठान्तरीयसन्धयः ।

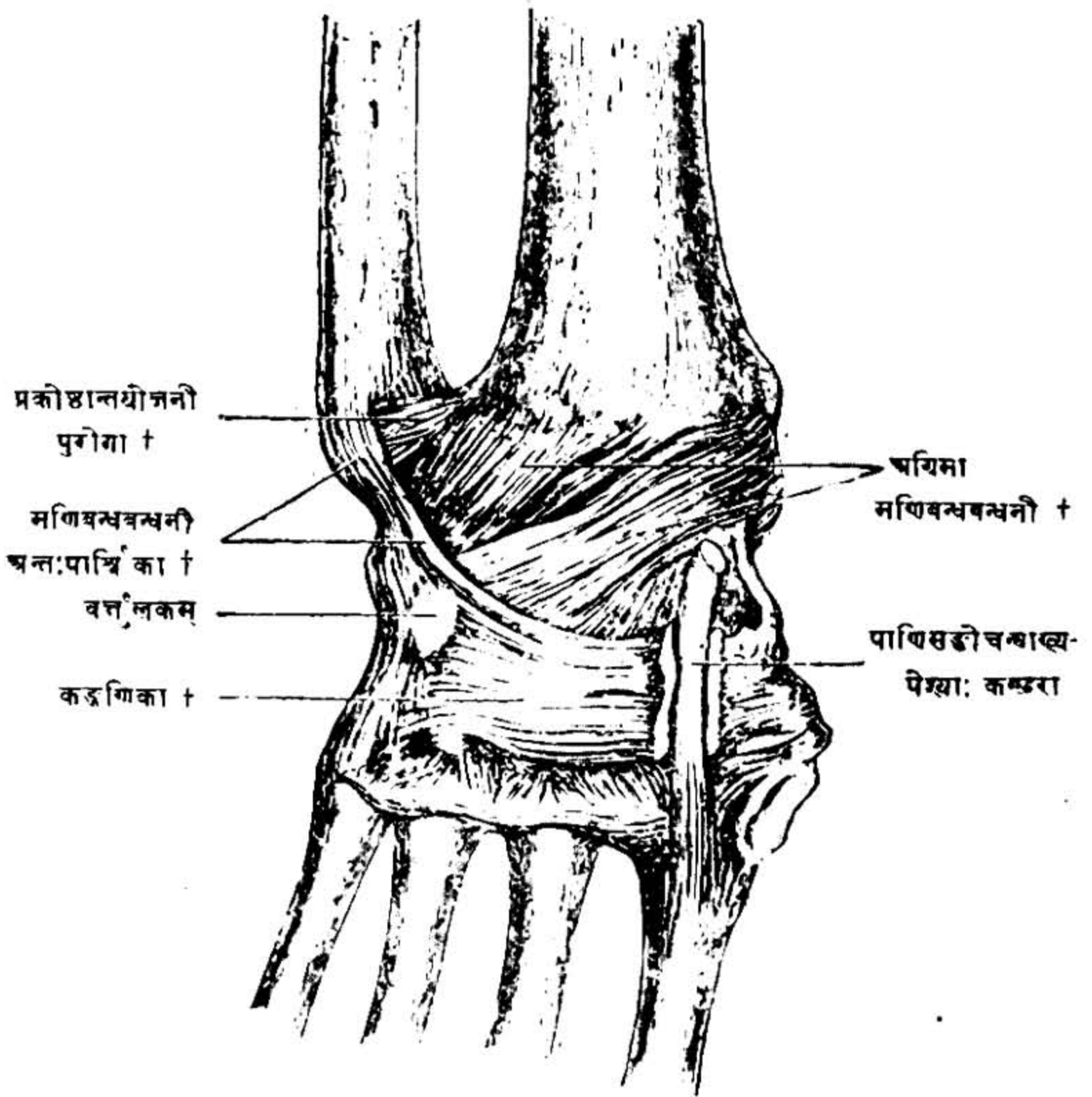
प्रकोष्ठास्थोः परस्परसन्धानं तावदल्पचेष्टम् ऊर्द्धाधःप्रान्तयोः कीरं, मध्ये प्रतराख्यञ्च । तद्धि त्रिषु देशेषु दृश्यम्—ऊर्द्धं मधो मध्ये चेति । तत्र ऊर्द्धं सन्धाने सन्धीयते बहिःप्रकोष्ठमुण्डमन्तःप्रकोष्ठास्थुश्चक्रनेमिखार्त्तन, तत्संवेष्टनो चात्र स्नायुर्मुण्डवेष्टनिका नाम बहिःप्रकोष्ठमुण्डस्य विवर्त्तनप्रदा । अपरा चात्रैवाध-स्तात् तिरश्चीना स्नायुः प्रकोष्ठतिरश्चीना नाम । अधःसन्धाने तु सन्धीयते अन्तःप्रकोष्ठास्थो मणिमुण्डं बहिःप्रकोष्ठाधःप्रान्तपार्श्वतः । बन्धनञ्चानयोः प्रकोष्ठाधस्तन्याख्यपूर्वापरस्नायुद्वयेन त्रिकोणतरुणास्थू च मणिवन्धसन्धिप्रविष्टेन । मध्यसन्धानं पुनः प्रकोष्ठास्थूरादूरवर्त्तिनोः प्रकोष्ठान्तरालाख्यया दृढकलया, नत्वत्र तयोः साक्षात् परस्परस्पर्शः ।

अथ मणिवन्धसन्धिः ।

मणिवन्धसन्धिः स्तावत् खल्लकोराख्यः, वहिःप्रकोष्ठास्थोऽधःप्रान्तस्थे खल्लकोरभागे अर्धचन्द्रनीनिभाख्ययोः कूर्चास्थोः सन्धानात् । अन्तःप्रकोष्ठाधः-प्रान्तस्तु नात्र सम्धीयते साक्षात्, तत्संहितत्रिकोणतरुणास्थौ व उपलकाख्य-कूर्चास्थः सन्धानात् ।

[५८ चित्रम्—मणिवन्धसन्धिः (पुरस्तलम्)]

प्र को ष्ठा स्थि नी

मूलशलाकाः

[+ एतच्चिह्नं आयुबोधकम्]

१ Wrist-Joint. २ एवञ्च अर्धचन्द्रनीनिभोपलकाख्यस्य कूर्चास्थिवयस्य मणिवन्धसन्धी प्रविष्टः । प्रकोष्ठास्थोस्तु बाह्यमेव तत्सन्धिनिर्मापकम् ।

मणिवन्धवन्धन्यस्त्वह स्नायवश्चतस्रः—बहिःपार्श्विका, अन्तःपार्श्विका, अग्रिमा, पश्चिमा चेति । तत्र—

बहिःपार्श्विका बहिःप्रकोष्ठास्थो बहिर्मणिकाख्यप्रवर्द्धनात् नौनिभपर्याण-
काख्ययोः कूर्चास्थोः कङ्कणिकाख्यस्नायोश्च पार्श्वान्तं सङ्गता ।

अन्तःपार्श्विका रज्ज्वाकारा अन्तःप्रकोष्ठास्थः अन्तर्मणिकाख्यप्रवर्द्धनात्
सम्भूय उपलकवर्तुलकाख्ययोः कूर्चास्थोः कङ्कणिकाख्यस्नायोश्च पार्श्वान्तं
सङ्गता ।

अग्रिमा तु प्रततपट्टिकाकारा प्रकोष्ठास्थोरधःप्रान्तयोः पुरस्तलात् सम्भूय
नौनिभार्द्धचन्द्रोपलकाख्यानां कूर्चास्थानां पुरस्तले सन्नद्धा ।

पश्चिमा च तादृश्येव । सा केवलं बहिःप्रकोष्ठाधःप्रान्तस्य पश्चिमतलात्
सम्भूय पूर्वोक्तकूर्चास्थितयपृष्ठतः सन्नद्धा ।

श्लेष्मधरा कला तावत् मणिवन्धसम्भौ विशेषतः शिथिला पुष्कल-
श्लेष्मवती च, मणिवन्धसम्भेः शैथिल्यात् ।

चेष्टाश्चात्र सम्भौ प्रवर्तन्ते नानाविधाः पुरःपश्चादन्तर्बहिश्च विवर्तन-
रूपाः । सम्भेष्टास्य शैथिल्यं स्थितिस्थापकता च भारधारणसौकर्याय ।

अथ करकूर्चान्तरीयसन्धयः ।

करकूर्चास्थीन्यष्टौ श्रेणीद्वयविन्यस्तानि,—एकैकस्यां श्रेण्यां चत्वारि चत्वा-
रीति । तत्रोर्ध्वश्रेणीस्थानां चतुर्णां मध्ये नौनिभार्द्धचन्द्रोपलकाख्यानि त्रीणि
मणिवन्धसम्भौ प्रविष्टानि, वर्तुलकाख्यन्तु बहिःसन्धितः, तद्वि कण्ठरान्तरीयं
चणकास्थीति केचिदित्युक्तपूर्वम् ।

अथैषां कूर्चास्थ्यां परस्परसम्बन्धं तावत् प्रतराख्यम्, तेषां व्याख्येयञ्च—
ऊर्ध्वश्रेणीस्थानां परस्परम्, अधःश्रेणीस्थानां परस्परम्, ऊर्ध्वधःश्रेण्योश्च
परस्परमिति । तत्र—

ऊर्ध्वश्रेण्यां नौनिभार्द्धचन्द्रोपलकानां परस्परसम्बन्धन्यः स्नायवश्चतस्रः—

१ Annular Ligament of the Wrist. सेयं कण्ठराधारिणी स्नायुः पेशीखण्डे वर्णनीया ।
२ Carpal Articulations.

पुरोगा, पृष्ठगा, कूर्चान्तरीये इति चेति । वर्तुलकस्य तु बन्धनाय पृथगेव स्नायु-
कोषः, इति च तत्पुरोगे स्नायू अङ्गुशक-कनिष्ठमूलशलाकयोर्मूलतः संसक्ते ।

अधःश्रेणीस्थं पुनः कूर्चास्थिचतुष्टयं पञ्चभिः स्नायुभिः परस्परसम्बद्धम्—
द्वाभ्यां पूर्वापराभ्यां, तिसृभिश्च कूर्चान्तरीयाभिरिति ।

ऊर्ध्वधःश्रेण्योश्च परस्परसम्बन्धिन्यश्चतस्रः स्नायवः—अग्रिमा, पश्चिमा,
अन्तःपार्श्विका, बहिःपार्श्विका चेति ।

सर्वासाञ्चासां परस्परानुप्रवेशात् स्नायुजालगवाक्षितः संहतस्वरूप इव च
दृश्यते कूर्चास्थिसमुदायः । तथाच प्रतिकरमेकैकं कूर्चास्थीति केचित् ।

अथ करतलसन्धयः ।

करतलसन्धयस्तावत् प्रधानतः करतलनिर्मापिकाणां मूलशलाकानां
सन्धयः कोराख्याः । सन्धानञ्च तासां त्रेधा द्रष्टव्यम्—ऊर्ध्वं पर्याणक-कूटक-
मध्यकूट-फणधर-संज्ञैश्चतुर्भिः कूर्चास्थिभिः, अधस्ताद् अङ्गुलीपश्चिमनलकैः,
मूलतः परस्परैश्चेति । तत्सन्धानप्रकारास्तु अस्थिखण्डे वर्णितपूर्वाः ।

अथेमाः करतले सन्धिवन्धन्यः स्नायवः—

एका पर्याणकाङ्गुष्ठमूलशलाकयोर्मूलतः पृथक् श्लेषधरकलावती—कोषरूपा
(सन्धिशायं परस्परकोर इति वर्णितपूर्वम्) । अन्याः अपरासां मूलशलाकानां
तत्तत्कूर्चास्थिभिर्बन्धनाय—षट् पृष्ठगाः, अष्टौ पुरोगाः, इति च सन्ध्यन्तरीये—
इति षोडशं स्नायवः ।

एकैव चात्र श्लेषधरा कला कनिष्ठादिमूलशलाकाचतुष्टयस्य मूलतः
कूर्चास्थ्यामन्तरालेषु च परिव्याप्ता अन्यत्र वर्तुलकसन्धेः । तत्र तु पृथगेव
श्लेषधरकलापुटकम् ।

अङ्गुलिपश्चिमनलकानां सन्धयस्तु अङ्गुलिसन्धिवत् ।

मूलशलाकानां परस्परसन्धयः पुनरङ्गुष्ठवर्जमपरासामिव मूलतः । तत्र त्रिविधाः

१ Carpo-Metacarpal Articulations. २ Metacarpo-phalangeal Articulations.
३ Inter-Metacarpal Articulations. ४ विस्तरस्तासां सतके दृश्यः । ५ सन्धिप्रकारस्मरणार्थं श्लोकाः
२८ पृष्ठान्तरे दृष्टव्याः ।

सन्धायिन्यः स्नायवः—पूर्वगाश्च पृष्ठगाश्च शलाकान्तरीयाश्चेति । अग्रतस्तु मूल-
शलाकानामन्तरालस्थाः दृढस्नायवः शलाकान्तरीया नाम । शलाकानां परस्पर-
स्पर्शाभावेऽपि हि ताभिः परस्परसम्बद्धानि दृश्यन्ते मूलशलाकाग्राणि ।

अथ कराङ्गलिसन्धयः ।

कराङ्गलिसन्धयस्तु अङ्गलिनलकानां चतुर्दशानां चतुर्दश—एकैकस्या-
मङ्गल्यां त्रयस्त्रयो द्वावङ्गुष्ठे चेति । तं च कोराख्याः ।

एकैकस्मिंश्चाङ्गलिसन्धौ स्नायवस्तिष्ठ एव—पुरोगा, अन्तःपार्श्विका, बहिः-
पार्श्विका चेति । पृष्ठगा तु स्नायुरत्र पृथग् न दृश्यते, प्रसारण्याख्यपेशोनां
कण्डराभिरेव तत्प्रयोजनसाधनात् ।

चेष्टाः पुनः कराङ्गुलीनां सङ्कोचप्रसारान्तःकर्षणबहिःकर्षणरूपाः, जप-
नञ्चाङ्गुष्ठस्य ।

अथ अधःशाखासन्धयः ।

अधःशाखासन्धयस्तावत् प्रायेणोर्ध्वशाखासन्धिवदेव, विशेषास्तु तत्रा-
वस्थानभेदकृताः । तत्रादौ—

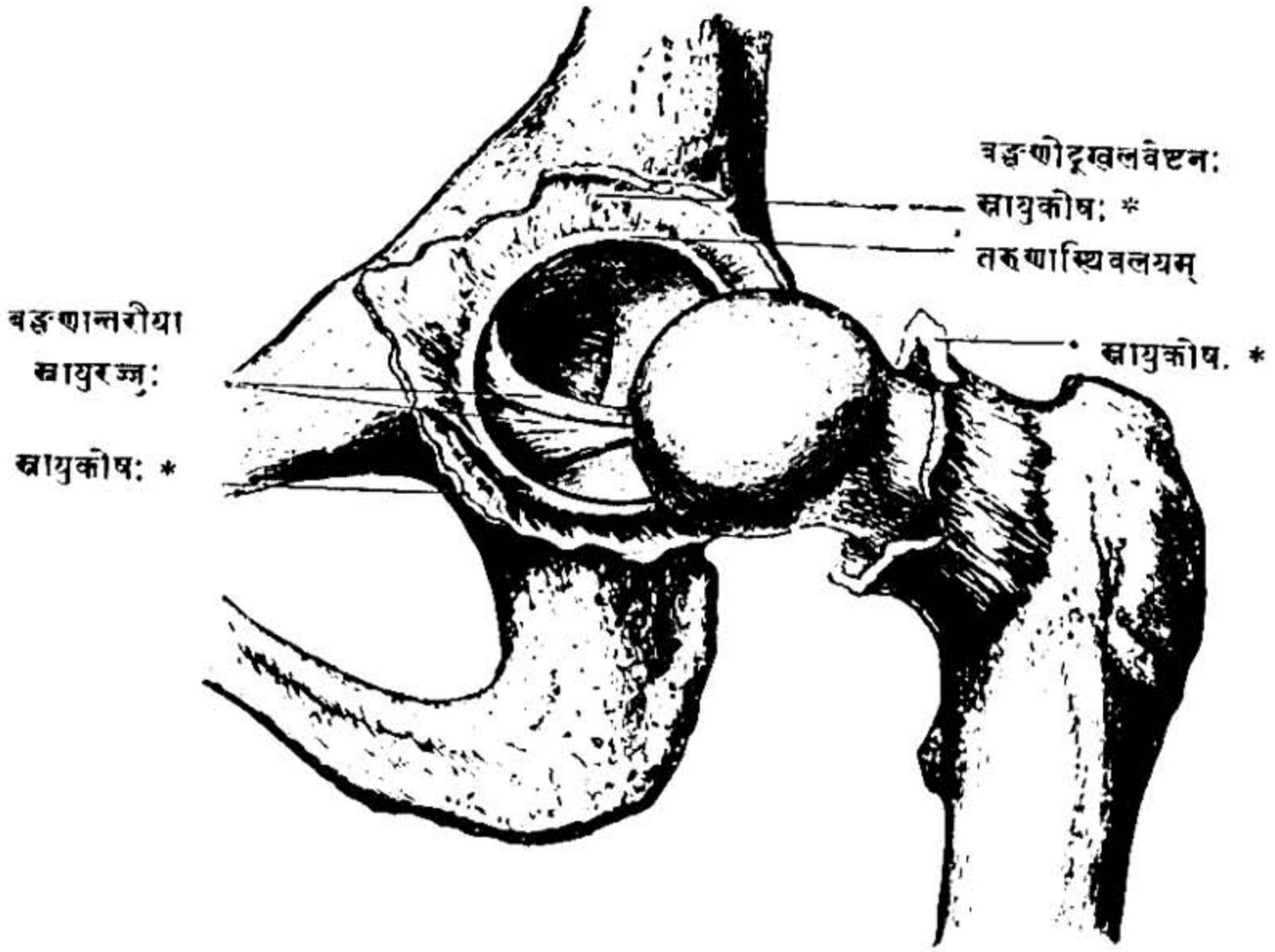
वंक्षणासन्धिः ।

वंक्षणासन्धिवंक्षणोदूखलसन्धिर्वा नाम श्रोणिफलकस्थस्य वंक्षणो-
दूखलस्य तरुणास्थिवलयवेष्टितस्य ऊर्ध्वस्थिमुखेन सन्धानमुदूखलाख्यम् । तत्र
च महती श्लेष्मधरा कला महास्नायुकोषान्तर्व्यापिनी । सन्धिवन्धनश्चात्र एक एव
महान् स्नायुकोषः प्रधानभूतः—स च वंक्षणोदूखलपरिधेः सम्भूय ऊर्ध्वस्थिग्री-
वामभितः शिखरान्तरालाख्ययोश्च रेखयोः सम्बद्धा । स्नायुकोषश्चायं तिसृभि-
र्दृढस्नायुरज्जुभिः श्रोणिफलकावयवभूतादस्थितितयात् समुद्गताभिर्दृढीकृतः
—इत्यत्र विशेषः ।

१ Phalangeal Articulations. २ जपनं जपकर्मणि आपृतस्याङ्गुष्ठस्य चेष्टाविशेषः, स च कराङ्गुष्ठ-
स्यैव सम्भवति ।

[५६ चित्रम्—वङ्गणसन्धिः ।]

(स्नायुकोषच्छेदेन दर्शितः)

श्रोणिफलकम्

जर्बस्थि

(* एक एव स्नायुकोषोऽयं वङ्गणसन्धिच्छेदान्नः)

स्नायुकोषान्तश्चात्र विरोधतो द्रष्टव्या वङ्गणसन्ध्यान्तरीया नाम दृढा स्नायुरज्जुः
—सा वङ्गणोदूखलमध्यस्थाद्गभीरकोटरादुद्भूय जर्बस्थिमुण्डस्थे गर्ते सम्बद्धा
सन्धिदार्व्यकरी ।

अथ जानुसन्धिः ।

जानुसन्धिं नाम ऊरु-जानु-जङ्घास्थ्यां सन्धिर्द्विधा सम्बद्धोऽपि चेष्टावान् ।
तत्र जानुकपालस्य ऊरुजङ्घास्थिभ्यां सन्धिः प्रतराख्यः, ऊरुजङ्घास्थ्याः सन्धिः पुनः
कोराख्यः । अनुजङ्घास्थ्यस्तु जानुसन्धौ न प्रवेशः ।

(१) पुरोगा—जानुकपालबन्धनी नाम, सेयं जानुकपालपरिधेः सम्भूता । तस्या अधराद्धं जङ्घास्थूः ऊर्ध्वप्रान्तपुरस्तलस्थेऽर्बुदे सम्बद्धम् उत्तराद्धं पुनरूर्ध्वगतया ऊरुप्रसारण्याख्यपेशीचतुष्टयस्य सम्मिलितकण्ठरयाऽऽभिन्नं स्नायु-कोषगात्रप्रतिबद्धम् ।

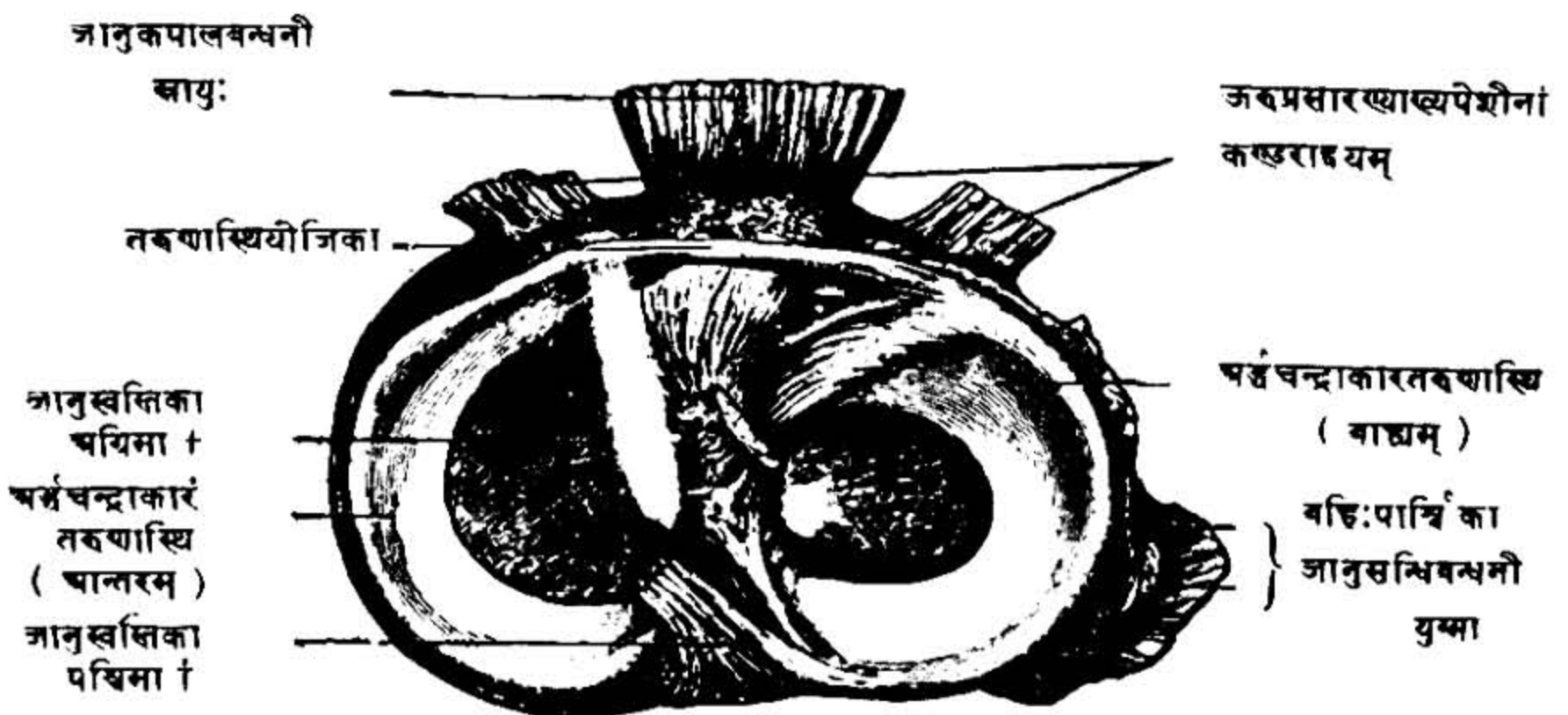
(२) पश्चिमगा—जानुपृष्ठिका नाम ऊर्ध्वस्थो महार्बुदद्वयस्य पृष्ठतः जङ्घास्थू ऊर्ध्वप्रान्तपृष्ठान्तं सन्नद्धा कलाकल्पाख्यपेश्याः कण्ठरान्तेन दृढसम्बद्धा ।

(३) अन्तःपार्श्विका नाम—ऊर्ध्वस्थो आन्तरमहार्बुदपार्श्वात् जङ्घास्थू आन्तरोत्सेधपार्श्वान्तं सन्नद्धा ।

(४) बहिःपार्श्विका—नाम स्नायुरूर्वस्थो बाह्यमहार्बुदपार्श्वादनुजङ्घास्थू ऊर्ध्वप्रान्ते संसक्ता । सा युग्मा—दीर्घा ऋक्षा चेति ।

अपराद्यात्र दृश्यन्ते जानुसन्ध्यन्तः स्नायवः पञ्च, द्वे च तरुणास्थिनी अर्धचन्द्राकारे योजकरज्जुसम्बद्धे । तत्र तरुणास्थिनी जङ्घास्थिशिरःस्थितेन द्विमुखेन कण्टकेन सम्बद्धप्रान्ते । स्नायुपञ्चकन्तु यथा—

[६१ चित्रम्—जानुसन्धेरभ्यन्तरं पूर्वापरच्छेदेन दर्शितम्]

इं जानुस्वस्तिकाख्ये—अग्रिमा पश्चिमा चेति ; तं जङ्घास्थिशीर्षस्थहिमृग-
कण्टकोपकण्ठात् समुत्थाय क्रमाद् ऊर्ध्वस्थिवाह्यान्तःकन्दयोः सम्बद्धे ।

तिस्रः श्लेषधरकलाबन्धन्यश्च—एका त्रिकोणाकारा पुरोगा. इं पक्षति-
प्राये पृष्ठतः अर्द्धचन्द्राकारतरुणास्थिप्रान्तेषु संसक्ते ।

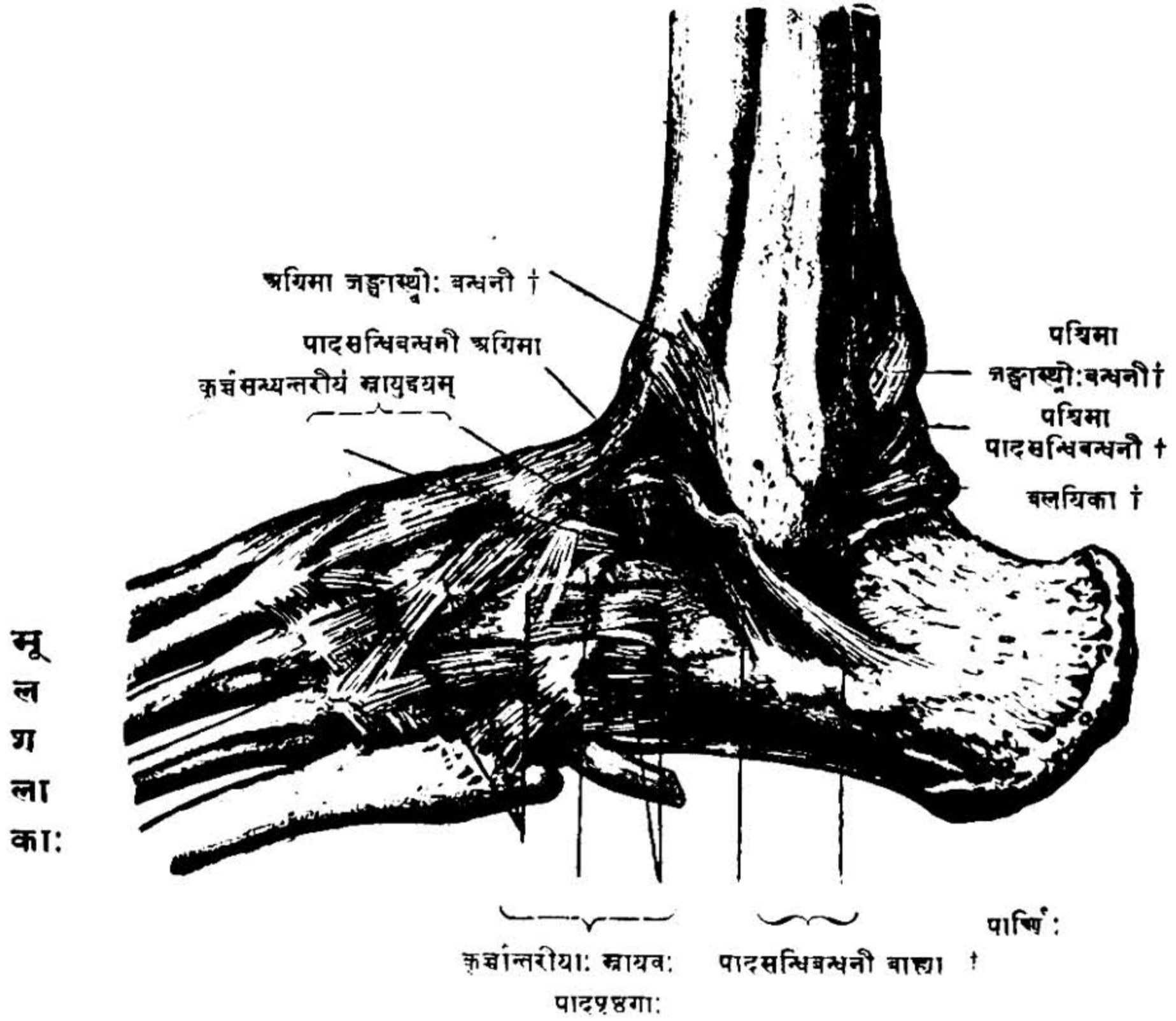
श्लेषधरा कला तु जानुसन्धौ द्विविधा—एका सम्यन्तरीया महोर्द्ध-
शाखावती विशाला च उक्तस्त्रायुत्रयनिबद्धा, इं च सन्धिवाह्ये कलापुटके इति ।
तत्र सन्धिवाह्यमेकं कलापुटकं त्वग्जानुकपालयोरन्तरालस्थं त्वाचम्, अपरं
जानुकपालबन्धन्याः स्नायुरज्ज्वाः पश्चिमस्थं कण्ठरानुगमिति । सम्यन्तश्चात्र
पुरस्तात् पृष्ठतश्च श्लेषधरकलाच्छूत्रं मेदःपिण्डद्वयं द्रष्टव्यम् ।

चेष्टा तु जानुसन्धौ द्विविधैव, सङ्कोचः प्रसारश्चेति । तत्र सङ्कोचः पुष्कलः,
प्रसारस्तु दण्डीभावान्त इति विशेषः ।

अथ जङ्घान्तरीयसन्धयः ।

जङ्घानुजङ्घास्थ्योः परस्परसम्भानं तावत् त्रिषु प्रदेशेषु—ऊर्ध्व-
मधो मध्ये चेति । तत्र ऊर्ध्वसम्भाने सन्धीयते अनुजङ्घास्थ्य ऊर्ध्वप्रान्तः
जङ्घास्थ्य ऊर्ध्वप्रान्तस्थेन बाह्योत्सेधेन पश्चिमतः । सन्धिश्चायं प्रतराख्यः सर्वथा
जानुसन्धिवहिर्भूतश्च तदेतदस्य दैसादृश्यं कूर्परसम्भानात् । तथाप्यत्र स्त्रायुद्वयं
दीर्घं ऋस्वञ्च जानुसन्धेर्वहिःपार्श्विकाख्यम् ऊर्ध्वस्थिसंसक्तं तत्सन्धिदाढ्यायेति
विशेषः । तत्सन्धायिन्यश्चापराः स्त्रायवस्तिस्त्रः—अग्रिमा पश्चिमा कोषाकारा चेति ।
अधःसम्भानं तावत् कोराख्यं—तद्धि जङ्घास्थ्यः अधःप्रान्तवहिःसीमस्थे
कोरत्रिकोणप्रदेशे सन्धीयते अनुजङ्घास्थ्योऽधःप्रान्तो बहिर्गुल्फनिष्पादकः ; तत्र च
सन्धायिन्यः स्त्रायवश्चतस्रः—अग्रिमा, पश्चिमा, वलयिका, सम्यन्तरीया चेति ।
एवंसंहिताभ्याञ्च जङ्घानुजङ्घास्थिभ्यां सन्धीयते कूर्चशिरः—सोऽयं गुल्फसन्धिः
पादसन्धिर्वा अनुपदं व्याख्येयः । जङ्घानुजङ्घास्थ्योरधःसन्धिवन्धन्यः स्त्रायवश्च तिस्र-
एव । अग्रिमा पश्चिमा सम्यन्तरीया चेति—स्वनामव्याख्याता । मध्यसम्भानन्तु
जङ्घानुजङ्घास्थ्योर्दृढकलयैव ।

[६२ चित्रम्—जङ्घास्थिनी)

अथ गुल्फसन्धिः ।

गुल्फसन्धिः पादसन्धिर्वा नाम जङ्घास्थ्योरधःप्रान्तयोः कूर्चशिरसा सन्धिः खल्लकोराख्यः । तत्र हि जङ्घास्थिद्वयाधःप्रान्तस्थं खल्लवत्कोरं स्थालकमाश्रित्य विवर्तते समग्रः पादः पुरःपश्चादन्तर्बहिश्च कूर्चशिरोव्यवधानेन । अत एवास्य पादसन्धिरित्यपि संज्ञा ।

गुल्फसन्धिसम्बन्धन्यः स्नायवस्तु चतस्रः, तद्यथा—

अग्रिमा — जङ्घाधःप्रान्तस्य कूर्चशिरसश्च पुरःपरिध्योः सम्बद्धा ।

पश्चिमा — प्रतनुगुच्छमयो तयोरेव पश्चिमपरिध्योः सम्बद्धा ।

अन्तःपार्श्विका गुल्फत्रिकोणिका वा नाम । सेयं जङ्घाधःप्रान्तीयादन्त-

गुल्फाखाभागात् सम्भूय नौनिभकूर्चशिरःपार्श्विसंज्ञस्य कूर्चास्थितयस्य

अन्तःसीम्नि सन्नद्धा ।

बहिःपार्श्विका — अनुजङ्घाधःप्रान्ताद्बहिर्गुल्फाखात् सम्भूय कूर्चशिरः-
पार्श्विसंज्ञस्य कूर्चास्थितयस्य बहिःसीम्नि सन्नद्धा ।

अथ पादकूर्चार्चान्तरीयसन्धयः ।

पादकूर्चास्थिनां सन्धानप्रकारास्तावत् वर्णितपूर्वाः । तत्सन्धायिन्यः
स्नायवः पुनर्बहवः, तासां परस्परानुप्रवेशात् स्नायुजालगवाक्षितो दृढसन्धाना-
देकोभूत इव च दृश्यते पादकूर्चास्थिसमुदायः करकूर्चास्थिवत् । तथाच प्रतिपाद-
मेकैकं कूर्चास्थीत्येके ।

तासाञ्च स्नायूनां मध्ये इमास्तावत् विशेषतो लक्षणीयाः—

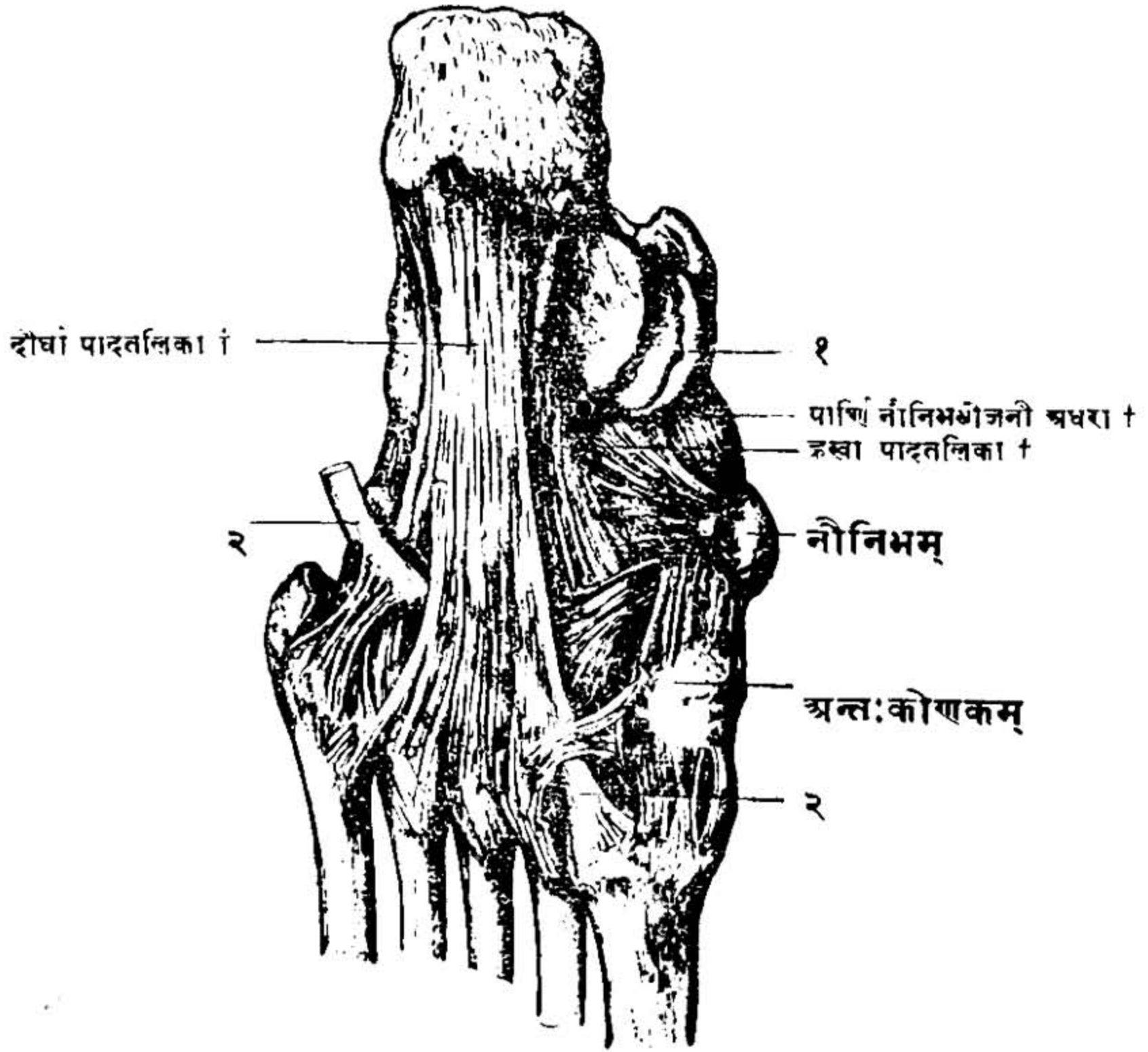
(१) पार्श्विकूर्चशिरसोः सन्धायिन्यस्तिस्त्रः—अन्तःपार्श्विका, बहिःपार्श्विका,
पश्चिमा चेति ।

(२) घनपार्श्वयोः सम्बन्धन्यश्चतस्रः—इं पादतलिके—दीर्घा ऋखा चेति,
इं च पादपृष्ठिके इति । तत्र दीर्घा पादतलिका संसृज्यते दीर्घायाः पादविवर्त-
न्याख्यपेश्याः कण्ठरान्तेन ।

(३) नौनिभपार्श्वयोः सन्धायिन्यौ द्वे—उत्तरा अधरा चेति ।

[६३ चित्रम्—पादतलस्थाः स्नायवः]

पार्णिः

मूलशलाकाः

[† एतच्चिह्नं स्नायुबोधकम्]

[१ कूर्चशिरमोऽधस्तलस्था सीता दीर्घाङ्गुष्ठमङ्गुष्ठान्याख्यपेय्याः कण्डुरान्तधारणाय । २, २, दीर्घाङ्गाः पादविवरन्याख्यपेय्याः कण्डुरान्तः] ।

(४) नौनिभकूर्चशिरमोः सम्बन्धन्यस्तिस्त्रः—पादतलगा, पादपृष्ठगा, सम्बन्धन्तरीया चेति ।

(५) कोणकाख्यानं त्रयाणां परस्परसम्बन्धन्यश्च तिस्रस्तथैव ।

(६) घनवह्निःकोणकयोः सम्बाधिन्यश्च तिस्रस्तथैवेति ।

अथ पादतलसन्धयः ।

पादतलस्य तावत् पश्चार्द्धमाश्रित्य स्थिताः सन्धयः कूर्चान्तरीयसन्धिवर्णनेन वर्णितपूर्वाः । तत्पूर्वार्द्धसन्धयस्तु पादमूलशलाकामन्धयः कोराख्याः । सन्धानञ्च तासां त्रेधा द्रष्टव्यम्—पुरस्तात् पादाङ्गुलिपश्चिमनलकैः, पश्चात् कोणकत्रयेण घनाख्येन च कूर्चास्थि, मूलपार्श्वतः परस्परञ्चेति । तत्सन्धानप्रकारास्तु वर्णितपूर्वाः ।

तत्र पुरस्तात् पादाङ्गुलिपश्चिमनलकैः सन्धयस्तु अङ्गुलिसन्धिवत्, पश्चात् कूर्चास्थिभिः सन्धयस्तु त्रिविधाभिः स्नायुभिः प्रतिबद्धाः—पादतलगाभिश्च पाद-
पृष्ठगाभिश्च सन्ध्यन्तरीयाभिश्चेति ।

मूलशलाकानां परस्परसन्धयस्तु अङ्गुष्ठवर्जमपरासामिव मूलतः । तत्रापि त्रिविधाः स्नायवः पूर्ववत्, अग्रतस्तु मूलशलाकानामन्तरालस्थाः दृढस्नायवः शलाकान्तरीयाः नाम । तत्र शलाकानां परस्परस्पर्शाभावेऽपि ताभिः परस्पर-
सम्बद्धानि दृश्यन्ते मूलशलाकाग्राणि ।

अथ पादाङ्गुलिसन्धयः ।

पादाङ्गुलिसन्धयश्च कराङ्गुलिसन्धिवत् पादाङ्गुलिनलकानां चतुर्दशानां चतुर्दश, —एकेकस्यामङ्गुल्यां त्रयस्त्रयो द्वावङ्गुष्ठे चेति । ते च कोराख्याः ।

स्नायवश्च तत्र कराङ्गुलिसन्धिवत् ।

चेष्टास्तु पादाङ्गुलिषु स्वल्पतराः सङ्कोचप्रसारान्तःकर्षणबहिःकर्षणरूपा-
श्चतस्रः । पादाङ्गुष्ठस्य पुनः कराङ्गुष्ठवत् नास्ति जपादिसामर्थ्यमिति विशेषः ।

तदेतत् सन्धिसंज्ञायुखण्डं समाप्तम् ।

इति

श्रीमन्नारायणकरुणावतारश्रीकृष्णचैतन्यतनयीकृत-

धन्यजनिश्रीमद्रघुनन्दनवंशावतंसस्य

निखिलराठाभूमिसौरभप्रभवश्रीखण्डपुरादिवास्तव्यस्य

विद्याकल्पद्रुमेत्यन्वर्थनाम-सर्वतन्त्रस्वतन्त्र-

विश्वनाथोपमविश्वनाथकविराजात्मजस्य

समस्तभारतभिषक्सम्मेलनलब्धं-

'वैद्यावतंस'पदवीकस्य

विद्यानिधिकविभूषणकविराजादि-

नानोपाधिकस्य

श्रीमद्गणनाथसेनभिषजःकृतौ

प्रत्यक्षशरीरे

अस्थिसन्धिस्नायुवर्णनीयो नाम

प्रथमो भागः

समाप्तः ।

॥ श्रीकृष्णचरणार्पणमस्तु ॥

